

74.26
С 79

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСВІТИ

М. Г. Стельмахович

УКРАЇНСЬКА
РОДИННА ПЕДАГОГІКА

Київ 1996

7
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСВІТИ

М. Г. Стельмахович

УКРАЇНСЬКА РОДИННА ПЕДАГОГІКА

*Рекомендовано Міністерством освіти України
як навчальний посібник*

НБ ПНУС

647358

Київ 1996

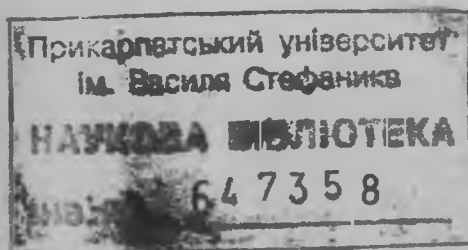
Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка: Навч. посібник. — К.: ІСДО, 1996. — 288 с.

Уперше в історико-педагогічній науці висвітлено національну систему родинного виховання в Україні. До уваги читачів українська фамілістика та дитинознавство, забезпечення оптимального рівня фізичного, духовно-морального та розумового розвитку дітей у сім'ї на основі етнопедагогічних традицій, відродження й утвердження духовності та самобутності родинно-побутової культури українського народу.

Для батьків, учителів, вихователів, студентів педагогічних навчальних закладів, старшокласників, широкого загалу читачів.

Рецензенти: *В. М. Бегей, Б. М. Ступарик*, доктори педагогічних наук

Відповідальні за випуск: *С. В. Кириленко,
Н. І. Косарєва*

ISBN 5-7763-9848-7

© М. Г. Стельмахович, 1996

*Моїа дорогія дружині
Мирославі-Ладі присвячую*

ПЕРЕДМОВА

Серед усіх геніальних винаходів людства одне з провідних місць посідає сім'я, родина. Саме вона є тим могутнім соціальним феноменом, який найтісніше об'єднує людей у родинне гніздо на основі шлюбних і кровних взаємозв'язків. Тож не дарма кажуть: коли міцна сім'я, то й сильна держава. Від фізичного та морального здоров'я сім'ї, охорони материнства і дитинства, піклування про сиріт, вдів, калік, старих, обездолених залежить духовне благополуччя народу. І горе тій нації, нікчемними є ті державні правителі, які дозволяють собі занепасти сім'ю.

Зневірена, зневажена сім'я — загублене покоління, втрачене майбутнє. Ось чому всілякі заїди та заброди, які підступно вриваються на чужі землі з метою їх поневолення та знищення корінної нації, свої руйнівні дії спрямовують передусім на те, щоб знівечити сім'ю, відібрати у дітей і молоді рідну материнську мову, сплюндрувати самобутню родинно-побутову культуру, вирити прірву між батьками та дітьми, розпалити ворожнечу серед народів, насадити родинні чвари та внутрішньо-національний розбрат, породити первертнів і запроданців, які цураються свого роду й отчого дому.

Функції сім'ї надзвичайно благородні й різноманітні; це відтворення, продовження роду людського, виховання дітей, організація домашнього господарства, споживання та побуту, забезпечення і передача новим поколінням духовних і матеріальних цінностей і життєвого досвіду, трудових умінь і навичок, підготовка молоді до сімейного життя.

Сім'я — це святий вузол, яким сполучаються люди в суспільстві.

Сім'я — це життєдайний осередок, що приводить на світ божий, плекає найвищу цінність людства — дітей, цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити та продовжити себе в своїх потомках. Кожна людина є смертною. Але сім'я, рід, родина, народ — безсмертні.

Сім'я — неперевершений чинник можливого виявлення людини у всіх її можливих іпостасях: немовля, дитина, підліток, юнак (дівчина), чоловік (жінка), син (дочка), дідусь, бабуся, онук.

Сім'я — святиня людського духу, благородних емоційних переживань — кохання, любові, вірності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської й дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець. Тож до кінця свого життя кожна людина береже світлу задушевну згадку про сім'ю, рідну батьківсько-материнську світлицю.

Сім'я — невсипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків, невтомна плекальниця родоводу, совісті та честі минулих, сучасних і прийдешніх поколінь. Таким чином, високоорганізована, національно свідомо українська сім'я — це духовний храм України-матері. Тому й виховний вплив родини на формування й етнізацію особистості, на щоденне наше буття переоцінити неможливо. Хто нам дає повний душевний спокій і соціальну захищеність від різних життєвих бід, прикросців, як не сім'я? Хіба ми часто-густо не дивимося на світ очима тієї сім'ї, з якої ми вийшли? Життя у колі родини, серед рідних і близьких людей дає нам натхнення для щоденної творчої праці.

Сім'я — найбільша вихователька підростаючих поколінь за всіх часів й у всіх народів, невтомна плекальниця високої духовності та гуманізму, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму. Справжня сім'я є совістю, честю та доблестю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства.

Родовід вихователів йде від матері, від батька, від сім'ї. Завдяки їм постала й розвинулася народна педагогіка — прародителька педагогічної науки, теорії та практики родинно-шкільного виховання. Спільними зусиллями кожного народу протягом своєї багатовікової історії створена власна національна виховна система, наділена як загальнолюдськими здобутками, так і самобутніми творчими знахідками.

«Незважаючи на схожість педагогічних форм усіх європейських народів, — зазначав К. Д. Ушинський, — у кожного з них своя особливість, своя національна система виховання, своя особлива мета і свої особливі засоби досягнення цієї мети»¹. І далі: «Основи вихо-

¹Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. твори: В 2 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 87.

вання і мета його, а значить, і головний його напрямок різні в кожного народу і визначаються народним характером»¹.

У педагогічній науці репрезентовано чимало книг і статей про сімейне виховання, наприклад, англійське, німецьке, французьке. І, на превеликий жаль, до цього часу не створено жодної наукової праці про характеристичні риси української національної системи родинного виховання. Що це, власне недбалство чи хибна уява, що нібито те, що завжди з нами, звичне, щоденне, елементарно просте (а саме такою загальнодоступною і є етнопедогогіка), менш важливе і ніде, ніколи і нікуди не дінеться? А може, не знайшлося відважних людей, які б перед усім світом авторитетно заявили, що українці, як і інші народи, мають свою самобутню педагогічну культуру, яка заслуговує якнайширшого наукового висвітлення? Були, звичайно, такі мужні люди! Згадаймо світлі постаті Т. Шевченка, Г. Сковороди, О. Духновича, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Русової, В. Винниченка, В. Стуса. Скоріше всього, не було сприятливих умов для здійснення цих благородних намірів через лихі дії на українських землях іноземних колонізаторів чи через люте гноблення тоталітарних режимів, спрямованого на денационалізацію українців.

Нинішні обставини національного відродження та подальшого розвитку духовної культури українського народу, маніфестовані Актом про незалежність України, зумовили гостру потребу в активізації науково-дослідної роботи саме в цьому напрямі. Тому й сумнівів щодо вибору назви нашої книги не було: «Українська родинна педагогіка» і не інакше. Українська тому, що постала в гущі народу України й протягом усієї його історії вірно слугує його життєво важливим цінностям. А родинна, бо стосується родини. Це синонім слова «сім'я». У живому повсякденному спілкуванні українців ці величні та місткі слова «родина», «родинний» є часто вживаними — як і поняття «родитель», «родичі», тобто ті, хто породив дитину, привів на світ, дав життя та виховав, вивів у люди.

З усією відповідальністю заявляю, що педагогіку творить народ, а ми, науковці, вчителі, тільки її досліджуємо, даємо теоретичне та наукове тлумачення, обґрунтування. З огляду на це педагогіку, а тим більше родинну, в кабінеті написати неможливо. Дійсно, наукова педагогіка народжується на ґрунті народної педагогіки, а тому вона обов'язково наділена певними національними рисами, тобто є національною педагогікою.

¹Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибр. пед. твори: В 2 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 89.

Звичайно, немає окремої, скажімо, національної хімії, фізики, математики, біології чи кібернетики. Проте є національними науки, що стосуються конкретної країни, її народу, природи, культури, побуту, історії. Наприклад, це історія України, українська мова, лінгвістика, етнографія, географія, народознавство, фольклористика, отже, і українська педагогіка, оскільки є українське шкільництво, українська система виховання, українська школа, українська сім'я, оскільки є український народ, нація. До того ж педагогіка — це не тільки наука, а й мистецтво. А мистецтво, як правило, має своє національне вираження (українська пісня, музика, живопис, хореографія, архітектура, фольклор тощо). Крім того, педагогіка як наука й мистецтво стосується особливої, властивої тільки їй сфери — формування людини, особистості з притаманними їй національними рисами, суспільно-побутовими ознаками. Педагогіка через виховання дітей і молоді відтворює та розвиває у кожному наступному поколінні народ, націю. Тому й національний підхід у науковому розв'язанні педагогічних проблем є обов'язковим. Виховання українця, який любить свій народ і з пошаною ставиться до інших народів, без української національної педагогіки немислиме.

Як багато злигоднів і небезпек зазнав на своєму тернистому історичному шляху український народ! І кожного разу його від духовної деградації як нації рятувала українська родинна педагогіка. Вірніше кажучи, тут було взаємне піклування і порятунк: наш народ, як зіницю ока, беріг і леліав власну етнопедагогіку, а вона, в свою чергу, виховувала його дітей в дусі високої національної свідомості та людської гідності, непереможної здатності чинити опір всіляким насильникам.

Педагогічною наукою доведено й практикою високорозвинутих країн світу переконливо доведено, що вискоелективна, породжена на рідному ґрунті з вбиранням найвищих здобутків світової педагогічної думки національна педагогіка дає прекрасні результати.

Українська родинна педагогіка — заповіт і заповідник українського духу. Відданість її українству аж ніяк не означає зневагу до інших народів і націй. Досить згадати, що за всю свою багатовікову історію український народ ніколи нікого не завойовував і не поневолював. Українцям завжди була притаманна органічна прив'язаність до своєї місцевості, рідного краю і зовсім чужою — загарбницька сверблячка.

Бажання написати книгу про українську родинну педагогіку виникло в мене давно. Проте шлях до реалізації задуму виявився

довгим і складним, адже й сама ця справа вельми відповідальна. Далася взнаки й абсолютна нерозробленість даного питання. Без ґрунтовної попередньої підготовки здійснити таке завдання навряд чи було можливо. Але за плечима в мене була понад двадцятирічна праця над науковим дослідженням української етнопедагогіки, майже сорокарічна діяльність на ниві народної освіти, тринадцятирічний досвід родинного виховання та й власний життєвий здобуток людини, що вступила вже в останній, четвертий, брід свого життя — брід онуків і прощання. Саме це і стало базою, підґрунтям для написання цього посібника.

Писати про українську родинну педагогіку мені було і легко, і важко.

Легко тому, що етнопедагогіка українців надзвичайно багата щодо змісту, форм, ідей, ідеалів, принципів і засобів і є, як кажуть, з чого вибирати і що описувати. А ще тому, що праця моя була пройнята патріотичним і творчим натхненням служіння українському народові та гордістю за його чудові виховні винаходи. Народ, нація, що має таке педагогічне надбання, непереможно! Та й, слава Богу, ще багато чого ми маємо в культурному відношенні і увішли в європейський спільний дім рівноправних народів ХХІ ст. не з порожніми руками.

Писати про родинну педагогіку і дуже важко. І це з ряду причин. По-перше, через специфіку її вираження та побутування. Адже вона, як правило, фіксується не в книгах і трактатах, а в пам'яті поколінь і в родинній практиці виховання дітей. По-друге, кожна родина, як та самостійна держава, живе своїм суверенним життям й неохоче розкриває свої педагогічні секрети та родинні стосунки стороннім особам, насторожено сприймає будь-який зовнішній інтерес до її внутрішніх справ. По-третє, чимало цінних народних педагогічних знахідок губиться у вирах суспільних подій і лихоліть і треба докласти багато зусиль, щоб розшукати їх у пластах століть, науково обґрунтувати їх вартісну цінність. По-четверте, одним з найнадійніших джерел для дослідника виступає фольклор, але справжній, не фальшивий. Тож дуже важливо не піддатися спокусі різних кон'юнктурних підробок «під фольклор», який у народі називають телячим. По-п'яте, живі висловлювання народу з педагогічної проблематики часто багатозначні, а то й суперечливі в своїх твердженнях. Тому треба було затратити чимало зусиль для того, щоб вибрати його істинний змістовий варіант.

Як зазначалося, сім'я — явище унікальне і багатогранне. Тож цілком природним є те, що вона стала об'єктом наукового інтересу

спеціалістів різних галузей знань — філософів, педагогів, фольклористів, істориків, соціологів, демографів, письменників, етнографів, етнологів, педологів, статистиків, економістів, астрологів, теологів і т. д. Доводилося по краплинах збирати й відомості та факти про сім'ю з цих (як і з ряду інших) джерел, систематизувати їх, даючи їм свою, педагогічну інтерпретацію. І тут теж не обійшлося без труднощів. Найголовніші з них полягають у тому, що той або інший факт у педагогіці нерідко тлумачиться не так категорично, прямолінійно, як в інших науках.

Вдавшись до комплексного дослідження, автор прагнув якнайповніше представити українську національну систему виховання дітей, відібрати з багатющого арсеналу української родинної педагогіки саме ті компоненти, які відповідають духові Українського Ренесансу, істотно впливають на сучасну та майбутню долю України. Що треба зробити батькам і матерям, аби створити справжню сім'ю, як подбати, щоб діти виростили свідомими українцями, здоровими, розумними, духовно багатими, працьовитими, добрими, чесними, ініціативними, поважали батьків і шанували старших, добре вчилися, були патріотами рідної землі та з повагою ставилися до інших народів, свято берегли й примножували культурну спадщину своїх предків, берегли пам'ять історії родоводу, виявляли готовність, ставши дорослими, до злагодженого подружнього життя та виховання власних дітей — ось, можна сказати, ті вічні проблеми, розв'язання яких лягло в основу змісту даної книги.

У центрі уваги автора стало висвітлення таких питань традиційної етнопедагогіки українців, як народний ідеал сім'ї; історія української родини; взаємини між подружжям, батьками та дітьми, братами й сестрами; сутність української фамілістики та дитинознавства; українське родинне виховання вчора, сьогодні, завтра, його зміст, принципи, форми, методи; евдемізм народної педагогіки — реалізація природного прагнення кожної людини до щастя; головні вихователі дітей — родина (в особах батька, матері, дідусів і бабусь, старших братів і сестер, родичів, свояків, ровесників, сусідів, кумів тощо), національна школа, природа, церква, держава та їх провідні засоби виховання: природні — догляд, привчання (призвичаєння), приклад тощо і надприродні — молитва, святі тайни; предмет виховання — тіло, душа, розум; провідні напрями формування особистості — тілесне (фізичне) виховання, раціональні способи духовно-морального виховання, вироблення позитивних рис характеру, плекання розуму. У канву тексту, крім основних теоретичних положень, вплетені цікаві приклади-ілюстрації з життя української родини, фольклорні взірці, відомості з етнопсихології, народної медицини, акушерства, християнської моралі. Кожен розділ насичений

відповідними методичними рекомендаціями та порадами для батьків, вихователів і вчителів. Книга завершується ґрунтовними науковими висновками. А весь її зміст підпорядкований формуванню не «безрідного Івана» чи «безликої Гапки», а конкретної особи, яка має своє власне, оригінальне обличчя, особистісне виявлення, національну, а з нею і людську гідність, власний характер із генетичним зображенням національних рис психології. І якщо діятиме в повному обсязі українська родинна педагогіка в Україні, то й відновиться українська національна школа, відродиться та зміцніє власна національна система освіти, що забезпечуватиме етнізацію підростаючих поколінь, формування національної гідності, почуття поваги до інших народів, сприятиме прилученню дітей і молоді до світової загальнолюдської культури, поставить надійний заслін бездуховності.

Цю книгу я присвятив своїй дружині — вірному супутникові мого життя, щирому другові та доброзичливому порадникові, яка терпеливо зносить і поділяє муки моєї творчості, першому читачеві і прискіпливому критикові моїх рукописів, талановитій вчительці-виховательці. Посвята разом з тим символізує хвалу всім дружинам-українкам, які вміють будувати справжню сім'ю, берегти теплоту домашнього вогнища і подружню вірність, бути добрими господарями, любити та гарно виховувати своїх дітей, за що здобули світову славу й загальне визнання.

Українська родинна педагогіка широка й глибока, як море, як океан. Ми прагнули розкрити велич і красу педагогічного генія українського народу у всій його багатогранній спадщині. Але чи вдалося це зробити? Відповідь на це запитання автор віддає на розсуд читачів цієї книги.

Відгуки та побажання просимо надсилати на адресу: 252070, Київ-70, вул. П. Сагайдачного, 37, Інститут системних досліджень освіти України, Відділ виховної роботи.

Розділ 1. НАЩО Й КЛАД, КОЛИ В СІМ'І ЛАД

«Сім'я — ключ до щастя!»

Народна мудрість

1.1. Актуальність питання

Надзвичайна важливість висвітлюваного питання зумовлена тією величезною роллю, яку відіграє родина у вихованні дітей, формуванні характеру кожної дитини, її особистісних рис і національної свідомості. Саме тут з молоком матері закладаються основи особистості.

У зв'язку з постійним удосконаленням суспільного життя на шляху його демократизації та гуманізації значення соціально-педагогічного чинника не зменшується, а навпаки — невпинно зростає. Отже, актуальність наукових досліджень у галузі родинної етнопедогогіки теж посилюється. З огляду на це цілковитою нісенітницею видаються безглузді вигадки всіляких «зозуль» і «трунарів», сім'ї про «неминучість відмирання сім'ї в ході «сексуальної революції», про «вільне кохання», «скасування сім'ї».

Майбутнє — за традиційною, трудовою, міцною, здоровою сім'єю, побудованою на духовності, принципах народної моралі, на засадах національних традицій і знаннях народної фамілістики. І це безумовно. Друга половина ХХ ст. повністю це підтвердила. Такий суспільний феномен, як родина, незамінний. Проголошена колись на Заході «сексуальна революція» (до речі, така тенденція спостерігається нині і в Україні, якщо брати до уваги хоча б ту навалу інформації з сексуальних питань, якою так перенасичена наша преса, а також нашестя порнографії) на практиці обернулося мільйонами розтоптаних життів, насамперед жіночих і дитячих, а «вільне кохання» — розтлінням духовності, деморалізацією.

Знаменно те, що незважаючи на розгул «сексуальної революції», порнографії, проституції, зростання розлучень, більшість людей на Заході (від двох третин до двох четвертин, за різними підрахунками) продовжують міцно триматися за традиційну сім'ю при будь-яких знегодах. Це ще один яскравий аргументований доказ великої життєвої сили сім'ї і народного родинознавства в сучасному бурхливому, складному та суперечливому світі.

Велике благо для людей і науки є правда та розкутість думки. Революційна перебудова нашого суспільства, політики гласності, курс на забезпечення прав людини відкривають широкий простір для творчого розвитку педагогічної думки, нового мислення. Завдяки цьому виникла можливість створити і опублікувати цю книгу.

Правда і тільки правда — ось провідне кредо нашої позиції. Істинна сутність і цінність справжньої науки в її правдивості,

об'єктивності. А тим більше це стосується науки педагогічної, де навіть найменший фальш — величезне зло, факт антипедагогічний.

Ще майже донедавна публікації та засоби масової інформації у нашій країні рясніли запевненнями про «єдиноправильність образного шляху», «сяючі вершини», гаслами «Все — в ім'я людини, все — для блага людини!», «Найкраще — дітям!», заклинаннями про «небувалий розквіт сім'ї», про «щасливе дитинство і материнство» і навіть «щасливу старість», про дітей як про «єдиний привілейований клас у нашій країні» тощо. А насправді все це було безсоромним блефом.

Настав той час, коли необхідно якнайрішучіше повернутися до української родинної етнопедогогіки в Україні, до відродження традиційного статусу української родини з її непорушним авторитетом, подружньою вірністю, любов'ю до дітей і відданістю святому обов'язку їх виховання, повагою до батьків і материнським покликанням жінки, підняти роль чоловіка-дружини, батька-матері в створенні та захисті домашнього вогнища, забезпечуючи на їх взірцевому прикладі моральну підготовку молоді до подружнього життя, тобто відновити та зміцнити те вічне, на чому тримається людство, що ніколи не старіє.

Взірцевим для нас повинен стати приклад тих країн і народів, де дбайливо бережуть старовину, власну національну культуру. Тому й помисли своїх народів, дітей, молоді спрямовують на шанобливе ставлення до предків, родинно-побутових звичаїв і традицій, до того вічного, що має могутнє виховне значення. Тому й не знають варварських руйнувань природи, історичних та культурних пам'яток, храмів, церков, монастирів, могил, кладовищ, національних святинь, відречень від національних символів, рідної мови. Цьому підпорядковане тлумачення всіх гуманітарних понять і категорій, навіть таке загальновідоме в усьому світі слово, як «консерватизм». Офіційне тлумачення його у нас — суто негативне, у них — возвеличувальне, оскільки уособлює давнину, яку треба берегти, шанувати, любити, творчо продовжувати. Створюються навіть консервативні партії, як, наприклад, в Англії. За словами М. Тетчер, в англійців «консервують усе найкраще, що треба зберегти й умножити для прийдешніх поколінь». Завдяки цьому Англія перебуває у числі високорозвинутих країн світу, зокрема в галузі педагогічної науки, сімейного виховання. Подібні розходження були ще донедавна в нас і з офіційним тлумаченням слова «націоналізм», яким великодержавні шовіністи, як лякливим жупелом, анафемно розмахували на всі боки з метою денационалізації народів. Тим часом у нормальному вжитку воно означає ніщо інше, як засіб збереження й утвердження нації, її самобутньої етнічної культури, національної педа-

гогіки й школи, тобто вияву власного обличчя, національних рис характеру, психології, як противага та протидія її руйнівникові — великодержавному шовінізмові. Адже нація — це обличчя народу. Народ без свого обличчя — безлика юрба. В свою чергу, безлика людина — нікчема. Людина, позбавлена національної гордості, губить власну людську гідність, перестає бути особистістю. Тож чи не пора й нам жити по-людськи, виховувати своїх дітей на власних національних здобутках та на загальнолюдських досягненнях педагогічної культури, як це нині робить увесь цивілізований світ?

Нині у зв'язку з зростанням освітнього рівня батьків створюються сприятливі умови для оволодіння ними науковою педагогікою родинного виховання, для поєднання ідей і досвіду сімейної етнопедогогіки з педагогічною наукою. Неодмінною умовою підвищення виховної культури батьків є сприйманість ними положень наукової та народної педагогіки. Проте у науковій літературі про сімейне виховання ідеї народної педагогіки зігноровані, а про її можливі національні риси навіть не згадується. За таких обставин необхідність висвітлення обраного нами питання стає ще більш очевидною.

Наше звернення до історії української педагогіки продиктоване не лише інтересом до минулого. Воно нам потрібне для сьогоденної навчально-виховної роботи. Через це для наукового аналізу нами взято із народної скарбниці саме те, що співзвучне нашій сучасній епосі.

Отже, актуальність теми пропонованої книги зумовлена соціальними потребами суспільства у будівництві суверенної української держави й етнізації підростаючих поколінь на основі відроджуваної національної культури народу, її надстатньою розробкою в науці і вкрай незадовільним використанням досягнень української етнопедогогіки в теорії і практиці родинного виховання в Україні.

1.2. Українці про сім'ю, рід і родинне виховання

З давніх-давен серед українців виник і утвердився погляд на сім'ю та рід як на святиню, а на виховання дітей — як на святий обов'язок батьків. Тому ці, як і всі інші особливо важливі об'єкти, в наших предків мали свої опікувальні божества — Рід і Рожаницю, уособлення роду, єдності нащадків одного предка, утвердження необхідності продовження людського роду. Цікаво відмітити, що обидва ці божества йшли безпосередньо за головними слов'янськими богами — богом грому і блискавки Перуном, сонця і світла — Даж-богом, неба — Сварогом, вогню — Хорсом. Тому перебільшення не буде, коли скажемо: поряд з божественним культом Сонця, Неба,

Води, Землі, Хліба в свідомості нашого народу віками живе культ Матері, Сім'ї, Роду, що успадковуються з покоління в покоління. Рід мав свої традиції, шанував своїх предків і в цій пошані виховував молоде покоління. Коли народжувалася дитина, то її до складу приймали окремим обрядом. Ще складнішим і більш розвиненим був весільний обряд, яким об'єднували молоду пару з двох родів. Живучість цих обрядів, головні елементи яких збереглися у народних звичаях українців і донині, засвідчує їх особливо важливе значення для соціальної педагогіки. Їх впливова дія збігається з самою сутністю української етнопедогогіки, зокрема з її гуманістичним спрямуванням, націленим на маніфестування вічності життя та нерозривної спадкоємності духовних надбань мертвих, живих і ненароджених поколінь. Силу її психолого-педагогічного механізму з глибокою проникливістю показав Михайло Коцюбинський у своїй знаменитій повісті «Тіні забутих предків» (1911).

Слово «сім'я» в щоденному спілкуванні українців репрезентує шлюбне подружжя (чоловіка й жінку), дітей та інших близьких родичів, які живуть разом. Велич і красу її українці підносять до небес — як ознаку особливого авторитету та ролі в житті кожної людини — засобами такого, наприклад, персоніфікованого образу:

А в тім саду три теремки:
У першому — красне сонце,
У другому — ясен місяць,
А в третьому — дрібні зірки.
Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки¹.

Повне щастя людини без сім'ї, без домашнього затишку немислиме. Саме таку ідею проголошує одна з відомих українських народних пісень:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатинки,
Нема щастя, нема жінки².

Цю думку стверджують також народні афоризми: «Без сім'ї — нема щастя на землі», «З родини йде життя людини».

¹Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989. — С. 31.

²Українські народні пісні. — К., 1951. — С. 161.

Гірко жити тому, хто не завів сім'ї, не одружився:

Ой у полі вишня
З-під коріння вийшла...
Зажурився козаченько,
Що не оженився¹.

І не дивно. Адже сім'я здатна принести людині щастя і душевний спокій, як про це співається в одній з коломийок:

Ой летіла ластівочка та сіла на дубка,
Люблю мамку, люблю нянька, люблю свого любка.
Защетавав соловейко у лузі на лісці,
Я за свого любка вийшла, душа ми на місці.
Защетавав соловейко у саду на сливі,
Відколи ми побралися — обоє щасливі.
Чоловічку молоденький, дякую гарненько,
Що ми ідуть із тобою літа щасливенько².

Погляди на сім'ю в українців тісно переплітаються з оцінкою роду — кровної і свояцької єдності ряду поколінь, які генетично проходять від одного предка, усіх родичів, рідних. А звідси й поширені серед народу стійкі вислови типу: «вести рід», «з роду до роду», «від роду в рід» — у всіх поколіннях; з покоління в покоління, від батьків до дітей; «з самого роду» — від народження. Коли комусь судилося щось від народження, то кажуть: «Так на роду написано». Одинокую людину, яка не має ні батьків, ні родичів, характеризують: «ні роду, ні племені», «ні роду, ні плоду» («ні роду, ні приплоду»), «без роду й племені». Коли ж хтось дуже схожий на кого-небудь зовнішністю, звичками та манерами, то зауважують: «Один рід, один плід», «Одного роду, одного плоду». Цим засвідчується розуміння ролі спадковості чи, як тепер прийнято говорити, збереження генетичного коду.

Народних афоризмів, що відображають інституцію роду й сім'ї, в українському фольклорі дуже багато. І всі вони, як правило, наголошують на важливості роду й родинних зв'язків у житті кожної людини («Який рід, такий плід», «Чий корінь, того й плід», «Яке коріння, таке й насіння»). Ряд з них переходять до значно ширших узагальнень: «Від роду — до народу», «Без роду немає народу».

Закликами до вшанування роду, до єдності з ним, радіс о родинній злуці й тугою за ним пройнято чимало українських на-

¹Рекрутські та солдатські пісні. — К., 1974. — С. 69.

²Квіти Верховини: Коломийки. — Ужгород, 1985. — С. 228, 229, 230.

родних пісень. «Роде мій красний, роде мій прекрасний!» — часто проголошується в них. І з задоволенням зазначається:

З'їжджається рід до роду
На любов розмову¹.

Інколи для цього треба перебороти ряд перешкод, та це себе цілком виправдує:

Ой, бреду я, бреду по шию у воду,
Ой, хоч через воду, да до свого роду,
Хоч я намочуся — в роду просушуся —
Таки з родиною да й наговорюся².

Тяга до роду проявляється і в радості, і в біді:

Ой, слаба, слаба, либонь я умру,
Ой, підіте привидіте всю мою рідню³.

Звичайно, що увага й повага до сім'ї, до роду не приходять сама по собі. Її треба виховувати. Саме це і є той природний, надійний шлях, яким дитина змалку усвідомлює свою приналежність до родини, роду, а через них — до рідного народу, української нації. Тож особлива виховна місія батьків культивується такими повчальними словами педагогічної мудрості нашого народу: «Умів дитину породити, умій і навчити», «Батько не той, хто породив, а той, що спорядив», «Не та мати, що породила, а та, що виховала».

Добрі ті родинні стосунки, які базуються на взаємній чесності, щирості, доброзичливості, людській порядності. Звідси поради: «Свого доправляйся, роду не чужайся», «Хто роду відречеться, того й рід відрече». Всяка фальш, навіть найменша, тут неприпустима. Очевидно, проти цього й спрямовані застереження: «Не трать ходу до поганого роду», іронізування: «Рідня — десята вода на киселі», «Близька рідня: на одному сонці онучі сушили», «Його мати моїй матері двоюрідна Параска», розчарування: «Багато роду, та ніде пообідать», «Великий рід, та ніде голови прихилити» і висновки: «Краще близький сусіда, ніж далекий родич⁴. А родичання з розрахунку потворне:

Як я тут живу, як я горюю, —
Що до мене рід не признається
І рідна сестра все цурається.

¹Пісні родинного життя. — К., 1988. — С. 29.

²Там же. — С. 31.

³Там же. — С. 34.

⁴Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — С. 198.

Як дав мені бог розживатися, —
Став до мене рід признаватися,
І рідна сестра прийшла в гостоньки¹.

У Українська педагогічна мудрість закликає долати будь-які родинні незгоди, якщо вже не заради дорослих, то хоча б для дітей. Саме таку ідею утверджує народна пісня «Ой, у броду, броду пили гуси воду». Розбагатилим братам, які загордились і цураються свого роду, своєї рідної сестри, не хочуть до неї, убогої, в гості прийти, та відповідає:

Брати ж мої, брати, дорогії квіти,
Як ви самі не прийдете, присилайте діти!²

Знання свого родоводу — традиційна вимога української етнопедагогіки. І ця вимога не тільки декларувалась, а й неухильно виконувалась: «Нема в світі, як родина, то вам скаже і дитина»³. Підтримувати родину — це насамперед берегти честь свого народу, його авторитет, радувати свій рід гарною поведінкою. Така риса вироблялася в дитини в контексті самого життя родини, на основі щоденних справ і спостережень.

Вже говорилося про піднесення в уяві українців роду аж до небес та обожнювання його, на що й зорієнтовувались діти та молодь. Але не менш важливими були справи земні. Дитина змалку щоденно, всіма фібрами душі вбирала теплоту любові батька й матері, ласку дідусів і бабусь, піклування старших братів і сестер, увагу родичів і свояків, чула розмови про сім'ю, рідних, народні вислови на цю тему. Зауважимо, що сутність родових відносин підноситься їм у дитячому фольклорі нерідко через образи навколишньої природи, тобто персоніфіковано, що дуже імponує дитячій уяві, а тому й легко запам'ятовується. Не дивно, що кожна українська дитина знає напам'ять й охоче декламує, скажімо, такий віршик, як «Ходить гарбуз по городу»:

Ходить гарбуз по городу —
Питається свого роду:
— Ой чи живі, чи здорові,
Всі родичі гарбузові?
Обізвалась жовта диня,
Гарбузова господиня:

¹Пісні родинного життя. — К., 1969. — С. 45.

²Там же. — С. 47.

³Українські прислів'я та приказки. — С. 198.

— Усі живі і здорові,
Всі родичі гарбузові.
Обізвались огірочки,
Гарбузові сини й дочки:
— Усі живі та здорові,
Всі родичі гарбузові.
Обізвалась морковиця,
Гарбузова сестриця ... і т. д.

Прекрасним засобом виявлення уваги до сім'ї, роду, предків є українські звичаї і традиції. Йдеться про традиційні храмові свята, коли сходиться разом з дітьми й сідає за святковий стіл вся родина. Це збереження, множення й передача від покоління до покоління родинних реліквій. Це фотографії родичів у хаті на стіні, прикрашені вишитими рушниками, або фотоальбоми. А скільки уваги до сім'ї та роду виявляється в українській святковій обрядовості! Напередодні Різдва Христового українці ставлять на почесному місці біля столу Дідуха — сніп як символ далекого предка, з надією, що цей родоначальник роду — пращур посприяє, щоб сім'я мала хліб, достаток, радісне життя. Для дітей цей символічний образ дорогий ще й тим, що нагороджує їх за гарну поведінку подарунками. Найчастіше це ласощі, які батьки заздалегідь кладуть усередину снопа, тобто Дідуха. Посередині ж столу на це свято українці ставили деревце, зроблене з золотистих стебел і колосся пшениці — фігура у вигляді дерева, що росте, як уособлення «Древа життя», сім'ї, мудрості, вічності людського роду та життя на Землі. А оскільки це деревце обвішували різними прикрасами (як і ялинку), то воно символізувало ще й родинну радість і достаток. До того ж цей витвір — в цілому дуже гарний, філігранний — репрезентує красу праці українських дівчат-швачок. Як правило, його робили, ставили та прикрашали дівчата, особливо ті, що, як кажуть, на виданні. Звичай цей теж символічний. Дівчина, по-перше, демонструвала перед майбутнім нареченим свою майстерність і вміння створювати домашній затишок і святковий настрій. По-друге, тут закладався ще глибший зміст — символ плодючості та продовження роду. Адже кожна дівчина — це потенціальна дружина, жінка, матір своїх дітей. До речі, звичай ставити Дідуха, Деревце подекуди в Україні зберігся й до цього часу. Живе він і в народній уяві. Згадаймо хоча б дитячий віршик:

От ялінка, деревце (підкреслене мною. М. С.)
На тобі і те, і се.
Щоб ти гарною була ім. Василя Стефаника
І, як квітка, розцвіла!

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

617358

У плеканні історичної пам'яті наших дітей, виробленні шанобливого ставлення до роду, сім'ї чимале значення має також живе спілкування з ними в колі родини у формі бесід і розповідей про наших далеких предків, рід, сім'ю, історію українського народу, рідного краю, села чи міста або селища. Тим часом, щоб успішно діяти, самому вихователю необхідно добре знати їх історію, в тому числі історію української сім'ї.

1.3. З історії української родини

Про історію української родини написано вкрай мало. Залишився зовсім невисвітленим також її історико-педагогічний аспект. Наявні ж публікації здебільшого торкаються лише окремих сторін цього актуального питання. З огляду на це важливого значення для нас набувають праці українських істориків В. Антоновича, В. Винниченка, М. Грушевського, К. Гуслистого, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, етнографів та етнологів Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Сумцова, І. Франка, П. Чубинського, В. Шухевича. Згаданій теми повною мірою торкалися Н. Гаврилюк, В. Горленко, Г. Довженко, В. Дмитрівський, М. Зубрицький, О. Кравець, О. Левицький, М. Ломова, В. Наулко, В. Охримович, А. Пономарьов, І. Симоненко, Є. Сявавка, А. Хоменко, Л. Чуйко та ін.¹

Вельми цінні відомості про родинне життя українців у різні часи можна почерпнути з українського фольклору, з творів українських письменників-класиків, а також з полотен українських художників. Згадаємо хоча б такі відомі картини, як «Селянська родина», «Катерина», «Старости» Т. Шевченка, «Мама йде», «Доморощений механік» І. Їжакевича, «Хворий», «Дівчина з снопами» К. Трутовського, «Проводи рекрутів» І. Соколова та картина М. Пимоненка під тією ж назвою, «Повернення» В. Костецького, «Гість із Запоріжжя» Ф. Красицького, «В люди», «Гуси», «Старенька» К. Констанді та ін.

Історія української родини чекає на своїх дослідників, на повне висвітлення у фундаментальній, спеціально присвяченій їй монографії. Ми ж репрезентуємо її настільки, наскільки цього потребує змістовний контекст нашої книги.

Сім'я виникла в часи родового ладу як групова, чоловіки та всі жінки двох шлюбних родів в якій були потенціальними подруж-

¹Перелік праць цих та інших авторів для ширшого ознайомлення подано наприкінці книги.

жами. Груповий (дуально-родовий) шлюб санкціонував свояцькі стосунки між родами, а не між особами. Будь-які статеві зв'язки всередині роду були суворо заборонені (екзогамні). Чоловік не жив разом зі своєю дружиною, а окремо, оскільки кожен з них належав до різних господарсько-побутових (родових) об'єднань; діти входили до роду матері. Це був час існування материнського роду (матріархат), що мав місце в історії всіх народів. Він прийшов на зміну первісного стада.

У межах великої сім'ї мало місце епізодичне парне співжиття, що поступово призвело до більш-менш стійкої парної сім'ї, яка об'єднувала одну шлюбну пару. Парний шлюб був типовим для розвинутого патріархату. Співжиття парами, яке при груповому шлюбі було короточасним, за патріархату стало основною формою шлюбу. Спочатку при парному шлюбі подружжя жило роздільно. Пізніше чоловік почав переходити в рід своєї жінки (матрилокальний шлюб), а потім — жінка в рід свого чоловіка (патрилокальний шлюб). Але рівень розвитку виробництва був вкрай низьким, через що парна сім'я ще не могла стати господарським осередком суспільства, бо не мала своєї власності. Таким осередком лишився рід або його підрозділ — велика материнська сім'я, яка об'єднувала кілька поколінь родичів за жіночою лінією і яку очолювала жінка-родоначальниця.

Отже, для первісного суспільства характерними були спочатку групова, а потім парна форми шлюбу. Під час розпаду цього ладу парний шлюб переростає в моногамію (одношлюбність). Перших два види шлюбу активно функціонували при матріархаті.

Матріархат (від лат. «матер» ("матріс") — мати і гр. «архі» — влада) — ранній період у розвитку первісного ладу, який характеризується наявністю материнського роду і рівноправних з чоловіком, а пізніше — провідним становищем жінки в суспільстві, зумовленим її головною роллю в тодішньому господарському житті людей — збиральництві, примітивному мотичному землеробстві, участі в гуртовому облавному полюванні та рибальстві, організації побуту, вихованні дітей. Тому на цей час припадає виникнення й особливе поширення культу жінки-прародительки та різних жіночих божеств.

Співжиття парами, яке при груповому шлюбі було досить короточасним, за матріархату стало основною формою шлюбу. Однак, як вже зазначалося, сім'я при парному шлюбі не була ще самостійною господарською одиницею. Праця за матріархату була гуртовою, а власність — спільною, громадською.

На останній фазі історії первісного суспільства на зміну матріархату прийшов патріархат. Він перебував виникненню держави та стимулював остаточний перехід від парної до моногамної сім'ї.

Цей крок був зумовлений певним прогресом у господарській діяльності людей, у переході до тваринництва, плужного землеробства, рибальства, ремесел (особливо обробка металів), що підготував ґрунт для економічного життя кількісно менших родин, підніс значення праці чоловіка. З'явилася сімейна власність на худобу, нерухоме майно, право на яку батько прагнув передати у спадок своїм дітям. Згаданий фактор у поєднанні з моногамним шлюбом зміцнює цілісність сім'ї, яка з розпадом родового ладу стає основним економічним осередком суспільства. Шлюб, як правило, стає монолокальним — подружжя входить до складу однієї сім'ї й одного господарства. Домінуюча роль чоловіка в господарстві, суспільстві, сім'ї зумовила ведення родоводу за батьковою лінією.

Найдосконалішою основою створення сім'ї є шлюб егалітарний (від фр. «егаліте» — рівність), побудований на взаємному коханні чоловіка та жінки, рівноправності, спільності духовних інтересів, прагненні мати й виховувати своїх дітей, раціонально організовувати родинний побут. Сприятливі умови для такого шлюбу дає високоцивілізоване людське суспільство, побудоване на основі соціальної справедливості, високих економічних, духовних і культурних досягнень, гуманності та демократизму, задоволення людських потреб, для виявлення творчих здібностей особистості в її як індивідуальному, так і громадському вираженні.

Таким чином сім'я в історії людства пройшла певні віхи розвитку. Що стосується сім'ї в Україні, то її передісторія теж, очевидно, пов'язана з функціонуванням групової, парної, а потім моногамної сімей. Коріння історії родини власне української сягає вглиб віків. М. Грушевський вважав, що форми сімейного союзу в Україні були досить виразними ще до утворення держави, в індоєвропейську епоху¹.

Іван Крип'якевич початок сім'ї в українців пов'язує з далекими предками слов'ян — антами (росами), які в V—VI ст. займали всю територію України, від пущ Полісся до Чорного моря і від Карпат до Дону. Держава антів протрималась три століття — від кінця IV і до початку VII ст. В історії України вона мала важливе значення, оскільки український народ вперше продемонстрував перед світом свою державну творчість. Суспільний лад антів, як і всіх слов'ян, був демократичним. Громадські справи вони вирішували спільно. Цей демократизм переносився і на сім'ю, рід — як основу організації слов'ян.

¹Див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем /Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевського та ін. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 56.

Рід — це велика родина (відома в Україні під назвами «пепище», «служба», «сім'я», «дворище», «хутір»), яка проживала у своєму дворіщі, відокремленій оселі. Рід мав своє спільне майно — ріллі, ловецькі терени, стада худоби, вів спільне господарство під проводом свого старшини. Це була суспільна група — невелика, але суцільна, злучена кровними зв'язками та спільними інтересами. За своїх членів рід солідарно заступався, обороняв їх від кривд. Згодом, під впливом економічного прогресу, рід втратив суцільність і розпався на малі самостійні родини. Кожна родина вела своє окреме господарство, мала свій дім з господарськими будовами, своє поле, худобу тощо, але ліси, пасовиська, озера лишалися спільною власністю цілої оселі-громади. Проте пам'ять приналежності до роду не губилася. Давні родові традиції жили в родах боярських, шляхетських, міщанських, селянських, священицьких¹.

У старослов'янському роді, а пізніше в сім'ї дітей виховували в душі працьовитості, поваги до старших, чесності, правдивості, любові до рідної землі, милосердя та доброти.

Майже усіх народів на певному історичному етапі існувала велика сім'я. Остання — залежно від ступеня розвитку господарства в одних народів раніше, в інших пізніше — розпадалася на малі індивідуальні сім'ї. Такий процес характерний і для України. Велика родина набула значного поширення за часів Київської Русі. Сини не ділилися, хазяйнували спільно, жили разом. А порядкував господарством хтось із старших, найбільш досвідчений і кмітливий. Ця тенденція спостерігалася в Україні і в наступні XIV—XVII ст. Поряд з великими родинами з'являлися малі індивідуальні сім'ї, кількість яких наприкінці XVIII ст. помітно зросла, а в XIX і XX ст. вони стали домінуючими.

Мала родина, що складалася переважно з батьків і неодружених та одружених дітей, в середньому об'єднувала п'ять-шість осіб. Побутовала й родина з восьми-десяти, а то й більше осіб. Могло це бути не лише за рахунок багатодітності, а й через те, що хтось з одружених дітей жив разом зі старими батьками. Взагалі це також була мала сім'я, але вона складалася вже з трьох поколінь. Главою в таких родинах спочатку був батько, який згодом, як правило, передавав господарство синові. Син, в свою чергу, зобов'язувався доглядати своїх батьків до кінця їхнього життя.

Нерідко складалося так, що велика сім'я трималась вкупі доти, поки жив батько. Після його смерті вона відразу ділилася на окремі

¹Див.: Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 25, 29.

малі сім'ї. Стримування цього процесу, що спостерігалось в Україні до початку ХХ ст., було не випадковим і зовсім не належало до первіснообщинних пережитків. Головною причиною утворення великих (зведених) сімей був низький економічний рівень життя, непосильні податки, неспроможність бідних родин забезпечити нову сім'ю хатою та іншими господарськими будівлями.

Окрім цього, заможні господарі стримували розпад великої сім'ї, щоб уникнути розпорошення земельних угідь і господарського майна. Та все ж таки природний потяг новоодружених до відокремлення брав гору. На ХХ ст. припадає інтенсивне формування малих сімей в Україні. Ця тенденція набувала розвитку ще й через певні економічні зміни — насамперед зростання міст і виникнення нових промислових об'єктів. Збільшується кількість тих, хто шукає заробітку на стороні, тобто відхідників, заробітчани, промислових робітників.

Із колишніх селян, особливо молодих людей, які переїхали працювати в міста, формувалися нові робітничі сім'ї, в яких тісно перепліталися елементи як сільського, так і міщанського побуту.

Такі загальні риси історії становлення та розвитку сім'ї в Україні. Проте це не виключає наявності окремих регіональних ознак, породжених певними історичними обставинами, деякою своєрідністю соціально-економічних, природничо-географічних і демографічних умов і навіть політичних впливів. Адже ще на початку ХVІІІ ст. розшматована колонізаторами Україна стала почастиною здобиччю інших держав. Лівобережжя, Слобожанщина і Запоріжжя потрапили під гніт царської Росії, Правобережжя (Волинь, Поділля, Східна Галичина й частина Київщини) відійшли до панської Польщі, Буковина — до боярської Румунії, Закарпаття — до Угорського королівства, що спричинило неоднаковість рівнів соціально-економічного розвитку в цих регіонах.

Регіональні нюанси передусім проявляються в господарській сфері та побуті української родини, в святкових обрядах, шлюбних зв'язках тощо. Скажімо, чорнозем Поділля спрямовував українську родину до занять рільництвом, степи Слобожанщини — до розведення великої рогатої худоби, лісові угіддя Полісся й Карпат — до занять лісовим господарством.

Майже повна відсутність на Гуцульщині орної землі завжди ставила її мешканців у скрутне продовольче становище. Це змушувало кожну сім'ю інтенсивно займатися вівчарством, домашніми промислами та ремеслами, а то й шукати роботи в інших краях. Не випадково В. Шухевич звернув увагу на те, що багато гуцулів «блукають царями», тобто чужими краями, цілий рік, і «тільки на

Великдень повертаються на короткий час до рідні, щоби полагодити всякі справи, особливо оплатити податки»¹.

У зв'язку з цим на плечі жінок лягали додаткові господарські обов'язки. Їм доводилося займатися не тільки хатніми справами, а й виконувати важку чоловічу роботу — заготовляти дрова, косити, ткати.

У дівчини-горянки, яка не вміє ткати, користуватися господарським інвентарем, малі шанси вийти заміж. Тож не дивно, що гуцулку часто можна було побачити за ткацьким верстатом, верхи на коні, з бербеницями, з сокирою, косою.

Залишаючись надовго вдома без чоловіка, жінка, йдучи на роботу, змушена була брати з собою дитину, класти її в принесену та прикріплену до дерева колиску. Тож навіть у гуцульських коломийках співається:

Повішу я колісочку на тоту смерічку,
Ой, я у ній виколишу дівочку, як чічку.
Повішу я колісочку на ту яблуночку:
Колишися, дитиночко, маленький синочку,
Повішу я колісочку на тебе, яличко:
Колишися, дитиночко, дівчина-косичко.
Повішу я колісочку близько коло плоту:
Колишися, дитиночко, бо в мамки робота,
Колісочко яворова, колиши ся сама:
Мушу йти на роботу із самого рана².

Перелік регіональної розмаїтості родинного життя українців можна було б продовжити. Вона стала предметом уваги ряду дослідників і досить повно репрезентована в науковій літературі. Тим, хто зацікавиться цим питанням, радимо звернутися до певних публікацій³. Водночас вважаємо необхідним зазначити: всі регіональні особливості перебувають у нерозривній етнічній єдності, як одне з яскравих свідчень цілісності української нації, історичної неподільності українського народу з властивою йому спільністю системи родинного виховання дітей і молоді.

¹ Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1899. — Ч. 1. — С. 33.

² Квіти Верховини: Коломийки. — Ужгород, 1985. — С. 234.

³ Див.: Бойківщина: Історико-етнографічний нарис. — К., 1983. — 304 с.; Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. — К., 1987. — 472 с.; Кравець М. О. Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966. — 198 с.; Пономарьов А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. — К., 1989. — 320 с.

«Життя прожити — не люльку викурити»¹, — кажуть українці. Воно завжди пов'язано з переборенням великих труднощів. З самого початку виникнення сім'ї труднощі були пов'язані з освоєнням природи при мізерних знаннях людини, з застосуванням для праці примітивних знарядь виробництва. На сім'ю постійно чекали біди й небезпеки від хвороб, холоду й голоду, нападів інших племен. Усе це мало місце в доісторичні часи. Цілком очевидно, що українське слово «виховувати» походить від слова «ховати». У первинному його тлумаченні воно означало: якщо хочеш мати дитину, мусиш її вміти свосчасно і вдало заховати ("виховати") від будь-якого лиха. Згодом це слово набуло сучасного змісту.

Проблема збереження сім'ї та захисту дітей не втрачає своєї актуальності в усі наступні періоди. Інша річ, що вона видозмінювалася відповідно до історичних умов. Скажімо, міжплемінні ворожнечі IV—VIII ст. в Україні заступили князівські міжусобиці й війни часів Київської Русі (IX—XIII ст.). Тяжких ран завдали українським родинам розбійницькі напади озвірілих кочівників — печенігів (VIII—IX ст.), половців (XI—XIII ст.), турецько-татарських людоловів (XV — I пол. XVIII ст.), які грабували та палили українські села, вбивали їх жителів, забирали в неволю юнаків і дівчат. Кримські й турецькі ринки були переповнені українськими бранцями. Ці сумні події знайшли відображення у великому двотомному романі Зінаїди Тулуб «Людолови», повістях А. Чайковського «На Уходах», «За сестрою», українських народних невірницьких думах, історичних піснях. Ось рядки однієї з них:

Зажурилась Україна,	Котрі молодії —
Бо нічим прожити,	У полон забрато;
Витоптана орда кіньми	Як зайняли, то й погнали
Маленькі діти.	До пана, до хана... ²

Не менш хвилюючою є й ця розповідь:

За річкою вогні горять,	А в долині бубні гудуть,
Там татари полон ділять.	Бо на заріз людей ведуть:
Село наше запалили	Коло шиї аркан в'ється.
І багатство розграбили,	І по ногах ланцюг б'ється.
Стару неньку зарубали,	А я, бідний, з діточками
А миленьку в полон взяли.	Піду лісом стежечками... ³

¹Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — С. 205.

²Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — С. 161.

³Там же. — С. 159.

Тобто у найтяжчі хвилини кожен українець подумки звертається до рідної домівки, до батька-неньки, до сім'ї. Саме з цього й починається народна дума «Плач невольника»:

Не ясний сокіл квилить-проквиляє,
То син до отця, до матусі в городи християнськії
поклон посилає.

Сокола ясного рідним братом називає:

— Соколе ясний, брате мій рідний,
Ти високо літаєш і далеко буваєш,
Чого ж ти у мого отця і матері у гостях ніколи
не буваєш?

Полети ж, соколе ясний, брате мій рідний,

В городи християнські

Та сядь-впади у мого отця, у матусі у дворі,

Жалібненько заквіли

Та про мою козацьку незгодоньку і тяжкую неволеньку

Отцеві-матусі розкажи...¹

І як висновок-узагальнення:

Ти, земле турецька, ти, віро бусурманська,

ти, розлуко християнська!

Не одного ти вже розлучила за сім літ війною

Мужа з жоною, брата з сестрою, а малих діток

З отцем, з ненькою...²

Багато горя українській родині завдали неврожайні роки, спалахи епідемій. Давалася взнаки й соціальна несправедливість, кріпаччина, рекрутчина, митарства бідних по панських фільварках. І насправді, чи могло бути нормальним життя сім'ї в умовах, за яких, як писав Тарас Шевченко:

Латану свитину з каліки знімають,

З шкурою знімають, бо нічим обуть

Княжат недорослих; а он розпинають

Вдову за подушне, а сина кують,

Єдиного сина, єдину дитину,

Єдину надію в військо оддають!

Бо його, бач, трохи! А онде під тином

Опухла дитина, голодная мре,

А мати пшеницю на панщині жне...³

¹Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — С. 124.

²Там же — С. 125.

³Шевченко Тарас. Кобзар. — К., 1988. — С. 247.

Тяжко працюючи на панських ланах, часто натщесерце, матері, у яких вдома залишилися напризволяще немовлята, у розпачі запитують економа:

Економе, добродію,
Що маєм робити?
Покидали малих діток,
Нікому глядіти.

У відповідь той цинічно кидає:

А я велю малих діток
В ставках потопити
Та всім же вам, білозірцям,
В роботу ходити¹.

Якщо ж кривди й образи переповнювали чашу терпіння, вибухав гнів народний, трудівники об'єднувалися на боротьбу за права сім'ї на людське життя, краще майбутнє своїх дітей, онуків.

Доля української родини тісно перепліталася з історичною долею України, яку народ зворушливо-любовно називав — як і діти матір у сім'ї — ненькою: «Україна-ненька». Коли український народ мав свою державність, то й умови для розвитку української сім'ї, батьківської етнопедагогіки, національної родинно-побутової культури були сприятливі, як це було, наприклад, у середині XVII ст. Україна мала тоді свою державність, вибудовувала найдемократичніше на той час суспільство, створила першу в світі демократичну конституцію, уклала політичні й економічні договори з іншими державами, впевнено стала на шлях товарного виробництва. Наші вчені тільки нині, наприкінці XX ст., відкривають для себе і для світу ці визначні потенції української історії, що була разом з цим і золотим віком української родини, свого роду її національним Ренесансом.

Втрата Україною своєї державності, незалежності лягла важким тягарем і на українську родину, якій доводилось зазнавати потрійний гніт з боку колонізаторів — соціально-політичний, національний, релігійний. А як багато зусиль мусила вона докладати для побороення лютого наступу асиміляторів української культури! Зверхницька політика колонізаторів гальмувала економічний розвиток України, обезземельювала селян, позбавляла український народ права користуватися природними багатствами своєї країни, розорювала селянські господарства, прирікала мільйони українських родин на без-

¹Наша дума, наша пісня: Українські народні думи та пісні. — К., 1966. — С. 139.

правність, злидні, темряву. В ряді випадків становище сім'ї доходило до трагізму. Це показано, наприклад, в новелі В. Стефаніка «Новина» чи повісті О. Кобилянської «Земля». В основу обох цих творів покладені факти з життя селянських сімей Покуття та Буковини: доведений злиднями до відчаю батько втопив у річці власну дитину; брат убив брата за землю.

І потяглися наприкінці XIX ст. сотні тисяч українців з Галичини, Лемківщини, Буковини та Закарпаття в пошуках кращої долі у США, Канаду, Аргентину, Бразілію, Австралію. Їх супроводжувала сумна пісня Богдана Лепкого «Журавлі», розпачливі слова й тужливий мотив якої переселенці з України рознесли по всій землі. Вона живе й нині як пісня українських емігрантів (на вірші Б. Лепкого), що змушені покидати рідну землю:

Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком
Журавлі у вирій.
Чути: кру! кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру.
Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в синіх хмарах слід
По журавлях.

Сум глибоких переживань емігрантських родин яскраво простежується в українському фольклорі (пісня-хроніка «Подорож до Америки»)¹, циклі поезій Івана Франка «До Бразілії», у зворушливій новелі В. Стефаніка «Камінний хрест», а також у творах Т. Бордуляка, А. Чайківського, О. Маковея та деяких зарубіжних українських письменників.

Селянин Михайло Кузич (Михасів) з Нижнього Березова Косівського повіту, який перед 1914 р. емігрував до Канади, в одному з віршів так передав тугу за рідним краєм:

Сумно мені, невесело	Рідний краю, рідна хато,
В стороні чужій,	Як за тя згадаю,
Бо я чужий між чужими,	То щоранку не водою,
Світ мені не свій.	А слізьми вмиваюсь.

¹Див.: Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989. — С. 185—187.

Всього в 1897 р. з Східної Галичини та Північної Буковини до Канади прибуло 6 тис. українських селян, у 1899 р. — 8 тис. З території нинішньої Івано-Франківщини у 1890—1910 рр. виїхало до Канади, США, Бразилії, Аргентини та інших країн понад 68,5 тис. чол. Лише за перші 30 років з Косівського повіту емігрувало в ці країни 7,346 тис. чол. працездатного населення. З одного села Тюдова за цей час виїхало 37 сімей.

За часів буржуазної Польщі через безправне економічне становище та національно-політичне гноблення трудящих еміграція українців продовжувалася. Із Станіславського воєводства в 1928 р. до Канади емігрувало 1 500 чол., а за 20 років — (1919—1939) — 36 560.

Листи перших українських емігрантів переповнені тугою за рідним краєм. У них розповідається, як важко українцям, які не знають мови, знайти роботу. В українській історичній пісні «А в тім року вісімсотнім дев'ятдесят п'ятім», що, як зазначає її автор, «вийшла з Бразилії», висловлюється нарікання на фальшивих агентів, які «взялися в Галичині народ бунтувати» обіцянками раю за океаном. Зворушливим є прощання емігрантів з родиною — братами й сестрами, татом і мамою, а також з сусідами, рідними місцями. До глибини душі хвилює епізод від'їзду бідної вдови «з дрібенькими діточками» на далекий невідомий їм континент:

Виїхали на край села — там церков при дорозі;
Дрібні діти ревно плачуть: «Ой ще, мамо, до бозі!»
Приїхали перед цвинтар — там могила зачата;
Дрібні діти ревно плачуть: «Ой ще, мамо, до тата!»
Прийшли до могили, на гробі повклякали,
Припавши всі враз до гробу, жалібненько заплакали:
«Змарнувала мама нашу рідну хату,
Провадить нас в чужі краї — та не дайте ж, тату!»
Прийшли від могили, на вагон посідали,
Свого краю рідненького дрібні діти жалували:
«Ой, жаль нам вас, звізди, котрі сь те нам світили,
Іще нам жаль за стежками, по котрих есьмо ходили.
Жаль нам тебе, сонце, місяць, котре ти нам світило,
І жаль нам тя, свята земле, а котра сь нам кормила.
А ще нам жаль за лісами, котрі май окрашали,
Але й нам жаль за пташками, тії, котрі нам співали!»

Думки на чужині теж спрямовані до рідної землі. Тому й сприймаються як крик зболілої душі знедоленої людини звертання, виражені словами «любая Українонько!», «наша мила родинонько!», «рідна хатино!»

Сестра з чужини скаржиться рідному братові в Україні на ті страшні муки, які довелося їй зазнати, переїжджаючи на «шифі» через море, коли кожен «на ній лежав як смертельний», а також на митарства чужинські. І звучить застереження:

Послухайте, браття, моїй проповіді:
Но не виїжджайте до тої страшної біди!¹

Як застереження легковірних від необачності звучать також слова іншої української народної пісні «Ой Канадо, Канадочко, Канадо-небого (пісня про еміграцію в Канаду)»:

...Ой Канадо, Канадочко, Канадо-небого!
Зрадила ти з Буковини газду не одного.
Тут гадають наші люди, що будуть панами,
А вони тут на роботі всі ідуть з торбами.

І знову доброзичливе застереження:

Ти, Василю Палагнюку,
Приятелю рідний!
Не їдь, не їдь до Канади,
Бо будеш облудний...

Ой Канадо, Канадочко,
Яка ти зрадлива,
Бодай ти ся, ти, Канадо,
Нікому не снила².

Лише друге та третє покоління українців зуміли доробитися маєтків і стали допомагати своїм рідним в Україні.

Нині лише в Канаді проживає до мільйона українців. Чимало вихідців з України стали там відомими підприємцями-бізнесменами, вченими, письменниками, художниками, артистами, громадсько-політичними й культурно-освітніми діячами³.

Причини масової еміграції українців за океан вельми проникливо з народних позицій розкрив (особливо щодо становища української родини) володар селянських дум В. Стефаник у своїй публіцистичній статті «Для дітей» (1899)⁴.

Тяжких ран сім'ї завжди завдає війна, а їх на I половину ХХ ст. припало аж три. Кожна з них — це десятки мільйонів вбитих

¹Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 201, 202.

²Там же. — С. 195, 196.

³Див.: Арсенич Петро. Українці в Канаді // Галичина. — 1990. — № 49(83). — С. 7.

⁴Стефаник Василь. Повне збір. творів у трьох томах. — К., 1952. — Т. 2. — С. 75—78.

і поранених, сотні тисяч вдів, сиріт, рано посивілих матерів, неозружених дівчат, тисячі спалених людських осель, розорених господарств, сотні зруйнованих міст, знедолених родин. За кількістю людських жертв і матеріальних втрат Перша світова війна (1914—1918) перевищила всі разом взяті війни за попередні 125 років. На фронтах Першої світової війни загинуло близько 10, поранено — понад 20, вмерло від епідемій та голоду 10 млн. чол. Лише в Україні від сімей було забрано на фронт майже 4 млн. селян і робітників. Особливо постраждали господарства трудового селянства Галичини й Буковини, територія яких весь час була театром воєнних дій.

Війна та сім'я, війна та діти. Ця пекуча проблема у нашій науковій педагогіці, здається, не знайшла ще глибокого соціально-філософського та психолого-педагогічного осмислення. Вдячний матеріал для такої дослідної роботи може, зокрема, дати класична художня література. Повчальним зразком щодо цього може бути європеїзм мислення та психолого-педагогічний феномен Василя Стефаника, яскраво репрезентований у його літературній спадщині.

Трагедію селянських родин Галичини в зв'язку з Першою світовою війною з глибокою психологічною проникливістю відтворив В. Стефаник у збірці новел «Земля» (1926), зокрема в таких її творах, як «Вона — земля», «Марія», «Сини», «Воєнні шкоди», «Діточа пригода». В останньому з них йдеться про двох маленьких діточок, які туляться до щойно вбитої кулею рідної неньки, серед поля, поруч з лінією фронту, в розпалі нічного бою, яка перед смертю ще встигла дати останню в її житті настанову своєму маленькому сину:

— Васильку, бери Настю та веди до вуйка; отуди, стежкою попід ліс, ти знаєш. Але тримай за руку легко, не сіпай, вона маленька; та й не неси, бо ти не годен.

Сіла, дуже боліло, і лягла...

Далі ця сімейна трагедія, як і сама війна, подається через сприймання очима самої дитини:

— Ніби я знаю, куди вночі єї провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

Наївна прямолінійність дитячого уявлення про війну й хлоп'яче захоплення її «красою» — гуркотом гармат; посвистом куль та фейерверками спалахів ракет і прожекторів на фоні мертвої матері та загиблого на фронті батька доводить нервово-психологічне напруження до розпачливого вибуху прокляття війни, якій оголошується вічна заборона задля дітей, батьків і матерів, заради сім'ї, майбутнього, добросусідських відносин між народами, торжества життя та гуманістичної педагогіки на Землі. На цьому тлі кульмінаційно

гострим виступає той момент сюжету, коли хлопчик виймає з пазухи мертвої матері кусочок хліба, дає його своїй зголоднілій сестричці, а потім здивовано дивиться на неї і говорить: «Насте, а тобі що? Го-го, цілий рот кровавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака Настунька, лягай вже коло мами... що меш робити... Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочився в крові в маминій пазусі. О, замазала лице і руки кров'ю... Як я тебе рано буду проводити в село таку кровавлену?»

В аспекті висвітлення історії української родини воєнних років неможливо обминути увагою ще один визначний твір на цю тему — поему української народної вчительки та письменниці Марійки Підгірянки «Мати — страдниця» (1919). Серце обливається кров'ю, коли читаєш цей глибоко зворушливий твір. Поетеса реалістично відображає страждання нещасної матері, в якій війна забрала найдорожчий скарб — дітей. В основу твору лягли справжні події, що відбувалися у концтаборі для галицьких вигнанців, розташованому в далекому австрійському місті Гмнді, де вмерло 15 тис. українських дітей. Про це з болем у душі згадує сама авторка, чоловіка якої забрали на фронт, а її з чотирма маленькими діточками також було запроторено у цей табір. Отже, Марійка Підгірянка розповіла про те, що пережила сама, що бачила на власні очі, тому й кожен рядок твору сприймається з особливою переконливістю:

І досі ще бачу в густих диму мряках
Ту браму цвинтарну у Гмнді, в бараках.
І досі ще серце болить, як згадаю
Рядами могили від краю до краю...
І досі ще бачу, як мовчки сиділа
Та постать жіноча, немов скаменіла,
Без слова, без руху. Від ранку до ночі
Між ряди могилок видивляла очі...

Далі — сумна «повість прескорбної мами», що вилилась в одинадцяти журливих піснях. Табори вигнанців ліквідовано. Після майже чотирирічних поневірянь на чужині евакуйовані з України сім'ї поспішають додому. Та не може собі цього дозволити нещасна мати-страдниця.

Перед нами постає картина (до речі, надзвичайно вдало проілюстрована малюнками А. Монастирського) жахливих переживань української жінки-матері, яка в таборі, в нестерпних умовах бореться за життя своїх маленьких діток, а невмолима смерть забирає їх одне за одним. Помирають Ганнуса, Настуса, Андрій, Василько...

Ще не встигли залікуватися рани від Першої світової війни, як розгорілась війна громадянська (1918—1920). І знову вбиті,

каліки, сироти, жебраки та безпритульні, вдівство й скорбота жіноча та материнська, холод і голод, розруха, що і знайшло відображення в українській літературі (твори В. Винниченка, А. Головка, М. Ірчана, П. Панча, Ю. Смолича, В. Сосюри, М. Стельмаха, П. Тичини, А. Шияна, Ю. Яновського та ін.). Виснаження сім'ї воєнними лихоліттями доходить до крайньої межі. Тому перехід до відбудови народного господарства (1920—1925) в трудовій сім'ї в Україні сприймався як блага надія на мирне, плодотворне життя. Тим більше, що в перші роки радянської влади було прийнято ряд законодавчих актів щодо шлюбу та сім'ї, подання матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, ліквідації безпритульності й бездоглядності дітей і підлітків, а також схвалено та впроваджено в дію цілий ряд державних і громадських заходів щодо охорони дитинства і материнства, створення загальнодоступної системи народної освіти. Вже в 1917 р. була впроваджена відпустка для жінок у зв'язку з їх вагітністю і родами. Передбачалась перерва в роботі для годування матер'ю грудної дитини, державна допомога багатодітним сім'ям та самотнім матерям, організація широкої мережі жіночих консультацій і пологових будинків, дошкільних виховних дитячих закладів (ясел, притулків, садків, майданчиків), безкоштовне лікування.

Були зрівняні у правах шлюбні та позашлюбні діти, скасовані релігійні, станові та майнові обмеження в шлюбі. Робилось усе можливе на той час для того, щоб докорінно поліпшити матеріальне становище сім'ї, на що були спрямовані також законодавчі акти про восьмигодинний робочий день, рівну оплату праці чоловіків і жінок, пенсійне забезпечення, про переваги та пільги малозабезпеченим особам і сім'ям загиблих та інвалідів громадянської війни тощо.

Обнадійлива перспектива намічалась ще й через те, що українська сім'я, як і система родинного виховання, вперше за свою багатовікову історію дістала можливість розвиватися в одному річищі на воз'єднаних землях України. У перші роки радянської влади мав своє інерційне продовження процес українізації та піднесення української національної культури, який був започаткований революцією в Україні ще в березні 1917 р., в умовах створення Української Народної Республіки. Такий крок відкрив шанс для відродження та подальшого розвитку національного родинно-шкільного виховання. Однак ця тенденція в історії української родини незабаром була заморожена наступом свавілля та репресивних дій проти сім'ї, як і проти народу в цілому з боку тоталітарного сталінського режиму. Йдеться про поширення шкідливих теорій, що продукували легковажне ставлення до сім'ї і застосовуваний сталіністами геноцид проти українського народу.

Знайшлися ще в 20—30-х роках горе-теоретики, які вважали шлюб і сім'ю анахронізмом і намагалися замінити їх «безшлюбними комунами», «усуспільненням жінок і дівчат», «вільними статевими стосунками», закликали зруйнувати традиційну сім'ю, інспірували «громадські суди» над вінчанням, хрещенням дітей. Нерідко це супроводжувалося закриттям, а то й руйнуванням церков, храмів, монастирів, каплиць, знесенням хрестів, могил.

У 30—40-х роках йшло тотальне знищення в Україні національної інтелігенції, духовенства, жорстокий наступ на селянство, а водночас і на родинну етнопедагогіку, бо споконвіку творцем і носієм традиційних морально-етичних норм сімейного життя була селянська родина.

Примусова суцільна колективізація, грабіжницькі продрозверстки, нескінченні арешти й депортації селянських родин руйнували хутори й одноосібні господарства, розоряли українські села. Україна втрачала своїх потомствених хліборобів, які всім серцем і душею були прив'язані до землі, прищеплювали любов до села й сільського господарства своїм дітям.

Злочинницьким діям сталіністів проти української сім'ї й народу не було меж. Світ сколихнула трагедія навмисно організованого ними голодомору на чорноземній Східній Україні в урожайний 1933 рік, жертвами якого стало понад 7 млн. чол. Від голоду пухли й у тяжких умовах вмирили і старі, і малі, цілі родини і села.

Безліч жертв принесла злочинницька політика вишукування «ворогів народу», внаслідок якої чинились розправи над мільйонами невинних, чесних людей. І від цього знову ж таки страждали сім'я, жінки, матері, діти. А держава створювала спеціальні дитячі будинки для дітей репресованих батьків, «ворогів народу». То й не дивно, що за 23 довоєнні роки в Україні не було приросту населення, хоча за кількістю народжуваних дітей вона посідала перше місце в Європі.

Окрім цього сталінізм розтлівав сім'ю духовно, культивуючи родинну зраду — «класову» взаємоненависть між членами родини, доноси, тобто замахувався на святая святих народної моралі — подружню вірність, родинну (кровну) спаяність, взаємну любов і солідарність, єдність поколінь.

Суворим іспитом для української родини була Велика Вітчизняна війна (1941—1945). Україна опинилась у її вогні й окупації ворога з перших днів нападу німецьких фашистів на Радянський Союз. Батьківщина, отчий дім, родина... В дні тяжких випробувань ці поняття стали, як ніколи, єдиними, нероздільними. Тисячі й тисячі сімей були знищені, а мільйони людей втратили своїх близьких. За останніми офіційними даними, під час війни загинуло

27 млн. радянських людей. Україна ж втратила за час війни понад 13 млн. чол. Тут, по суті, не було жодної сім'ї, яка б не оплакувала загибель своїх рідних чи близьких. У багатьох сільських жителів були зруйновані хати, а майно розграбоване. В містах було знищено половину всієї житлової площі. Чимало радянських людей загинуло в гестапівських катівнях і концтаборах.

Війна увірвалась в життя кожної сім'ї розлукою з рідними та близькими, суворим побутом, нестатками й стражданнями. А скільки родин було покалічено війною: скільки овдовілих жінок, осиротілих дітей, батьків, які втратили своїх синів і дочок! Але й за цих умов з особливою силою проявилась життєва стійкість і високі моральні, громадянські якості української родини. Саме у воєнні роки в Україні актуалізувалася народна традиція, за якою сім'ї добровільно беруть до себе на виховання дітей-сиріт. Свідченням незламної духовності тодішньої сім'ї є героїзм, який проявляли сини та дочки, батьки й матері України на фронті й тилу, а також у відбудові зруйнованої війною народного господарства у післявоєнні роки.

Труднощі повоєнних нестатків поглиблювалися реаліями сталінських репресій і свавіллям: безпідставні арешти і фізичні розправи над невинними людьми, депортації родин, сіл, а то й цілих регіонів. Так, перед війною до Сибіру із Західної України вивезли близько півтора мільйона людей. Після війни ця політика продовжувалась. Дітей, жінок, старих також не щадили. Тож постали оці сумні рядки української народної пісні:

Сумний був святий вечір
В сорок шостім році,
По всій нашій Україні
Плач на кожному кроці.

До того ж тривав нищівний натиск на село — як через нацистську колективізацію в Західній Україні (в інших областях вона була здійснена раніше), так і через знесення хуторів і сіл внаслідок примусового переселення селян на Східну Україну. Тільки на Івано-Франківщині в 50—60-х роках з лиця землі було стерто до півсотні сіл.

У зв'язку з так званим «вирівнюванням» західного кордону вздовж «лінії Керзона» в 1945 р. були депортовані зі своїх споконвічних земель і розпоршені по різних місцях Львівської, Тернопільської та Миколаївської областей лемки — етнографічна група українців, які здавна жили на обох схилах Східних Бескидів (у Карпатах між річками Сяном і Потрадом та на Захід від Ужу), внаслідок чого втратила свою самобутність лемківська сім'я.

Різних перешкод зазнає українська родина і в наступні десятиліття. Не здійснені сподівання хрущовської відлиги. Гіркота та розчарування застійних років. Гіркота втрат синів на війні в Афганістані. Страх за майбутнє наших дітей на тлі катастрофи на Чорнобильській АЕС. Як додаток маємо бездушну хімізацію та меліорацію, лейкемію, СНІД та інші хвороби, а також «кислотні» дощі. Усе це невігластво, безвідповідальність спокутує природа, а разом з нею наші безневинні діти. Проблема продовольства та екології. Вболівання за долю сім'ї, за розбудову державності України.

Як бачимо, історичний шлях української родинної педагогіки був нелегким. Та навіть за найважчих обставин наш народ не втрачав життєвого оптимізму та зберіг сім'ю, поставивши на її сторожі українські народні звичаї та традиції.

1.4. Педагогічна сутність народних звичаїв і традицій

Кому не знайомі зачинні рядки з поезії Т. Шевченка «Розрита могила» (1843):

Світе тихий, краю милий, Моя Україно!	Чи ти діточок непевних Звичаю не вчила?
За що тебе сплюндровано, За що, мамо, пинеш?	«Молилася, турбувалася, День і ніч не спала,
Чи ти рано до схід сонця Богу не молилася?	Малих діток доглядала, Звичаю навчала...» ¹

Великий український Кобзар з геніальною прозорливістю говорить тут про звичаї України як надійні обереги історичних досягнень минулого, могутній впливовий фактор формування самобутнього духовного світу народу, міжпоколінної передачі національної культури, характеру й психології батьків своїм дітям.

В українській етнопедагогіці побутує чимало крилатих народних висловів про звичаї та їх роль у духовному житті людини, оригінальність у кожного з народів, краю, як-от: «Що край, то звичай, що сторона, то новина», «Нема краю без звичаю», «Кожен край має свій обичай», «Інший край — інший звичай», «Що край, то інший звичай» і т.д.²

Вироблені й унаслідовані народом протягом віків національні звичаї мають вельми важливе значення. Без опори на українські народні звичаї виховати справжнього українця неможливо. Тому їх

¹Шевченко Тарас. Кобзар. — К., 1988. — С. 229.

²Українська народна творчість. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 254.

збереження й збагачення та неухильне дотримання має доленосне значення як для нації в цілому, так і для кожного українця зокрема. Саме ця ідея, на мій погляд, втілена в українській народній думі «Отаман Матяш старий». Сюжет її простий, але вельми повчальний. На поля «самарськії виїхало дванадцять молоденьких козаків браславців-небувальців». Між ними був отаман Матяш-старенький. Не маючи зовсім військового досвіду, хизуючись своєю відвагою, юні козаки зігнорували правилами безпеки, закладеними в козацьких звичаях:

Стали козаки вечора дождати,
Стали терновії огні розкладати,
Стали по чистому полю коні козацькії пускати,
Стали козацькі сідла далеко од себе одкидати,
Стали козацькії семип'ядні пищали кущами ховати.

На застереження бувалого козака Матяша-старого, що так робити не слід, бо це вкрай небезпечно, ті, зневажливо усміхаючись, відповіли:

Десь ти, отамане,
Матяшу старенький,
Між козаками не бував,
Десь ти козацької каші не їдав,
Десь ти козацьких звичаїв не знав,
Що ти нам, козакам-бравославцям,
Великий страх задав.

Насправді ж вийшло все навпаки: старий отаман неухильно дотримується давніх козацьких звичаїв, а молоді козаки зігнорували як ці звичаї, так і пересторогу бувалої досвідченої у військовій справі людини. І така зухвалість безвусих козаків їм обійшлася дорого:

Як турки-яничари з чистого поля в долину припали,
Дванадцять козаків
Бравославців-небувальців
В полон забрали.

І тоді:

Отаман Матяш старенький на доброго коня сідає,
Шість тисяч турок-яничар побіждає,
Бравославців-небувальців із полону одбиває¹.

¹Українські народні думи та історичні пісні. — С. 64, 65.

Зрозуміли молоді козаки свою прикру помилку ("Біда розуму вчить") і щиро дякували старому отаману Матяшу за волю, за науку.

Як бачимо, людина, яка дотримується народних звичаїв, непереможна! Вона завжди здатна відстояти як свою людську, так і національну гідність. Дотримання звичаїв свого народу — суттєва ознака духовної культури особистості. Ось чому всіх видатних діячів українського народу завжди хвилювало (і хвилює) стан дотримання підростаючими поколіннями своїх національних звичаїв. Будь-який відступ від народних звичаїв викликав занепокоєння серед вчених, української національної інтелігенції, в кожного свідомого українця. Так, характеризуючи польський період (1501—1647), відомий український історик і культурний діяч Микола Аркас у своїй знаменитій книзі «Історія України-Русі» з боєм сповіщає: «З'єднана з Польщею і Литвою Україна позбулася стародавніх звичаїв своїх і прав і мусила до нового життя привикати. Сумна їй доля судилася»¹.

Що таке звичай? У чому його педагогічна суть?

Звичай — загальноприйнятий порядок, правило поведінки людей, що здавна склалося в процесі їхнього співжиття, увійшло в звичку, побут і свідомість певного народу, суспільної групи чи колективу. Звичай виникли разом з появою людини та людського суспільства внаслідок повторювання однакових вчинків, які згодом набувають загального значення, стають нормою, якою керуються люди в своєму житті.

Зміст слова «звичай» у живому спілкуванні українців місткий і багатогранний. Воно може, крім зазначеного, відповідати поняттям: уклад суспільного життя нації, народу, сім'ї; традиційний порядок відзначення яких-небудь подій, свят, пов'язаний з виконанням певних дій і використанням відповідних предметів, атрибутів, символів тощо; усталений, звичний спосіб, манера дії, поведінки кого-небудь; ввічливість, пристойність у поведінці, манерах, дії; правила достойної поведінки, прийняті в певному середовищі. Тож і народний вислів «для звичаю» означає «заради ввічливості, пристойності», а «звичаю навчати» — значить, виховувати ввічливим, пристойним.

Вчені-лінгвісти, посилаючись на слово «звикати» (набувати знань, навичок, учитися), виводять етимологію (походження) поняття «звичай» від старослав'янського слова «наука», пов'язуючи процес виникнення з відповідним чергуванням голосних².

¹Аркас Микола. Історія України-Русі. — К., 1990. — С. 163.

²Див. докладніше: Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 1985. — Т.2. — С. 249—250.

Як бачимо, у всіх своїх змістових значеннях і відтінках слово «звичай» втілює в собі яскраво виражений педагогічний смисл. Та й сам звичай належить до тих нічим незамінних механізмів, завдяки яким якнайоптимальніше передаються думки, почуття, звички попередніх поколінь наступним, тобто від батьків дітям. Інакше кажучи, через систему звичаїв кожен народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у своїх дітях. Звичай уводить кожне нове покоління в те раціональне русло, по якому проходила діяльність попередніх поколінь. «Звичай — то другий закон», — кажуть у народі. На основі українських звичаїв склалось і діє народне звичаєве право — сукупність традиційних неписаних норм, якими регулювалися стосунки та поведінка людей в різних ділянках виробничого, громадського й родинного співжиття. Таке право передавалось усно з покоління в покоління. З давніх-давен в Україні найпоширенішими нормами народного звичаєвого права були категоричне визнання основним джерелом власності працю, трудові доходи; спадкове володіння земельними угіддями ("дідижною"); негативне ставлення до спекуляції, шахрайства, злочинства, неробства; обов'язок допомагати вбогим, калікам, погорільцям, голодним, вдовам, сиротам, знедоленим; вилучення з громади, міста чи села за вчинення злочину, за негідний вчинок; безапеляційна віра присязі, яка не підлягала жодному перегляду, оскільки, за народним переконанням, винний у брехливій присязі негайно помирав, а його гріх лягав на нащадків аж до сьомого коліна; позичка «на заставу» (частину поля, луки, будівлі); купівля-продаж «по свідомості», тобто з гарантією, без жодного дефекту, чи «напропало» — без взаємних претензій (зрозуміло, що ціна за товар при купівлі-продажу «по свідомості» значно вища); незаперечний авторитет вічових, громадських, товариських судів; відшукування злочія «по сліду»; обов'язок скривдженого негайно сповістити людей про заподіяні йому кривди; термінове повідомлення громади про виявлений злочин; безоплатна участь у толоці; вагомість межі земельної власності (незораної смуги землі, огорожі, живоплоту, річок тощо, що, крім утилітарних функцій, мали ще й правові наслідки, бо фактично засвідчували займанщину) та ін. Вельми багатим і цікавим є родинне звичаєве право нашого народу, яке висвітлюється далі — при розгляді родинної фамілістики.

Своїм корінням звичаї українського народу сягають вплив сивої давнини, ще до періоду заснування Київської держави. Вже тоді, як зазначає М. Грушевський, далекі предки українців мали звичаї, які робили людей щирими й привітними, гостинними та доброзичливими¹.

¹Див.: Грушевський М. Історія України. — С. 39.

Основна сфера дій звичаїв — родинний побут. А тому педагогічна суть і значення звичаю полягає в тому, що діти в його орбіту потрапляють змалку, як кажуть, з коліски, тобто тоді, коли вони найбільш сприйнятливі до виховного впливу. По-друге, важливо й те, що народні звичаї дитина переймає, як правило, в сім'ї, від наймиліших, найдорожчих і найавторитетніших людей, яким найбільше довіряє, — батька і матері, дідуся та бабусі, старших братів і сестер. По-третє, звичаям не властиві сентенційність і моралізування, які не полюбують не лише діти, а й дорослі. Звичай завжди конкретний, він ставить кожну людину в чітко окреслені рамки поведінки. Він завжди в своєму предметному прояві наче промовляє: «В даній ситуації роби так, а не інакше!» Коротше кажучи, звичай завжди докладно регламентує, що слід чи не слід робити в даній ситуації. Скажімо, перед тим, як увійти в чужу хату, треба подзвонити чи постукати в двері, попросити дозволу зайти у господаря, привітатися. По-четверте, і це, мабуть, найсуттєвіше, звичай прищеплює дітям моральні риси поступово. Дитина, включена в систему усталених звичаїв, виховується відповідно до їх вимог непомітно для самої себе, природно й просто, без всякого насильства. Вона навіть не помічає, що її хтось виховує. Важливо ще й те, що дитина морально-етичні норми засвоює через набуття особистої практики моральної поведінки заздалегідь — далеко перед тим, як збагне їх значення теоретично. Звичай допомагає уникнути «ножиць» у вихованні — розбіжності між словами та вчинками того, кого виховують.

Мотивація дій за звичаєм дуже проста й переконлива: «Так треба», «Так роблять старші, мої батьки», «Так робили наші діди й прадіди».

Як вже зазначалося, українські народні звичаї вельми багатогранні. Своїми настановами вони охоплюють всі сторони як родинного, так і громадського життя. В цьому можна переконатись, навіть ознайомившись з простим переліком деяких з них. Це звичаї українців величати новонародженого, охрестити, колісати дитину, співати їй коліскових пісень, пестити, пригортати й носити на руках; відзначати народні й релігійні свята; зустрічати гостей хлібом-сіллю на вишитому українськими візерунками рушнику; колядувати, щедрувати, віншувати під час різдвяних і новорічних свят; співати гаївок (веснянок) на Великодні свята; білити стіни хат; у недільні та святкові дні відвідувати церкву; молитися двічі на день — вранці та перед сном — на ніч; не менше одного разу на рік (переважно перед Великоднем) сповідатися в церкві та причащатися; особам чоловічої статі, йдучи повз церкву, хрест, каплицю, знімати головний убір; дітям звертатись до своїх батька і матері через

шанобливу форму «Ви»; говіти під час посту; давати кошти на «пожертву»; господиня в неділю повинна обов'язково приготувати вареники; проходячи вулицею чи стежкою поблизу людини, яка працює на полі чи на городі (грядці), обов'язково сказати їй «Боже, помагай!» (тобто побажати успіху в праці); в кімнаті на стінах мати вивішені ікони, портрети Шевченка і Франка, родинні фотографії, народні малюнки (наприклад, портрет козака Мамаєва, про героїчне минуле українського народу), прикрашені вишитими рушниками; онуки при відвіданні дідуся й бабусі чемно вітаються з поцілунком стареньких у руку, а ті у відповідь гладять своїх онучат по голівках, цілують у щічки, щоб великі, здорові, чемні та розумненькі росли. Перелік цей можна було б продовжити. Та навіть по сказаному видно: кожен народний звичай несе щось добре, гуманне, демократичне, загальнолюдське, радісне, приємне, утверджує доброзичливі стосунки між людьми, прикрашає й одухотворює життя, вчить дивитися на світ радісними очима. Через це ми зовсім не схильні ділити народні звичаї на прогресивні й непрогресивні, адже те, що творить народ, завжди є прогресивним. Усе істинно народне прогресивне. Це ж стосується усталених і застосовуваних звичаїв, оскільки вони утверджують стабільне, вічне, завжди молоде. І справді, хіба, скажімо, звичай шанобливо-любного ставлення дітей до своїх батьків може колись застаріти? Зрозуміло, прогрес життя може внести у звичаї якість корективи, проте це відчувається рідко.

У 30—40-х роках ХХ ст. внаслідок офіційних висміювань і заборон зникли звичаї українських вечорниць і досвітків. Репресії над українськими кобзарями унеможливили додержання звичаїв кобзарювання. Під прес офіційних заборон потрапили звичаї відзначення релігійних і народних свят, церковні похорони, народні велелюдні ярмарки. Втручання у звичаї українського весілля, яке колись своєю красою славилось на весь світ, спотворило його до невпізнання, перетворивши радість народною, національного свята об'єднання двох родин і утворення нової сім'ї (весілля — від слова «веселитися») у розгонисті багатоденні гульбища з величезними скупченням людей (до 500—1000 чол.).

Народні звичаї в канцеляріях не вигадуються, а постають з конкретних умов життя народу. Тому й життєздатність їх особлива. Можна було б навести безліч прикладів всяких потуп винайти щось краще, ніж це зробив сам народ, але з таких витівок рідко що виходило.

Педагогічні функції народних звичаїв настільки могутні в своїх виховних діях, що можемо з повним правом називати родинну етнопедагогіку звичаєвою педагогікою.

Головна ж суть звичаєвої педагогіки полягає в тому, що вона виробляє таку надзвичайно важливу рису людини, як звичка.

З педагогічної точки зору звичка — це особлива форма поведінки, яка виявляється у схильності здійснювати ті чи інші дії, що закріпилися внаслідок багаторазового їх повторення. Тобто вона репрезентує собою певний спосіб дії, життя, манеру поведінки або висловлювання, схильність до чогось, що стало звичним, постійним для кого-небудь. Звідси й вислови: «узяти собі за звичку» — дотримуватися певного способу дії, манери поведінки; «увійти в звичку» — ставати повсякденним; «за звичкою» — як завжди, як звик; «проти звички» — не так, як завжди, не так, як звик; «за військовою звичкою» — як заведено у військових; «за старою звичкою» — як давно заведено, за традицією. Як наведені вислови, так і ціла низка однойменних понять типу звичайна, звичайне, звичайненький, звичайнісінький, звичайність, звичайно, звичний, звичність, звично засвідчують активну їх роль в українській етнопедагогіці. Не випадково кажуть, що «звичка» — друга натура.

Натура, у тлумаченні народної педагогіки, — це сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини і які проявляються в її діях, поведінці. Коротше кажучи, це вдача, характер людини. Нерідко чуємо: «Така вже її (його) натура» (тобто вдача, характер). А звідси й прислів'я: «У нього натура, як у тура» (тобто сильна, наполеглива), «Яка в кого натура, така й совість» чи характеристики: овеча натура; вовча натура; груба натура; весела натура, звіряча натура; вразлива натура; глибока натура; широка натура тощо. Як ілюстрацію викладеного наведемо таку народну усмішку:

Звичка — друга натура

— Рудольфе Хамке, ти знаєш, де ми тепер знаходимось?

— Так точно, пане обер-лейтенанте, — на території Німеччини.

— Чому ж ти, мерзотнику, забрав у фрау Мюллер курку й нафту, та ще й побив її?

— За звичкою, пане обер-лейтенанте¹.

Психологічною особливістю звичних дій є те, що вони відбуваються машинально, без якихось особливих роздумів і напруження (хоча і за участю свідомості). Таким чином, звички заощаджують психонервову енергію людини, полегшують і спрощують виконання часто повторюваних дій. Фізіологічну основу звички стано-

¹ Народні усмішки. — К., 1986. — С. 72.

вить утворена в корі головного мозку стійка система тимчасових нервових зв'язків — динамічного стереотипу.

Звички можуть бути як корисними (наприклад, звичка бути пунктуальним, коректним, робити ранкову гімнастику), так і шкідливими (наприклад, звички вживати лайливі слова чи слова-паразити, курити, пиячити, красти, запізнюватися на роботу, пізно вставати, обманювати, хуліганити, ехидствувати). Формування в дітей і молоді корисних звичок і викорінення та запобігання шкідливим — одне з важливих завдань батьківської педагогіки.

Народні звичаї тісно переплітаються з народними традиціями, маючи як спільні, так і відмінні педагогічні риси.

Традиція — це досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління в покоління. Традиція забезпечує спадкоємність поколінь, без якої не може бути родинного виховання, яке, по суті, зводиться до передачі народного досвіду, національних звичаїв, культурних надбань із покоління в покоління. Звичаї і традиції, як два крила одного птаха, забезпечують кожній людині злет до досягнення духовності. Одне без одного бути не може. Тому ці поняття переважно вживають разом: «звичаї і традиції». Однак вони не є тотожними. Відмінність між ними полягає в тому, що вони неоднакові за обсягом вкладеного до них змісту. Поняття «традиція» значно ширше від поняття «звичай». До того ж звичай виступає невід'ємним компонентом традиції. Візьмемо, наприклад, традицію любовного ставлення до дітей; традицію пошани до батьків; традиції гордості і любові до України; трудові традиції; звичаї традиції (козацькі, стрілецькі); традицію збереження пам'яті родоводу; хліборобські традиції тощо.

Зіставивши поняття «звичай» і «традиція» з педагогічної точки зору, побачимо істотну різницю між ними, головним чином щодо самого характеру цільового впливу на дитину. Звичай формує звички — стереотипно-механістичні вчинки, традиція виробляє складні звички — певну спрямованість поведінки, зумовленої певною духовно-моральною мотивацією дій. З огляду на це формула будь-якого звичаю не відображає зв'язку між діями та вироблюваними ними духовними якостями, тимчасом, як формула традиції відбиває такий зв'язок завжди. У цьому можна переконатися хоча б на прикладі народних традицій гостинності та милосердя. «Любити приймати і частувати гостей — значить бути гостинним». «Проявляти схильність і готовність до добрих вчинків — значить бути милосердним».

Завдання українських народних звичаїв і традицій спільне — це стабілізувати раціональні родинні та суспільні відносини, відтворювати їх у житті нових поколінь. Через це українську родинну педагогіку з повним правом називають і звичаєвою, і

традиційною, або звичаєво-традиційною. Традиційна родинна педагогіка — це таке виховання дітей у сім'ї, яке ґрунтується на традиціях народу й закріплене нею, тобто звичне, таке, що відповідає усталеним виховним нормам, зразкам, звичаям. Це виховання, що відбувається за встановленою традицією, яке батьки та сім'я в цілому влаштовують за прийнятим звичаєм, на основі традиції, що узвичаїлась і стала обов'язковою. Тож цілісну сутність об'єкта нашого висвітлення можемо сформулювати так: українська родинна педагогіка — це система вироблених і прийнятих українським народом принципів, форм, методів і прийомів виховання дітей і молоді в сім'ї, які передаються від одного покоління до другого й засвоюються ними як певні духовно-моральні цінності та настанови, національні звичаї і традиції, знання, вміння та навички, набуті українцями в процесі сімейного та громадського життя. Українська родинна педагогіка репрезентує передачу через домашнє та громадське виховання духовно-морального, культурно-побутового, соціального та виховного досвіду батьків, сімейних і громадських норм поведінки, національних звичаїв і традицій, народного світогляду.

Спільність завдань і виховних функцій звичаїв і традицій зовсім не означає нівелювання їх особливостей. Насамперед це стосується шляхів реалізації завдань. Адже функції звичаїв і традицій здійснюються по-різному. Звичаї — безпосередньо, шляхом детального репрезентування дій в конкретних ситуаціях; щодо традицій, то вони спрямовані на духовний світ особи, на формування її духовних якостей. Інакше кажучи, в центрі уваги звичаю стоїть правило поведінки — детальний припис вчинку в конкретній ситуації. Традиція ж дбає про неухильне дотримання народних морально-етичних норм або принципів поведінки. Якщо ж узяти до уваги етапність їх застосування у практиці родинного виховання, то дитина освоює спочатку звичай і звичку, а потім традицію. Тобто вона, скажімо, вчиться звичаю ще в колісці махати ручкою та казати «па-па» і лише згодом опановує традиційні норми мовленнєвого етикету.

Система звичаїв і традицій українського народу — результат його багатовікових виховних зусиль. Через неї наш народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у своїх нащадках. Завдяки системі національних звичаїв і традицій була створена й реалізується українська фамілістика.

1.5. Українська фамілістика

Українською фамілістикою (лат. familia — сім'я, рід, родина) називаємо набуті в процесі багатовікової історії розвитку родинного життя знання і практичний досвід українського народу в галузі

організації шлюбу та створення міцної, здорової, щасливої сім'ї. Вона репрезентує народне родинознавство українців і виступає як невід'ємний, основоположний компонент української родинної педагогіки, належачи водночас і до народознавства, зокрема до українознавства. Нагадаємо, що народознавство — це сукупність сучасних наук про народ, його історію, побут, матеріальну та духовну культуру, виховання й освіту, а також надбання народних ремесел і промислів, різних галузей мистецтв, досягнення в сфері родинного, промислового, виробничого та державного життя. Українознавство — це народознавство в його конкретному, національному вираженні: вивченні минулого й сучасного українського народу, національних рис і властивостей, територіальних і будь-яких інших умов, що впливали на його життя й розвиток. Окрім того, українська родинна педагогіка виступає як серцевина української народної педагогіки¹.

В обсервацію української фамілістики увійшло розв'язання найважливіших і найскладніших (до того ж і вічних) родинних проблем: правильність шлюбу, справедливість взаємин між чоловіком і жінкою, батьками та дітьми, братами і сестрами, родичами і свояками, неухильне забезпечення спадкоємності поколінь як у духовно-моральному, так і в майновому відношенні.

Однак і дотепер народна фамілістика у науковій теорії сімейної педагогіки ігнорується. Очевидно, що це сталося передусім з кон'юнктурних мотивів. На «голій» основі випідніше було афішувати «тріумфи» і «високі злети» «нової» сім'ї. Легше було її знеособлювати, уніфікувати, денаціоналізувати. Адже родинна педагогіка, позбавлена своєї етнічної фамілістики, втрачає свій самотутній національний ґрунт, стає безликою, абстрактною. Неважко здогадатися, що продовження цієї хибної та віроломно-зухвалої політики вело до загального спустошення, здичавіння, до згасання етнопедогогіки. Нехтування народною, національною фамілістикою нівечило розум і душу людей, відривало сім'ю від її природних, самотутніх, національних коренів і пріоритетних основ, робило з нас торбешників і пускало по світу жебраками.

Українська фамілістика має свою історичну зумовленість. Генезис її сягає в сиву давнину. Адже наш український народ, як зазначав М. Аркас, живе на своїй землі дуже давно. Тисячу двісті

¹Див.: Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. — К., 1992. — 320 с.

або й триста років тому (600 або 700 років після того, як Христос народився) жили вже наші люди на терені мало не всієї теперішньої України¹.

Вивчення історії виконання та розвитку української фамілістики доводить, що її раціональний варіант сформувався не відразу і не так то й просто. До нього наші предки йшли поступово, нерідко в муках творчих пошуків і переважно емпіричним шляхом. Однак ще до заснування Київської держави в середовищі старих українських племен пробивалися її перші сходи. Серед них, наприклад, поляни, як твердять М. Грушевський та М. Аркас, мали добрий звичай, оскільки жили тихо і соромливо, і шлюб у них був правильний: молоду приводили до молодого, а другого дня приносили її посаг. Щоправда, так було не в усіх племен. Скажімо, у древлян, сіверян, родимичів, в'ятичів та інших не було правильного шлюбу ("браченья"). Найчастіше хапали ("умикали") собі жінок біля води або на ігрищах, що справлялися між селами. Шлюб у давніх слов'ян найчастіше виглядав так: парубок або й жонатий чоловік (бо у них було й по багато жінок) сплачував родичам дівчини, котру хотів взяти заміж, придане, тобто обдаровував їх подарунками. Часом він сплачував родові молоді викуп. А інколи, домовившись із своєю люблюкою, умикав її, тобто силоміць або крадькома заводив до себе.

Не тільки тоді, а й навіть після впровадження християнства складалося так, що заможніші люди мали по дві жінки і більше. Щоправда, духовенство це засуджувало. Воно старалося завести так, щоб одна жінка — вінчана — вважалася головною. Вільно й легко розводилися, відправляючи одну жінку, а натомість брали іншу. Мабуть, тоді й постало прислів'я: «Одна сорока з плота — друга на пліт!» Жінкам же годилося бути вірними своїм чоловікам. І вірність українських, та й взагалі слов'янських жінок, славилася по світу.

Під час похорону знатних покійників, що проходив дуже пиш-но, з ними живцем закопували в яму або палили на високому вогнищі їх жінок, слуг і коней, ставили страву й всяку-всячину для потреб умерлих у потойбічному світі. Покійника вбирали в найкращий одяг. Після того, як поховають покійника, на могилі його справляли тризну — це те, що тепер зветься поминки, або «проводи» ("комашня"): пили, їли, співали пісень, потім танцювали й боролись.

Чим далі, тим погляди на шлюбні обов'язки жінки ставали гуманнішими. Жінку, яка овдовіла, під час похорону її чоловіка вже навмисно не умертвляли. Хіба що вона сама хотіла вбити себе, на

¹Див.: Аркас Микола. Історія України-Русі. — С. 5.

доказ своєї вірності чоловікові. Але цей звичай, видно, зник у Х—ХІ ст., оскільки тодішні літописці вже про нього не згадують.

Значення та роль жінки в сім'ї теж піднесли високо. За голову жінки чоловік, коли вбив її без вини, зазнавав такої самої кари, як і за чоловіка. Зі смертю чоловіка жінка займала перше місце в сім'ї і сама вела господарство. Ставши вдовицею, вона виходила заміж вдруге, давала дітям опікуна.

Як бачимо, першою в підвалину української фамілістики була покладена подружня вірність. Спочатку з боку жінки — аж до пожертвування її життям, а потім — і з боку чоловіка, що, врешті-решт, дало взаємну вірність «до берізки», «від вівтаря до труни».

З перших кроків свого оформлення українська фамілістика набрала космічного одухотворення. Союз чоловіка та жінки підноситься як з'єднання небесних світил, тобто як явище найвищого, космічного порядку. Ми вже наводили уривок з української колядки (див. с. 13), в якій родина співвіднесена з красним сонцем (жінка, господиня), ясным місяцем (чоловік, господар) і дрібними зірками (діти). Тут шлюбна пара репрезентується у двох ролях — як чоловік і жінка, господар і господиня. Згадка про дітей ("дрібних зірочок") натякає, що чоловік — господар і дружина — господиня мають ще третю сімейну функцію — батьківсько-материнську. Виразно ця іпостась шлюбної пари постає в поетичних рядках іншого пісенного варіанта:

В першій теремі — світлий місяць,
Світлий місяць — сам господар-батенько.
В другій теремі — світлая зоря,
Світлая зоря — рідна матінка.
В третій теремі — часті зіроньки,
Часті зіроньки — їхні дітоньки¹.

З давніх-давен поклонилася українці Великій Матері, Матері-Зорі. З дохристиянських часів носили колядники її символ — восьмикутну зірку. До речі, дехто із сучасників вважає, що восьмикутна зірка притягує до нас могутню енергію космосу — оптимальну для розвитку життя на Землі.

Найбільше, що може зробити батько для своєї сім'ї і особливо для своїх дітей — це любити та поважати їхню матір. Тому й облагородженню шлюбного союзу взаємин між батьками українська народна фамілістика надає особливого значення ("Найкраща спілка — чоловік та жінка"). І роль одухотворення тут особлива.

¹Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1988. — С. 58.

Ця тенденція виразно простежується в народній фамілістиці ще з дохристиянських часів. Згадаймо охоронця домівки та майна — домовика, або Чура чи Щура, тобто давно померлого предка (звідси «пращур» — далекий предок, родоначальник), а також цілу низку чарівних істот, які, за народною уявою, сприяють любові та формуванню міцних шлюбних пар; це Русалка, Чурило (Журило, Джурило, Ярило), Купайло, Коструб (Кострубонько) та багато інших. З особливою майстерністю їх використала для змалювання кохання Мавки і Лукаша, показуючи гармонії людини з природою, Леся Українка у своїй знаменитій драмі-феєрії «Лісова пісня».

Провідна ідея народної фамілістики найбільш повно й виразно втілена в образі Лади — давньослов'янської богині шлюбу, кохання, любові та щастя, весни і краси, сімейної злагоди та достатку. Її прославляють і донині у весняних і весільних піснях, це прекрасне ім'я батьки дають дітям (Лада — дівчинці, Ладо — хлопчикові). З назвою богині кохання Лади пов'язані такі слова, як «ладо» — коханий, любий (ласкаве звернення до чоловіка, дружини — згадаймо звернення княжни Ярославни до свого чоловіка князя Ігоря у «Слові о полку Ігоревім»); «ладувати» — співати весняні пісні. До речі, жіноче ім'я Рада теж пов'язане з Ладом, оскільки Рада — один з варіантів імені Лада (від староруського слова «радьети» — укр. піклуватися). А на весіллях у нас в Україні «ладкають», співають «ладканки», тобто іменем богині Лади висловлюють молодому подружжю божественне, космічне, вічне і разом з тим таке наше земне і конче необхідне та цілком реальне побажання сімейної злагоди та щастя, оскільки словосполучення «лад сім'ї», тобто згода в стосунках, взаєминах, теж походить від Лади.

Дбати про лад у сім'ї — головне кредо народної фамілістики. «Все так буде в ладу, як у меду», «Ладом усе можна», «Як не знаєш ладу, то держись ззаду», бо: «Як не ладиться, то й у печі не горить», «Горе тому, в кого нема ладу в господі»¹. Це підтверджує відома українська народна пісня «Ой що ж то за шум учинився»:

Ой що ж то за шум	Та взяв собі жінку
Учинився.	Невеличку.
Що комарик та й на мусі	Що не вміє шити-прясти
Оженився!	Чоловічку.

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — С. 201.

Що не вмє шити-прясти
Ні варити,
Що не вмє з комариком
Добре жити.

І наслідок безладдя виявився трагічним:

Полетів же комарик	Де взялася
В чисте поле,	Шура-бура,
В чистее поле,	Вона ж того комарика
В зелену діброву.	З дуба здула.

Ой, сів же комар	Ой упав же комар
На дубочку,	На помості,
Звісив свої ніженьки	Потрощив, поломив
По листочку.	Ребра й кості... ¹

В основі української фамілістики лежить евдемонізм — прагнення створити сім'ю щасливу, здорову, міцну, дружну. Тому й всі помисли й дії українців спрямовані саме на це. Юнак і дівчина дружать між собою. Їх до шлюбу й через весь весільний церемоніал супроводять дружки й подружки. Сам акт вінчання, шлюбу — не що інше, як одруження. Якщо воно вдале, то кажуть: «зрівнялися з людьми», невдале — «світ собі зав'язали». Як і чоловік жінку, так і українки своїх суджених теж називають дружиною, як, наприклад, в народній пісні «Ой ти, соловей, а я утінка» жінка звертається до чоловіка:

Чоловіче мій, дружино моя,
Куди ж ти завів, що роду нема,
Що роду нема, дружино моя?²

А чоловік і жінка разом — подружжя!

Щоправда, пісень про ідеальне родинне життя в репертуарі нашого народу небагато. Принаймні, значно менше, ніж про сімейні розлади. В них досить широко та докладно йдеться про ті біди й нещастя, які терпить сім'я через подружні незгоди, родинні чвари, лихого чоловіка, нелюбої жінки, зради та ревності, неробство й пияцтво, людські наговори тощо. Якщо сприйняти все це бездумно, то може створитися хибне уявлення, ніби згадані лиха колись сиділи майже в кожній сім'ї в Україні, батьки насильно одружували своїх

¹Українські народні пісні. — К., 1957. — С. 317, 318.

²Пісні родинного життя. — С. 45.

синів і дочок, а чоловіки пиячили по шинках та били своїх жінок. Тим часом такого прямолінійного трактування ще й досі дотримуються дискредитатори традиційної (як вони називають, «старої») української родини.

Українська фамілістика стоїть на сторожі правильного шлюбу та правильних сімейних стосунків. Коли ж хтось це порушує, то, кажуть, що він живе «не по правді», як у цій народній пісні:

Ой там за горою, та за крем'яною
Не поправді живе чоловік з жоною.
Вона йому стелить білу постільоньку,
Він на неї плете дротяну нагайку.

Правильний, гарний шлюб — по взаємній згоді й любові («Коли люб — гарний шлюб», «Любові не можна ні купити, ні продати», «Любов, як перстень, немає кінця»). В пісні бажання дівчини передається такими словами:

Віддай мене, моя мамцю, за такого,
Який мене щиро любить, а я його.

То й кажуть: «Хто в любові вінчається, той в гаразді наживається». А з нелюбом жити тяжко: «Краще вмерти, як з нелюбом жити»¹.

Народна мудрість вчить любов на масток не міняти, бо «не з багатством жить, а з людиною». В народі виробилися певні погляди й вимоги щодо наречених. Молодий насамперед повинен бути господарем доброї вдачі, розумним, дотепним, вміти побудувати хату («Без власної хати, то не господар», «Нащо тоді жінку брати, як нема своєї хати»), любити дітей, володіти певною професією і сумлінно трудитися, поводити себе статечно, не пити, не зраджувати своєї дружини. Нагадаю, що вірність у коханні в українському фольклорі піднесено до рівня відданості Вітчизні та військової доблесті. Молода мусить бути хорошого роду, тобто походити з чесної трудової сім'ї, любити дітей, вміти вести домашнє господарство, смачно готувати їжу, володіти рукодільництвом, додержувати чистоти й охайності, мати чепурний і привітний вигляд, бути здоровою, вродливою, незрадливою, приємною в розмові, кмітливою, не сварливою ("Сварлива жінка гірш, ніж коню хомут").

Питання любої розмови між чоловіком і жінкою в українській фамілістиці піднімається не раз із наголошенням, що вміння

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 164.

спілкуватися вельми впливає на сімейні взаємини. Досить навести з цього приводу хоча б таку українську народну пісню: «Скрипка би не грала»:

Скрипка би не грала,
Якби не той смичок,
Чоловік би жінку не бив,
Якби не язичок.

У дальших рядках пісні йдеться про те, що чоловік не карав би своєї дружини, якби вона до нього говорила «поволі», «приємно», «не з фуком». Подібні вимоги стосовно спілкування ставляться і до чоловіка.

Українська фамілістика засуджує шлюби насильницькі ("Силою не будеш милою"). І це стосується не тільки юнаків, а й дівчат. Та й у реальному житті такі шлюби в Україні зустрічаються рідко, бо кожен знає, що створена таким чином сім'я нетривка. Через це протест проти силування в одруженні в українському фольклорі звучить досить гостро. Це й дало підставу І. Франку зазначити: «Такий гарячий і живий протест проти силування свідчить іменно о тім, що силування те серед нашого народу — случай рідкий, що у наших дівчат дуже живе сильне почуття свободи власної волі»¹. На підтвердження такого волевиявлення варто навести звичай сватання дівчатами парубків, «піднесення гарбуза» дівчиною парубкові тощо.

Це надзвичайно прогресивне явище в шлюбних відносинах в Україні привертало увагу багатьох вчених, зокрема М. Костомарова, який з цього приводу писав: «Примусові шлюби за волею старших, які так часто здійснюються у великоросів, у малоросів зустрічаються рідше. Одруження відбувається переважно за взаємним бажанням молодих і це цілком природно, де існують вулиці, вечорниці й досвітки; все це в кінцевому наслідку на те й склалось, аби молодь обох статей знайомилась і зближувалася між собою. Звичайно молодець одружувався на такій дівчині, яку знав уже давно...»². За таких умов виключались випадки, коли, як кажуть українці: «Ко-

¹Франко І. Я. Жіноча неволя в руських піснях народних // Збір. творів: у 50 т. — К., 1980. — Т. 26. — С. 214.

²Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества // Костомаров Н. И. Собр. соч. Историч. монографии и исследований. Кн. 8. — Т. 19, 20, 21. — СПб., 1906. — С. 992.

хала — не знала, пізнала — перестала», «Не зналися — побралися, пізналися — розсталися».

По-своєму, оригінально вирішується в українців і сімейне главенство, якому тут ніколи не була властива вперта категоричність. Главою сім'ї традиційно вважається чоловік. У реальному ж її житті фактичним лідером стає той, хто здатний краще керувати сім'єю і нести відповідальність за її благополуччя. Тож не раз може бути так, що формально главою сім'ї є чоловік, а насправді всіма її справами заправляє жінка або ж задумують їх та вирішують спільними зусиллями. Цим засвідчується демократична тенденція традиційної української родини на утвердження егалітарності (рівності) відносин, що характеризуються рівною участю чоловіка й жінки та інших членів сім'ї у її життєдіяльності.

Одружуються «не на рік, а на весь вік». Тому й при здійсненні цього вирішального кроку в житті кожної молодої людини треба бути розсудливим ("Не дивись, з чим женишся, але з ким"), не поспішати, бо як оженишся «на скору руку», то «на довгу муку». До того ж «легше оженитися, як розженитися». Але й не треба затягувати заведення власної сім'ї. До шлюбу треба вступати своєчасно — в молодості: «Не кайся, рано вставши і замолоду оженившись: рано встанеш, багато діла зробиш, молодим оженившись, дітей до розуму доведеш»¹.

Парубок, за приписами традиційної народної фамілістики, має моральне право одружуватися тоді, коли може сам заробляти на хліб і спроможний матеріально утримувати свою сім'ю. За українським звичаєм згода батьків на одруження обов'язкова. Нещасним вважається шлюб самовільний, без батьківського благословення. Чоловік, як правило, має бути старшим від своєї дружини на кілька років. Тому й кажуть: «Хлопець на коні їздить, а дівчина родиться та й йому згодиться»².

Молодість принадна своєю особливою красою, яка відіграє значну роль у формуванні шлюбних пар («Краснее личко — серцю неспокій», «Краса лица — це половина приданого»), але не вирішальну, бо: «З краси воду не п'ють», «Краса минеться, а розум пригодиться», «На красуню дивитись любо, а з розумною жити добре». А звідси й порада: «Не шукай краси, а шукай доброти».

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 170.

²Там же. — С. 154.

До того ж краса юнака чи дівчини не тільки у зовнішній миловидності, а й у їхніх внутрішніх людських якостях і вчинках («Не краса красить, а розум», «Хоч не з красою, аби з головою», «Не той гарний, що гарний, а той, що діло робить», «Поганий на вроду, та гарний на вдачу»). Велике значення мають також індивідуальні уподобання («Не те красне, що красне, а те, що подобається», «Хай буде й кривоклуба, аби була серцю люба»).

Гордістю кожної української дівчини є її коси («Коса — дівоча краса»). Тому й кажуть: «Дівка без коси не має краси» і висловлюють захоплення, коли «коса до п'ятки», «коса — як праник», «коса до пояса». Та й в піснях оспівують:

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода,
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба¹.

Коси дівчини, як і вінок на голові, символізують її молодечу красу, дівочу невинність (цноту) і честь, що належать до найвищих її моральних репрезентів доленосного характеру («Честь дівоче щастя береже»). Юнка, яка втратила дівочу невинність, уже не вартує того, щоб називатися дівчиною. Про неї кажуть: «Ні дівка, ні жінка — людська поговорка»². Вона втрачає моральне право мати весільний вінок на голові. Легковажність поведінки юнака чи дівчини змушує брати під сумнів їхню здатність бути вірним подружжям. До розпусниць парубки із старостами не йдуть. То й зрозуміла ця категорична заява в сучасній українській пісні:

Я до тої Катерини не піду ніколи,
Бо до неї хлопці ходять, як діти до школи.

Отже, українська фамілістика тепер, як і колись, пильно береже честь і гідність подружніх стосунків — як запоруку міцної і здорової родини, наповненої щастям дитячого багатоголосся, адже справжня сім'я — це та, яка народжує, має і виховує дітей.

¹Українські народні пісні. — С. 219.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 156.

Розділ 2. ДІТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РОДИНИ

*Ох, діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!*

Т. Г. Шевченко

2.1. Як діти в дім, то й радість усім

Гарно виховані діти — щастя та доблесть батьків. Тому й дітність сім'ї, тобто наявність у ній дітей, має принципово важливе значення.

Успадкування справ батьків — у дітях. Продовження родини, народу, нації — в дітях. Увіковічення міжпоколінних зв'язків, збереження історичної пам'яті, духовної та матеріальної культури, умноження корисних винаходів попередніх поколінь — у дітях!

Діти — це безсмертя людства. «Якщо твої наміри розраховані на рік — сій жито. Якщо твої наміри розраховані на десятиліття — саджай дерева. Якщо твої наміри розраховані на віки — виховуй дітей!», — вчить народна мудрість. То ж благороднішої праці, ніж виховання дітей, невпинне піклування про їхнє щасливе сучасне і майбутнє, і не придумаєш.

Без дітей немає справжньої, увічненої щастям і радістю сім'ї, немає ні батьківства, ні материнства, немає майбутнього, немає виховання, не може бути й самої родинної педагогіки. Та й найкращий спадок для дітей — не золото та маєтки, а гарне виховання та навчання, що є найбільшим багатством, головною запорукою життєвих успіхів. Саме ця ідея закладена, зокрема, в такій народній притчі: «Якщо ти даш своєму синові одну рибину, то він буде ситий один день, якщо даш дві — то два дні, три рибини — три дні. Але коли ти навчиш його ловити рибу, працювати, то він буде ситий протягом усього свого життя».

Слово «педагог» утворилося від двох грецьких слів: «пайс» — дитина, «агогейн» — вести. В дослівному перекладі це «дітовод» («дитиноводитель»). Педагогами в Афінах називалися раби, які супроводжували учнів до школи та додому. В нинішньому розумінні педагог — особа, фахом якої є навчання та виховання або розроблення проблем навчання та виховання.

Далекоглядним виявився той вчений, хто запровадив у науковий світ термін «педологія» (від гр. «пайс» — дитина і «логос» — наука) і започаткував науку (вчення) про дітей.

Нагадаємо, що педологія виникла наприкінці XIX ст. в США (Г. Холл, О. Хрістен та ін.). На початку XX ст. вона значно поширилась у країнах Америки та Європи, в тому числі в Україні. Однак незабаром вона була спалювана і заборонена офіційною постановою від 4 липня 1936 р. «Про педологічні перекручення в

системі наркомосів», що завдало великої шкоди педагогічній теорії та виховній практиці, прирікаючи їх на бездітність.

В 40-х роках була вчинена розправа над педологією і вченими-педологами, що негативно відбилася й на родинній етнопедагогіці, привело до ігнорування народного дитинознавства.

Народне дитинознавство — це сума психолого-педагогічних знань про дітей, набутих протягом віків у процесі навчально-виховної практики батьків і родини в цілому. Воно концентрує в собі вироблене нашим народом відношення до дітей, емпіричні знання про умови та рушійні сили онтогенезу людських якостей на стадії дитинства, закономірності перебігу фізіологічних, сенсорних, емоційних, вольових та пізнавальних процесів, особливості формування дитини як особистості. Дитинознавство включає традиційно сформовані погляди щодо вікового розвитку дітей і виступає як невід'ємна складова духовної культури нашого народу, як органічний компонент української родинної етнопедагогіки, в якій кожен вік людини має своє обличчя, своє призначення: дітей пестять, молодих навчають, виводять в люди, а до старих звертаються за порадою.

Наявність в українській мові цілої низки епітетів з найрізноманітнішими змістовими відтінками до слова «виховувати» — нянчити, навчати, колихати, годувати, доглядати, пестити, ніжити, виховувати, вирощувати і т.д. — одне з яскравих свідчень глибокого знання народом внутрішньої природи дитини і виняткового вміння здійснювати підхід до неї на основі врахування вікових особливостей, статі, індивідуальних рис характеру.

У процесі багатівкової виховної практики, безперервних контактів і спостережень український народ нагромадив величезну кількість надзвичайно цінних знань про дітей. Однак науковці звернули на них увагу порівняно недавно. Наприкінці ХІХ— на початку ХХ ст. на сторінках періодичної преси з'явилися окремі повідомлення про родильну обрядовість українців і догляд немовлят (О. М. Малинки, А. В. Онищука, Х. П. Ящуржинського, І. В. Барвінського, Д. С. Лепкого). Цікаві відомості містить праця М. І. Костомарова «Сімейний побут у творах південноруської народної пісенної творчості» (1890). Дещо докладніше ця тема висвітлена у праці «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу», написаній на фактажі з родинно-побутового життя українського села південної Київщини 1889—1900 рр., який зібрав Марко Грушевський, обробив і опублікував через наукове Товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові на сторінках етнографічних збірників «Матеріали до українсько-руської етнології» Зенон Кузеля (1906. — Т. 8; 1907. — Т. 9). Велику роль у науковій розробці розглядуваного питання відіграли етнографічні праці І. Я. Франка «Жіноча неволя в руських

піснях народних», «Дітські слова в українській мові», «Кілька слів о тім, як упорядкувати і провадити наші людські видавництва».

Значно пожвавилась ця робота в перші роки радянської влади. Так, 1921 р. в с. Старосілля Остерського району Чернігівської області була заснована перша в Україні етнографічна дослідна станція. Одна з працівниць цієї установи — Ніна Заглада — написала й видала в Києві монографію «Побут селянської дитини» (1926), в якій на широкому тлі висвітлено життя та побут селянських дітей від трьох до чотирьох років. Ця праця є першою, причому досить вдалою спробою вивчити світ дитини з однієї місцевості.

Науковий інтерес до народної педагогіки відновився аж на початку 70-х років. Він нерозривно пов'язаний з іменем В. О. Сухомлинського, який бачив в народі «живе вічне джерело педагогічної мудрості». Згодом питаннями українського народного дитинознавства займалися С. Д. Бабишин, Н. К. Гаврилюк, Г. В. Довженок, Т. І. Мацейців, В. Т. Скуратівський, В. І. Сявакко та ін. Назріла потреба глибоко осмислити, систематизувати результати цієї роботи.

У народі кажуть, що ранок є найкращою порою доби, весна — року, а дитинство — життя. Ми всі так чи інакше у спогадах нерідко повертаємося у дитячі роки, намагаємося віднайти джерела наших чеснот. А ще кажуть, що людина двічі живе на світі: перший раз — у дитинстві, другий раз — у спогадах про нього. Тепер багато хто з нас ставить собі за мету вчитися в народі, запозичувати його багатющі знання та досвід з метою власного духовного зростання. І народному дитинознавству належить тут першорядна роль.

У народі здавна живуть і передаються з покоління в покоління непорушно традиційні, вироблені в процесі реального життя обереги, які зобов'язують мати, любити, берегти та правильно виховувати дітей. Ці обереги і стали моральною основою народного дитинознавства, охорони дитинства і материнства.

Великий дар природи — продовжити і повторити себе в дітях. Про щастя материнства і батьківства йдеться в цілому ряді українських народних прислів'їв і приказок, де діти порівнюються з зірочками ("Малі діточки, що ясні зірочки: і світять і радують у темну ніченьку"), з квітами ("Діти, як рожеві квіти"). Якщо хтось комусь бажає добра, то насамперед спрямовує свої погляди до дітей: «Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою». Ідея дітності втілена і в ряді інших народних афоризмів: «Без дітей тихо, та на старості лихо», «Діти — найбільша радість у світі», «Нема смерті без причини, нема щастя без дитини», «У

кого бджоли, у того й мед, у кого діти, у того й лад», «Хата з дітьми — базар, а без дітей — пустка»¹.

Народ постійно обстоює думку: кожна сім'я повинна мати дітей ("А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година"), до того ж багато. Не випадково у новорічних щедрівках та віншівках часто висловлюються побажання господарям мати «дітей повну хату», «міряти щастя низкою, а дітей колискою», щоб було повно «в стіжку, в мішку, і в коморі, і в оборі, в ложці, в мисці, і в колисці»². Серед українців побутує і деякі інші доброзичливі побажання, як наприклад: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дитвори сотні півтори», «Скільки в стелі дощок, щоб у тебе було стільки дочок!», «Скільки у лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків!» та ін. Прихильне ставлення до багатодітності підтверджують такі досить поширені вислови: «Подумай жениться, то й діточок копиця», «Як жнива, так і дитина нова», «За роботою і від дітей одстав — за сім літ тільки дев'ятеро».

Багатодітність прославляється в українських народних піснях, казках і оповіданнях.

«Ой зайду я на могилу та розв'яжу я торбину:

Розпушу я свої діти на всю Україну»,—

співається в пісні «І складу я діло — нехай на петрівку!», яка завершує ться такими словами:

Нащо ж мені чужі люде, з мене своїх буде!

Он два сини оре, чотири молоте,

А дванадцять дочок на постать³ заходе,

А два сини годую — у військо готую⁴.

В іншій пісні наголошується:

Вісім синів ненька згодувала,

А всім вісім щастя-долю дала...⁵

На запитання:

— Ой вдово, вдово, дам тобі слово:

Чи в тебе діток много?

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 191, 192, 193.

²Календарно-обрядові пісні. — К., 1987. — С. 330.

³Постать — смуга поля, зайнята жінцями або полільниками.

⁴Пісні родинного життя. — С. 75.

⁵Там же.

«Вдова молоденька» гордо відповідає:

— Скільки куточків, стільки синочків,

А на печі сім дочок.

А ще не всі: семеро у вівсі,

Восьмеро ячмінь в'яжуть¹.

Народні казки теж репрезентують багатодітність: «Був собі один чоловік і мав шестеро синів та одну дочку» ("Котигорошко"); «Жили на світі чоловік і жінка, і в них було сім синів» ("Про сімох синів-гайворонів і їхню сестру")²; «Один чоловік має аж двадцятеро дітей» ("Дивакуватий Панас")³. Схвальне ставлення до багатодітності висловлено частково у ряді українських народних прислів'їв і приказок: «Одна дитина — не дитина, а багато дітей — радість», «Як квочка з курчатками, так жінка з дитятками», «Як двос у батька дітей, то так, як одно, а як одно, то так, як ні одного», «Один син — не син, два сини — півсина, три сини — ото тільки син»⁴.

Крен на багатодітність закладений в багатьох народних повір'ях. Скажімо, побудувавши хату, молодий господар на новому місці саджає кущ калини як символ краси, достатку та радості, «щоб діти велися», «щоб калина малих дітей колисала». Радіють господарі, якщо під дахом нової оселі ліплять гнізда ластівки, виводять пташенята — на багатодітність. Поселення лелек у гнізді, на хаті чи клуні теж є доброю ознакою. Гніздо з лелеками — символ щасливої сім'ї, родинної злагоди та подружнього щастя. Казкою про гарного, доброго лелеку, який приносить дітей, у народі мудро відповідають на традиційне дитяче запитання: «Звідки я взявся?». І діти починають любити цього прекрасного і благородного птаха, сподіваючись, що він незабаром подарує їм ще братика чи сестричку, з якими можна буде бавитися.

Мірилом гідності людини та її морального обличчя є ставлення до дітей. Бездітна сім'я вважається нещасливою ("Бездітна людина — що безплідне дерево"). Про це свідчать такі слова з української народної пісні «Прилетіла зозуленька в вишняк молоденький»:

Чом я така нещаслива родилась у світі?

Усі пташки мають діток, а я їх не бачу;

Усі пташки мають втіху, а я тільки плачу.

¹Пісні родинного життя. — С. 227.

²Дивна сопілка: Українські народні казки. — К., 1972. — С. 95, 120.

³Соціально-побутова казка. — К., 1987. — С. 199.

⁴Українські прислів'я та приказки. — С. 193, 195.

Люди, які з тих чи інших причин не мають дітей, не перестають думати про них до глибокої старості. Не випадково в народних казках на численні прохання безплідного подружжя завдяки чарівній силі з'являється дитина, яка стає його єдиною втіхою та розрадою («Солом'яний бичок», «Кривенька качечка», «Івасик-Телесик» та ін.).

Цим народ підкреслює, що повноцінною є лише та сім'я, яка має і виховує дітей, а отже, підводить до логічного висновку: коли немає власних дітей, треба брати на виховання чужих, які втратили батьків. І горе тим, хто цурається своїх дітей ("Казка про пташку, що знесла золоті яйця"). Кривдити дітей аморально. Страта дитини — страшний злочин. Дітовбивця заслуговує на смертну кару та вічне прокляття.

Діти зміцнюють сім'ю. Вони прикрашають життя і дарують радість, продовжують людський рід, передаючи естафету від покоління до покоління. Діти — це опора сім'ї, майбутні трудівники й захисники рідної землі. На спокійну старість може розраховувати лише той, хто має дітей. Коли на схилі віку бачиш онуків і правнуків перед собою, то вже й не так страшно вмирати, бо знаєш, що в них продовжується твоє життя. Ця думка виражена в українських народних піснях «Та коли б мені доля», «Як я була молодою».

Варто підкреслити, що багатодітність в українській родинній педагогіці не тільки проповідується, а й втілюється на практиці. Традиційна сім'я в Україні, як правило, багатодітна. Велика кількість дітей в українській сім'ї, десятеро—дванадцятьоро і значно більше, викликала приємне здивування в іноземців. Так, наприклад, Павло Алепський, подорожуючи по Україні, вражений і захоплений українською багатодітністю, у своїх подорожніх нотатках писав: «Усяке місто й містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей... Вдів і сиріт у цій країні дуже багато, чоловіків їхніх повбивано у безперервних війнах. Але в них є гарний звичай: вони одружують своїх дітей зовсім юними, і з цієї причини вони численніші від зір небесних та піску морського».

Звичайно, що дітність сільських родин в Україні була значно більшою, ніж міських. Зауважимо, що явище багатодітності було характерним не тільки для українців, тою чи іншою мірою воно проявлялось у всіх народів і продовжувалось протягом усієї історії людства аж до ХХ ст. У демографічній літературі по-різному пояснюється суть цієї тенденції. Серед типових причин, що диктували необхідність багатодітності, передусім називають високу загальну та дитячу смертність, малу тривалість життя людини, економічну вимогу мати багато дітей. І такі висновки небезпідставні.

За даними перепису населення 1897 р., в Україні, наприклад, через відсутність належного медичного нагляду, поширення дитячих хвороб протягом року померло майже 55% дітей. У наступні роки дитяча смертність підвищилася до 60% і більше¹. Страх залишитися без потомства і опіки на старості спонукував батьків давати перевагу багатодітності над малодітністю ("щоб було кому хоч ложку води подати"). А низька середня тривалість життя людини (30 років) кликала до повної реалізації репродуктивного періоду шлюбних стосунків. Саме звідси йшла також тенденція ранніх одружень, залучення до шлюбних взаємин усіх, хто досяг статевої зрілості, та до продовження дітонародження — аж до втрати плодючості. Цим органічно формувалася, задля єдиної мети — багатодітності, шлюбно-сексуальна, репродуктивна й самозбережувальна поведінка особистості.

З-поміж стимулів багатодітності немаловажним є також економічний чинник. Адже кожна дитина — це потенціальний працівник: син — помічник батька у господарюванні, дочка — помічниця матері в хатній роботі. Швидка соціалізація дитини, участь дітей з раннього віку у домашніх справах та виробництві заохочували до багатодітності, оскільки користь від дітей явно перекивала витрати. А прекрасна територія України, її м'який, теплий і здоровий клімат, родючі земельні угіддя, багатство надр, лісів, пасовищ вселяли впевненість у можливості їх прогнати.

Варто додати сюди чималий вплив християнської релігії та церкви на зміцнення авторитету багатодітної сім'ї, активну підтримку високої народжуваності християнською мораллю, згідно з якою будь-яке запобігання і переривання вагітності вважається гріховним, а тому жінка не повинна вступати в суперечку з природою і зобов'язана народжувати стільки дітей, скільки «Бог дає».

Звичайно, висвітлення причин багатодітності було б не повним, якби ми не брали до уваги педагогічний фактор. Тим більше, що він займає в українській родинній педагогіці чільне місце. Народна мудрість вчить, що дитина, яка росте в сузір'ї своїх братиків і сестричок, має значно більше шансів на душевно-емоційний комфорт і радість спілкування, а значить і на правильне виховання, ніж усамітнений, хоч і обласканий надмірною увагою своїх батьків, одиниць чи одиначка. Та й педагогічні позиції багатодітної сім'ї далеко міцніші, ніж малодітної. До того ж виховні результати першої на-

¹Див.: Статистика України. — Харків, 1924. — Серія І. — Демографія. — № 47. — С. 8.

багато кращі, ніж другої. На зіставленні цих наслідків, позитивних у родині багатодітній і негативних у малодітній, базується українське народне узагальнення: «Де дочок сім — там щастя всім, а де одна — там долі нема», ряд інших народних висловлювань типу: «Де одинець — хазяйству кінець, а де сім — там щастя всім», «Син — одинак — як не злодій, то пияк», «Як одна, то й нема талана», «Одне око, та й те передране, одна дитина, та й та не як люди», а також діалог: «У тебе одно?» — «Одно!» — «Видно, бо й на голові воно!»¹.

Ідея педагогічної доцільності багатодітності досить чітко простежується і в усіх інших видах і жанрах українського фольклору. Візьмемо хоча б українську народну пісню «Я в матері одна була», рефреном до всіх тридцяти куплетів якої виступають слова «Гуляю я, гей гуляю!», тобто принцип життя одиначки, маминої пестунки-пустоцвіта, яка «два городи обробила» так, що лиш «одна диня уродила», та й ту не зуміла продати, бо не знала, «що казати». І далі:

Доки люди ціну склали,
То цигани диню вкрали.

Абсолютно безпорадною виявляється одиначка і в хатній роботі. Через власне недбалство в неї «качки й гуси ложки мийуть», «кури хату замітають». Марними виявилися навіть намагання щось зробити, бо:

Поки діжку замісила,
Свиня двері прокусила...
Доки двері залатала,
Свиня тісто розкидала...
Поки тісто позбирала,
То дитина з печі впала...

Тому цілком ширим сприймається зізнання бездарної одиначки-нероби хлопцям, які, засліплені її красою, за неї б'ються:

Не бийтеся, нема чого,
Хоч я гарна, та ледащо.
Гуляю я, гей гуляю я!²

Пісня хоча й жартівлива, але реально показує гірку правду — явну невдачу виховання однієї дитини в сім'ї.

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 196.

²Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — С. 297.

Подібним чином розгортається сюжет української народної казки «Ох!»: «Колись-то давно жив собі убогий чоловік з жінкою, а у них був одним один син, та й то не такий, як треба. Таке ледащо, отой одинчик, що господи! Нічого не робить — і за холодну воду не візьметься, а все тільки на печі сидить та просцем пересипається»¹. Поблажливе ставлення батьків до свого сина-одинака нічого доброго не обіцяло: «Уже йому, може, годів з двадцять, а він усе без штанців на печі сидить...»² Журяться батько з матір'ю: «Що нам з тобою, сину, робити? Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно хліб переводиш!»³ Порадившись між собою, вирішили свого сина кудись найняти, «може б його чужі люди чогось навчили». Куди тільки не віддавав свого одинака — і у кравці вчитись, і шевству і ковальству, та ледар ніде довго не затримається — тікає. Залишилась одна надія — повести «вражого сина ледащо в інше царство, може, він відтіля не втече». І тільки завдяки чарівній силі лісового царя Оха та неймовірним зусиллям самого батька вдалося зробити так, що «з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні думать, ні гадать, хіба в казці сказать»⁴.

Така категорична постановка цього питання в українській етнопедагогіці, звичайно, не виключає можливості належно виховати одну дитину. Існує чимало випадків, коли з одинака виходять гарні сини і дочки, порядні люди. Інша річ, що процес виховання в однодітній сім'ї, порівняно з багатодітною, протікає значно складніше. Отже, проблема дітності сім'ї в педагогічному значенні завжди актуальна. Через це зниження дітності, що намітилося в ряді народів земної кулі у ХХ ст., маємо право трактувати як певне послаблення педагогічних позицій сім'ї.

Загальновиражена в усьому світі тенденція переходу від багатодітності до малодітності зумовлена рядом об'єктивних і суб'єктивних причин. До найвагоміших серед них належать: збільшення тривалості життя людини, зниження дитячої смертності та наближення числа народжених дітей з числом доживаючих до повноліття. У зв'язку з цим відпала потреба народжувати дітей «про запас», тобто «для підстрахування», з метою збереження роду та продовження власного «Я» у своїх нащадках; зняття юридичних

¹Дивна сопілка. Українські народні казки. — С. 142.

²Там же.

³Там же.

⁴Там же. — С. 144.

заборон із застосування контрацепції (методів і засобів запобігання вагітності) й абортів (штучного переривання вагітності); втрата колишньої економічної ролі праці дітей, зумовлена ускладненням виробничої діяльності людини на основі науково-технічного прогресу, підвищенням вимог щодо рівня фахової підготовки кожного трудівника; подовження періоду соціалізації дітей і молоді через необхідність набуття ними середньої загальної (спеціальної), а то й вищої освіти, освоєння професійної кваліфікації.

Серед факторів, що виливають на зменшення дітності, можуть бути невпевненість у завтрашньому дні, хижацьке виснаження природи, родинні розлади, стан здоров'я батьків, матеріально-побутові нестатки, відсутність гарантованої охорони дитинства і материнства, вплив громадської думки і навіть «моди» на кількість дітей у сім'ї, шлюбна дисгармонія, розбалансування кількісного співвідношення між числом осіб чоловічої та жіночої статі серед населення країни тощо. На рівень дітності може впливати характер праці батьків, їх місце проживання, міграційні процеси, національні звичаї та традиції, готовність молодих шлюбних пар до сімейного життя.

Зміни рівня дітності у кожного народу проявлялись по-різному. Його зменшення лишилося непомітним в Індії, Китаї, країнах Африки та республіках Середньої Азії. Натомість він сильно зачепив європейські країни, в тому числі Україну, де дітність сім'ї впала до катастрофічно низького рівня. Це внесло відповідні корективи у саме поняття «багатодітна сім'я»: на початку ХХ ст. воно репрезентувало десять і більше дітей, тепер — лише трое.

Що й казати, демографічні показники в нашій державі вкрай тривожні.

Сучасна українська родина за всі часи її історії має найнижчу народжуваність.

Питома вага українців в Україні постійно спадає. Кількість мешканців зростає за рахунок приїжджих з інших республік, тимчасом як українське населення лишається майже на тому рівні, яким воно було в дореволюційні часи. Якщо надалі тенденція зниження рівня дітності триватиме, Україна залишиться без українців. Додаймо сюди зростання кількості розлучень, збільшення одиноких матерів, бездітних родин; шалений наступ лейкозу через чорнобильську катастрофу та зосередження великої кількості АЕС і хімічних підприємств на території України; ренегатство помітної частини українців, які відцуралися рідної мови та національної культури, і побачимо, що підступно лихі наміри денационалізаторів про «розукраїнення України» можуть стати сумною реальністю.

То ж одним із суттєвих завдань революційної перебудови родинного виховання та відродження української родинно-побутової

культури в Україні є повернення дітності сім'ї, а водночас і батьківської педагогіки, в її нормальне русло — відтворення українського народу, нації.

Варто додати: за підрахунками вчених-демографів і статистів, для простого (вузького) репродукування (відтворення) українського народу, нації в Україні, конче необхідно, щоб кожна дітородна українська сім'я народжувала та виховувала не менше трьох дітей. Прагнучи розширеного відтворення, необхідно рішуче повернути до традиції української багатодітної родини: чотири-п'ять і більше дітей — у кожну сім'ю.

2.2. Благословися той, хто народився

Протягом усієї багатовікової історії український народ створив, примножив і зберіг у своїй пам'яті та передав для використання нащадкам надзвичайно багату за змістом, духовним і емоційним вираженням сімейну обрядовість, пов'язану з народженням дитини, вибором кумів, імені, хрещенням, проведенням обіду на честь новонародженого, першим купанням тощо. Багато що з цього тепер забуто, вийшло з ужитку, втрачено, занедбано. Тож практичне здійснення обряду народин духовно збідніло, набрало спотвореного вигляду, звівшись до міщанських балачок, рок-галасу, переогодування та споживання гостей. І ми не маємо ніякого права робити вигляд, що не помічаємо, не знаємо причини цього негативного явища. А воно пояснюється позбавленням нашого життя традиційного духовного народного змісту.

Нікому не дозволено порушувати об'єктивні закони соціальної педагогіки. Прогресивний суспільний поступ нерозривно пов'язаний із збереженням природного в природі та людського в людині через спадкоємність поколінь. Якщо ж порушується духовний зв'язок поколінь, ламаються народні звичаї, традиції, то на зміну їм приходять наркоманія, порносекс. Коли замовкне народна пісня, то з'являється одурманююча какофонія, яка своїм грюкотом намагається заглушити тугу за втраченою духовністю. Знищення традиційних родильних звичаїв і обрядів народу плюндрує дитинство й материнство, знещасливлює сім'ю. Треба зробити все, аби повернутися до кращих українських родильних традицій.

Українська родильна обрядовість характеризується особливою мистецько-педагогічною довершеністю, високим емоційним зарядом, що надзвичайно сильно впливає як на дітей, так і на дорослих. Перше ж пізнання немовлям навколишнього світу, людської духовності відбувається через емоції. То ж не дивно, що народна родильна обрядовість ніколи не старіє. Вона неодмінно стане в пригоді кожній сучасній людині, якщо ми її відродимо й актуалізуємо. У зв'язку з тим у книжку для наречених, яка вручається під час урочистих

шлюбних церемоній, варто включити стислі відомості з питань народного дитинознавства, в тому числі й традиційно-побутової родильної обрядовості, звідки, по суті, і починається прилучення батьків до світу дитячої духовності.

Родильні звичаї українців надзвичайно багаті, а тому вони цікавили багатьох дослідників і досить докладно фіксувалися в етнографічній літературі (П. Гаврилюк, В. Гнатюк, В. Горленко, К. Гуслистий, П. Іванов, О. Маркович, О. Потєбня, М. Сумцов, І. Франко, П. Чубинський, В. Шухевич, В. Ястребов та ін.). Серед публікацій на цю тему можна назвати праці І. Франка «Людові вірування на Підгір'ї» (1898), К. Ящуржинського «Повір'я й обрядності родин та хрестин» (1893), М. Дерлиці «Селянські діти» (1898), М. Сумцова «Про слов'янські народи та новонароджену дитину» (1880), Н. Гаврилюка «Картографування явищ духовної культури: За матеріалами родильної обрядовості українців (1981).

Центральними фігурами родильної обрядовості виступають дитина, породілля (поліжниця) і повивальна бабка, а також батько дитини. Ми поставили на перше місце дитину, оскільки погляди та дії всіх інших учасників обрядових церемоній постійно спрямовані саме на неї, на забезпечення її добробуту і щастя. Ціна низка народних рекомендацій «що вільно, а що невільно вагітній» також, по суті, цьому підпорядкована. Повитуха приймала пологи. На плечі ж чоловіка під час пологів дружини лягали всі хатні, господарські й організаційні обов'язки.

Колись баба-повитуха була одним із головних персонажів родильної обрядовості. Нині замість повитух пологи у жінок приймають дипломовані акушери у пологових будинках. Протягом багатьох століть цю нележку і водночас необхідну функцію здебільшого виконували народні акушери.

Бабами-повитухами в Україні ставали жінки в 45—50 років, які вже самі втратили дітородну функцію. Нею мала бути добра, кришталево чиста людина, яка любить дітей, співчутливо ставиться до оточуючих, досконало знає народну медицину, виявила здібності та вміння приймати пологи, володіє народним повивальним мистецтвом. Та й ще до того це мусила бути людина сумлінна, тактовна, яка дуже відповідально ставилася до своєї справи. Адже від знань і досвіду повитухи, її вміння користуватися здобутками народної медицини вирішальною мірою залежало здоров'я і життя як породіллі, так і дитини. Крім того, це була людина безкорислива, бо працювала за «що хто дасть», добре обізнана з народними родильними звичаями й обрядами. Не випадково повитуха, особливо якщо її практика була вдалою, завойовувала загальну повагу односельців. Та й сама назва «баба-повитуха» не є зневажливою, як дехто вважає. Вживається це

слово в урочистому стилі і є виявленням особливості поваги: баба — жінка-мати, прамати, продовжувачка роду людського. Цікаво зазначити, що в стародавніх слов'ян баба була жіночим божеством, яке уособлювало собою хмари, пізніше — це світло взагалі чи світло Місяця. Божества-баби, за народними уявленнями, нібито проживали на високих горбах або на гірських вершинах, звідки виникла велика кількість назв «Бабина гора» у слов'ян, зокрема в Україні.

Неважко здогадатися, що слово «повитуха» походить від «повивати». Баби-повитухи чудово володіли народним повивальним мистецтвом і навчали цього молодих матерів, за що ті були їм щиро вдячні. Як бачимо, сама назва «баба-повитуха» за своїм походженням величава, почесна. До речі, перші навчальні заклади для підготовки акушерів, які почали відкриватися в Україні в середині XVIII ст., називалися «школами повивальних бабок». Перші ж клініки під назвою «акушерські» почали функціонувати значно пізніше — при університетах у Харкові та Києві (1829—1844).

Викладене, звичайно, не означає, що нам треба повернутися до баб-повитух. А от зберегти все краще з народного повивального мистецтва варто. На жаль, досвід українських баб-повитух ніхто не вивчав, не описував. Тепер багато чого з народної повивальної практики забуто, втрачено назавжди. Це, у свою чергу, призвело до збіднення офіційного акушерства, особливо щодо його людності, моральної чистоти та духовності. Адже з народним повивальним мистецтвом пов'язано чимало обрядових дій, які сприймаються як такі, що дають щастя і здоров'я матері та немовляті, олюднюють новородженого, приносять йому світлу долю й благополуччя, радість праці. Все це вселяє здоровий життєвий оптимізм, сприяє встановленню доброзичливих стосунків між людьми, забезпечує виховне спрямування родинної педагогіки. Саме на це націлені ритуальні дії родильної обрядовості українців. Наприклад, пуповину хлопчика відтинали на сокирі, поліні й книжці з надією, що він стане добрим господарем, вправним, грамотним майстром, а дівчинки — на гребені, щоб була спритною господинею та рукодільницею. Пуповину треба було зав'язати лляним чи конопляним перевеслом ("матіркою"), щоб у породіллі «діти велись» та й щоб сама дитина «плодовита росла». Ці дії супроводжуються доброзичливими побажаннями дитині: «Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий!» Пупок з ниткою ховали в скриню чи за іконою, а потім, коли дитина збиралася йти вперше до школи, його виймали і пропонували їй розв'язати, спостерігаючи: якщо зуміє зробити це, то «буде розумною», «все вмітиме». «Як розв'яже пуп, — кажуть у народі, — то й ум розв'яже, а як ні — то буде мучитись». Між

іншим, таке вірування поширене не тільки серед українців, а й серед усіх народів світу (природно, з деякою різницею). Пупові надавали надзвичайно великого значення. Майже всі народи земної кулі приписують йому чарівну здатність оберігати від небезпеки, пробуджувати в людині духовні сили.

За давнім звичаєм повитуха, впоравшись із пологами, разом з батьком дитини йшла до священика, щоб «одержати» молитву, домовитися про ім'я новонародженого та день його хрещення.

Доля дитини глибоко хвилювала не тільки батьків, а й кожную людину взагалі. Тому й серед українців день появи на світ дитини важить так само багато, як і день зачаття. За народними повір'ями, найкращі та найщасливіші роди вранці. Вночі народжена дитина — спокійна, сонлива, вдень — сердита, але з добрим апетитом. Найщасливіші діти народжені в п'ятницю. Народжений у неділю — пристрасний (у чехів — щасливий). У понеділок з'являються на світ віщуни, в четвер — багачі та ін.

Ритуал першого купання дитини за допомогою баби-повитухи виконується, як правило, на другий чи третій день після її народження. Окрім ритуального, купання має ще й санітарно-гігієнічне значення ("щоб дитина чистенькою та пахучою була"). Тому до купелі кладуть різні ароматні квіти і трави, насамперед руту, волошки, м'яту, любисток, сіно, овес. Не випадково в українській народній пісні є такі слова: «Видно мене мати купала у руті і м'яті, та благала в господа Бога долі своєму дитяті».

Значного поширення в Україні набрав звичай, коли в купіль дівчинки клали ромашку ("щоб рум'яна була"), калину ("щоб красна була"), пілочку вишні ("щоб гарна була"), любисток ("щоб люб'язна була"), а в купіль хлопчика — пілочку дуба ("щоб був міцний як дуб"), барвінок ("щоб довго жив"), чорнобривці ("щоб був чорнобривий") і т. ін. У різних місцевостях і регіонах України даний ритуал здійснюється неоднаково. Подекуди в воду клали хліб ("щоб завжди при хлібі було") чи кидали монети ("щоб прошовито було"), цукор ("щоб солодка була") чи яблуко ("щоб рум'янецька була"). Дівчаткам гріли воду у високих глечиках, щоб були стрункі, але не давали їй закипіти, бо дитина буде сердита. Купання немовляти в гарячій воді взагалі не допускається. Не випадково ж, як щось негаразд у поведінці дитини, то кажуть: «У гарячій воді купаний». Подібні звичаї поширені серед усіх народів світу. Росіяни та поляки, наприклад, доливають у купіль немовляти молока ("щоб дитина щаслива, гарна й багата була"), словаки викидають жито ("щоб хлопчик був добрим господарем", «довго жив»), молдавани — сіль та залізо ("щоб був сильний і розумний") тощо.

Покупавши, дитину загортають у чисто випрану сорочку батька, з якої потім роблять пелюшки. Батько відразу після купелі мусить поцілувати дитину, а потім передати її матері.

Усі ці, як і багато інших ритуалів, мають велике духовне значення. Той, хто бере в них участь, надалі з усіх сил намагатиметься зробити все можливе, щоб такі ритуальні побажання збулися в реальному житті.

А подекуди було так, що дитину перший раз купали в чистій воді, а під час наступних купань використовували різне зілля з метою запобігання багатьом дитячим хворобам чи лікування їх.

Традиційним обов'язком рідних, сусідів, знайомих є провідання породілля, щоб поздоровити її, подати посильну допомогу насамперед продуктами харчування. Йти з порожніми руками негоже, непристойно. Переважно несли шматок полотна на пелюшки і щось смачненьке з їжі (вареники, кашу з молоком, тістечка, млинці чи пироги, узвар). Вручаючи це, часто примовляли: «Їж, щоб швидше одужала, силу мала, молоко прибувало, з ходу дитина вставала». «Одвідки» мають індивідуальний чи колективний характер. У них беруть участь одні жінки. Спілкування відвідувачок з породіллею вселяє в неї добрі надії, життєвий оптимізм, позитивні емоції, що сприяє її швидкому одужанню, пробуджує гордість материнства. Ця місія має гуманний характер, тому й всіяко заохочується промадською думкою. «Скільки разів жінка буде на родині, стільки і в раю» — кажуть у народі. Відвідувачок належало почастивати келишком горілки та легкою закускою.

Старовинні народні звичаї й обряди щедро насичені різноманітними віруваннями в «злі духи», «уроки (вроки)», «підміну» та ін., що теж виступають як своєрідний засіб збереження здоров'я і благополуччя матері і дитини, специфічна форма охорони материнства і дитинства.

«Уроки» ("вроки"), за народними звичаями та уявленнями, — це наслання хвороби кому-небудь поглядом, «лихими очима». Віра в це виникла у зв'язку з уявою про надзвичайну силу впливу на психіку та нервову систему людини очей, які є дзеркалом людської душі. Люди знали чимало засобів оборони від «лихих очей» і «злих духів». Проти «вроків» були складені навіть спеціальні замовляння, а в старих требниках вміщено молитви «від заздрощів та злих очей». До речі, деякі вірування про запобіжні засоби від «вроків» побутують і донині. Надзвичайно поширеним є, наприклад, звичай: у разі особливого захоплення чимось або кимось вживати застережливе слово «нівроку», спльовувати при погляді на новонародженого (в деяких областях України радять дивитися на стелю або нігті); накривати обличчя того, кого наврочили, чорною хусткою тощо. Як

бачимо, наведені методи лікування мають психотерапевтичний характер і ґрунтуються на засадах народної медицини. Подібних народних вірувань і лікувальних чи профілактичних засобів від хвороб у дожовтневій етнографічній літературі подано чимало (А. Алмазов, Т. Гринцевич, Б. Грінченко, П. Іванов, Ф. Колесса, Д. Лепкий, О. Потебня, М. Сумцов). Однак публікації лише фіксують зібрані факти з народного життя. Щодо наукового їх аналізу, то він не проводився. У радянський період такий матеріал взагалі був відкинутий етнографами як «нематеріалістичний». Чому так сталося?

Настав час вернутися до цієї проблеми етнографам, лікарям, психологам, історикам, культосвітнім працівникам, педагогам і зробити науковий аналіз названих фактів, тим більше, що стосуються вони переважно дітей, їхнього здоров'я, формування поглядів, вироблення життєвої позиції. До того ж своє високоавторитетне слово щодо цього могла б сказати така наука, як людинознавство.

Варто звернути увагу і на такий важливий елемент родильних звичаїв українців, як запобігання підміні дитини.

За народним повір'ям, «злі духи», «відьми» та інші «нечисті сили», скориставшись тим моментом, коли дитина ще не хрещена, викрадають її, залишаючи замість неї свою погану підміну — крикливу, ненаситну дитину з великою головою. Зауважимо, що віра в духів, які переслідують дітей, властива не тільки українцям, а й поширена в усьому світі. Притаманна вона була стародавнім грекам, римлянам, індійцям. Для відігнання «злих духів» використовували різні способи та предмети, нерідко ті самі, що й проти «вроків»: сіль, часник, залізо, полотно темного кольору та ін.; подекуди, щоб обдурити нечисту силу, кладуть біля породілля вбраний у пелюшки макогін.

Велика охоронна сила приписувалася свічці. У гуцулів бабаповитуха запалювала її відразу ж після народження дитини, приспівуючи:

Засвічу свічку,
Піду до запічку
Ладану шукати,
Обкурити хату...

Та все ж таки з усіх засобів найкраще «злих духів» відганяє присутність людей. Тому намагаються, щоб біля породіллі та немовляти завжди хтось був присутній.

Можливо, в сучасній освіченій людини подібні повір'я викличуть іронічну посмішку, хоча насправді нічого смішного тут немає, адже в них закладений цілком здоровий глузд. Через персоніфікований образ «злих духів», «підміни» народна педагогіка таким чином з першої миті появи немовляти на світ формувала в

матері, батька, сім'ї, громаді усвідомлення, що безпомічну крихітку слід ретельно доглядати й оберігати. Отже, як бачимо, згаданий мудрий, хай і фантастичний, але високоемоційний і надзвичайно діловий народний прийом має на меті захистити немовля від бездоглядності в той час, коли це вкрай необхідно. Завдяки його застосуванню про якусь залишення матер'ю напризволяще своєї дитини не може бути й мови. Вся любов та увага, пильність і переживання, хвилювання спрямовані на дитину. Таких своєрідних виховних форм та прийомів, які ми щойно проаналізували, в народному дитинознавстві вельми багато. У переважній більшості випадків ці виховні засоби мають навіювальний характер. А тому присутність у них елемента фантазії, міфічності дуже відчутна, що збігається з психологією дитини, її схильністю до образного мислення, до казковості в сприйманні явищ навколишнього світу.

Підтвердити це положення можемо хоча б на такому прикладі. Коли в сім'ї з'являється дитина, старші діти неодмінно хочуть знати, звідки вона взялася. А як їм пояснити? Вдаватися до інтимних подробиць було б нерозумно. Але ж дати відповідь потрібно. І це педагогічне завдання народне дитинознавство розв'язує надзвичайно вдало завдяки врахуванню психології дитини, її схильності до образних фантазій, до сприймання і навіть власного творення казкових сюжетів. І у відповідь на запитання «Звідки беруться діти?» батьки говорять: дітей приносить лелека, заєць чи чорна ворона чи навіть ангел і т. ін, мешканці села купують дітей у місті. Знаходить повитуха в лісі або й сама мама на полі, в бур'яні, у капусті чи горосі, на дубі або на вербі, у кропиві тощо. Віруючі люди кажуть дітям, що дитину створив Бог.

Виховний сенс такого мудрого народного прийому безперечний. Він сприяє злету дитячої творчості і буйної фантазії, пробудженню емоційних переживань, розвиває допитливість.

За нашими спостереженнями, нині більшість батьків, по суті, продовжують споконвічні народні традиції, доповнюючи їх деякими новими сюжетами, що відбивають здобутки сучасної цивілізації, як-от: «прилетів на ракеті», «спустився з неба на парашуті» тощо. Можливі й такі пояснення: «виріс із землі (як травичка, дерева, кущик)», «вилупився з яєчка (як курчатко, каченя чи гусеня)». До того ж вивірені віками народні виховні засоби завжди благотворно впливають на фізичний, розумовий і духовний розвиток дитини. Коли б ми тільки їх як слід знали, вміли та хотіли використовувати.

До системи традиційної української родильної обрядовості входить хрещення дитини, якому передували певні церемоніальні дії, пов'язані з символічним прилученням новонародженого до «родинного вогнища», «отчого дому». Найчастіше це обряд з кожухом, який

повитуха в присутності кумів розстинала вовною дороги на підлозі або на столі, посеред хати під сволоком, і клала на нього спеленену дитину, висловлюючи водночас їй різні доброзичливі побажання: «Щоб був багатий, як кожух лахматий», «Щоб добре росло і щасливе було». Куми кидали на кожух дрібні монети. Могло бути й так, що всі троє брали кожух за краї і тричі піднімали новонародженого вгору, супроводжуючи примовками. Нагадаємо, що кожух у східнослов'янських звичаях символізує родючість і багатство; стіл чи підлога ("долівка") в хаті — прагнення передати дитині любов та прив'язаність до сім'ї, «отчого дому». На цьому передхристиянський обряд закінчується, і куми, нерідко разом з повивальною бабкою, йшли до священика (коли реєстрація дитини відбувалася в церкві), нині — в Палац новонародженого (реєстрація дитини здійснюється у державній установі). Тепер буває, що батьки проводять цю церемонію двічі: через загс і хрещення. Останнє, як відомо, передбачає ритуальне залучення новонародженого до християнської релігії та церкви.

Домінантою всієї системи родильних звичаїв і обрядів в Україні є увага та любов до дитини, радість материнства, вшанування жінки-матері, прилучення новонародженого до сім'ї та промади. З особливим піднесенням ця ідея втілюється в обрядах, які виконуються на обіді — торжестві новонародженого. Названий родильний обряд, який має давнє походження, пов'язаний з вшануванням персонажів міфології, зокрема Березині (покровительки природи, землі й плодючості), із культом слов'янського божества Роду й Породіллі.

Звичай влаштувати обід у зв'язку з народженням дитини зберігся й донині. Але, на жаль, традиційна суть і змістова основа в ньому втрачена, що зумовило його духовне зубожіння. Деформація суспільного життя з його негативними явищами (такими, як суцільні дефіцити, корупція, «блати», пияцтво) й тут далазна ознаки. Врешті-решт, це призвело до того, що у даному обряді традиційний культ Матері й Дитини поступився місцем перед культом вишуканих страв і спиртних напоїв, хизуванням, хто що і де дістав: кришталь, килими, золоті прикраси, імпорتنі речі. А здорове змагання у словесному мистецтві, доброзичливих побажаннях, мудрих педагогічних порадах, жартах, дотехах, ритуальних діях витіснено безперервним виголошенням тостів, які, по суті, ведуть до споювання гостей, а звідси й не далеко до різних негативних вчинків, які аж ніяк не сприяють спокою та здоровому росту новонародженого. То ж не пора замість п'яних «застіль» відродити в Україні народні свята та обряди, пов'язані з обідом на честь новонародженого? Люди старшого покоління, очевидно, пам'ятають це справжнє народне традиційне свято.

Для тих, хто не знає чи забув обідній український традиційний обряд на честь новонародженого і бажає його відродити в себе вдома, в сім'ї, нагадаємо основну суть цього чудового народного родинного торжества. Висвітлення його даємо в синтезованому вигляді, відібравши найтипівіші народні елементи, найбільш поширені в Україні.

Традиційно обід на честь новонародженого відбувався після його хрестин, у найближчу неділю чи свято. Готувалися дуже старанно. Кількість гостей та їх склад визначалися бажанням і можливостями батьків новонародженого. У всякому разі присутність «повивальної бабки», і особливо кумів, була обов'язковою. Йти на обід з порожніми руками не годилося. Звичай зобов'язував жінок приносити на нього щось із найбільш поширених страв української кухні — найчастіше це вареники, пироги, пампушки, завиванці та інші вироби з тіста, а також муку. Чоловіки йшли в гості переважно з хлібом. Віддаючи породіллі принесене, примовляли: «Як вареник повний, щоб і породілля повна була», «Щоб ці мрії і надії справджувалися». Принесена їжа символізувала побажання достатку їжі в сім'ї, щедрого припливу грудного молока для дитини й швидкого зростання немовляти. На обід подавали вручене гостями, а також «все, що є в хаті». Переважно це були українські національні страви: борщ, каша, пироги, вареники, млинці, ячня, риба, гриби, холодець, голубці, пампушки, каша, узвар, кисіль тощо. Вживання спиртних напоїв (горілки або вина) — мінімальне, «для настрою», оскільки ніякого символічного навантаження воно не несе. Особливе місце посідає частування кашею — рідкою й «запіканкою». Пшоняна чи гречана каша — «запіканка» мала ритуальний характер і готувалася за спеціальним рецептом: варилася круто на молоці з маслом (салом) та медовою водою. Подавали її під кінець обіду. «Повивальна бабка» брала горщик з кашею і ставила його на стіл (нині це робить кума або кухарка, яка приготувала «запіканку»), накривши його хлібом з сіллю чи налисником. Поруч знаходилася тарілка, куди присутні клали дрібні гроші в подарунок новонародженому («на візочок», «на коня», «на штанці», «на мило» і т. д.), а на стіл — принесене «крижмо» (полотно або іншу тканину в подарунок немовляти) чи хустинки. Оскільки хрещений батько завжди намагається якнайщедріше обдарувати новонародженого, то й одержує право розбити горщик з кашею. Горщик розлітався, каша повинна була залишитися цілою як прикмета сімейної злагоди, достатку й благополуччя. Вершок каші разом із зібраними грішми кум передає матері й дитині. Він же ділить кашу присутнім. Її роздача й споживання супроводжується примовлянками-побажаннями родючості: «Роди,

Боже, жито, жито й пшеницю, а господарям дітей копицю». Черепки від розбитого горщика викидали в город для того, щоб «гарбузи родили». Мотив плодючості звучить у словах подяки батьків гостям за одержані подарунки: «Щоб Бог вам у полі родив, в оборі плодив, худібку зцілив». Кожен старається якнайшвидше з'їсти кашу, щоб дитина «хутко навчилась ходити й говорити». За традицією жінки несли шматок каші додому і частували нею дітей, щоб вони, у свою чергу, готували своїм дітям «таку смачну кашу».

Таким чином, обов'язковим і провідним компонентом ритуалу з кашею, як і обряду в цілому, є доброзичливі побажання новонародженому. З усією людською щирістю та теплотою вони висловлюють сердечне ставлення до дитини, ласку й увагу, надію на щастя: «Щоб гарненьке було, щоб не хворіло, щоб росло й здорове було».

Щедро насичений символікою обряд з квітами, які приносила баба-повитуха (нині це робить кума) в решеті, поклавши в нього невеличкі букетики, зібрані по стеблинці з живих або сухих, якщо взимку, квітів і трав (волошок, м'яти, рути, ромашки, чорнобривців та ін.). У цей букет входили також гілочка калини та колосок вівса, жита чи пшениці. Не випадково в одній з українських народних пісень співають: «Їхала баба з торгу, везла квіток торбу, то з рожі, то з калини — до Ганки на христини». Букетиків повинно вистачити всім присутнім на обіді. Обрядову квітку доповнював калач — кругла плетена булочка. Калачі пекла господиня дому теж з розрахунку на гостей. Тому й запрошені, щоб поповнити її витрати, приносили з собою муку.

Квіти вручати може кум. Спочатку він дає їх породіллі, примовляючи: «Нехай роділля годує, щастя й долю готує, батькові на утіху, людям на службу. Скільки квіточок, щоб стільки було діточок». Далі квіти вручаються кумі, а потім усім присутнім. Неодруженим по два букетики для того, щоб кожен з них «був у парі».

Калачі роздають господарі, одержуючи взамін подарунки, висловлюючи взаємні побажання здоров'я, благополуччя та дітонародження. Кожному з гостей потрібно було швиденько вставити букетик в центр калача для того, щоб дитина незабаром «стояла і в'язи тримала. Композиція з хліба і квітів — чудове поєднання двох народних символів — хліба — достатку, гостинності, доброзичливості, зцілення організму (хліб треба принести, «щоб роділля поправила»); квіток і гілочок дерева — плодючості та дітонародження. Тож не випадково на іконах образи святих подаються з квіткою чи пальмовою гілкою в руках. Отже, вручення хліба й квітки (гілки дерева) символізує побажання багатодітності, здоров'я і краси людям, благополуччя та достатку. Водночас вони

виступають як ознака звеличення новонародженого, взаємної любові матері і дитини, родинної та вселюдської злагоди.

Квіти та хліб продовжували виконувати функцію благородного символу й після закінчення хрестин, через що їх обов'язково брали з собою додому і використовували з різними цілями. Так, квіти клали в купіль для дівчаток, «щоб любили й хлопці женилися», «щоб скоріше заміж вийшла»; обрядовий букетик знадоблявся також і тоді, коли діти хворіли, оскільки до його складу входили лікувальні трави, квіти, плоди; обрядовими калачами частували дітей.

Як бачимо, обряд обіду (хрестин) має високогуманне призначення — духовно настроїти людей, передусім батьків, віддавати серце дітям. Тому він так щедро насичений народними символами плодючості, добросердя, звеличуванням та обдаровуванням новонародженого, вживанням примовок, різних доброзичливих побажань дитині. Хлопчиків бажали, «щоб діждать дітей женить і онуків бавити», «щоб на конях умів їздити й хліборобив» «щоб добрим майстром був», а дівчинці — «щоб жила, не хворіла, щоб працювать уміла, гарною була», «щоб не засиділась у дівках» та ін. А ще згаданий обряд культивує коректні, взаємоприхильні стосунки між людьми. Щодо цього досить красномовним є такий цікавий штрих, як подача гостям узвару чи киселю з метою тактовного натяку, що обід уже завершений і гостям час розходитись по домах. То й не випадково про ритуальні узвар і кисіль тут жартома кажуть: «виганяйло», «лепеха, що з-за столу випиха». Це стимулювало добрий настрій і почуття вдячності господарям за радість людського спілкування. Тому й під час споживання узвару не вщухали добрі побажання, жарти, сміх як символ здоров'я та радості дитини. Наприклад, при роздаванні кожному гостю узвару з наявними в ньому фруктами (грушами, яблуками) хтось з дотепників кидав жарт-побажання типу: «Та беріть за хвостики, щоб родили хлопчики» тощо.

Помітне місце в традиційній родильній обрядовості українців займає обряд постригу. Як правило, він виконується у день річниці дитини, що символізує перехід її у новий, вищий віковий період. Обряд також має на меті через певні символічні дії, пов'язані з давнім культом вогню, води та інших явищ і предметів реального світу, сприяти дальшому росту дитини. Зрозуміло, в їх застосуванні можуть проявлятися різні місцеві відтінки, що яскраво засвідчує відповідно здійснене етнографами картографування¹.

¹Див.: Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981. — 280 с.

2.3. Який вік, такий скік

Так кажуть у народі про зміни у внутрішньому світі дитини в зв'язку з її ростом. Паралельний варіант згаданого вислову: «Який вік, такий скік», тобто стан здоров'я, рівень розумових, фізичних і духовних можливостей людини. Цим ілюструється об'єктивна закономірність скоку, тобто стрибка, в розвитку кожного людського індивіда, зумовленого його віковими видозмінами, що, за вимогами родинної педагогіки, мусять знати і враховувати батьки, вихователі та вчителі.

Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, писав К. Д. Ушинський, то вона повинна перше пізнати її також в усіх відношеннях. Істина ця вічна. І стосується вона, зрозуміло, глибокого знання кожним вихователем дитини, її психології, дитячого світу взагалі.

Виховна сила української родинної етнопедагогіки, зокрема народного дитинознавства, зосереджена в особливій увазі й повазі до дитини як до людської особистості та достеменному знанні таємниць її душі, духовного світу. При цьому враховуються особливості динаміки вікових змін і життєвих функцій дитини, що красномовно засвідчується таким народним висловом, який зберігся в живому спілкуванні до наших днів з часів Київської Русі: «Синоч-сосунок — не вік сосун; через рік — стрибун, через два — бігун, через три — ігрун, а там — в хомут».

Нами нараховано близько двохсот різних звернень до дітей, які часто вживаються у щоденному побуті, які також підтверджують влучність народних психолого-педагогічних характеристик та їх ґрунтовне знання. Ось деякі з цих звертань: зозулька, кровинка, крихітка, пташенятко, голубчик, ангелятко, ластівочка, сонечко, непосидько, зайчик, золотко, ходульчик, стрибунчик, пестунчик, рибка і т.д. Слід зазначити, що навіть у, здавалося б, дещо згрублених звертаннях (типу: розбишака, бешкетник та ін.), як правило, до тих, хто провинився, вгадується любовне ставлення до дитини, ранили вразливу душу якої категорично заборонено. То й вживання лайливих слів відносно неї виключається. Мало того, лихослів'я дорослих у присутності дітей теж не допускається. Цікаво, що в українській мові, за нашими спостереженнями, взагалі відсутні лайливі слова власного походження. Ті ж, які побутують серед деяких малокультурних українців, запозичені з інших мов.

Українське народне дитинознавство дає вичерпну психологопедагогічну характеристику дітям у кожному віці, починаючи від їх народження. Це чітко простежується в уживаних у народному середовищі словах. Про дитину, яка щойно народилася, кажуть: «пискля», «пискляточко» або «мулятко», «муляточко», «народженняточко».

Після шести тижнів назви характеризують дії дитини: «їсть першу кашу», «годовичок»; «сміяка», «сміюн»; «гуляка», «зіпака»; «плакса», «плаксочка», «плакуха»; «сидун», «плазун», «плазунча», «плазуня», «плазунчик», «лазунчик», «лазуночка» (яка лазить); «дибун», «дибуха», «дibaba», «дибунча», «дibuня», «дibuнець» (як стає дибки); «ходун»; «дід», «дідуган», «бабуся» (як немає зубів) і «зубань» (як зуби ставить); «белькотун», «белькотуха», «сокотун», «сокотуха», «воркотуха», «воркота», «шовкотун» (як учиться балакати) і «щебетун», «цікорун» (як уміє говорити), «німиць», «німе», «мовчун» (коли дитина не балакує).

За народними спостереженнями, новонароджений найшвидше, десь через три тижні після народження, сприймає світло і вогонь, а через 5—6 тижнів дитина впізнає свою матір, реагує на її мову.

Сидіти дитина починає у півроку, іноді раніше. Лазити береться десь через місяць після того, як навчилася сидіти. Деякі діти майже відразу після опанування процесу сидіння починають ходити, що є ознакою їхнього доброго здоров'я та сили.

У народному дитинознавстві немовля розглядається як безцінна частинка природи, і виховання його підпорядковується загальним законам. Педагогічний принцип природовідповідності вимагає будувати процес виховання з урахуванням особливостей природи дитини («Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі»).

Принцип природовідповідності передбачає, що для кожної дитини нормальним є такий стан, коли вона зростає в атмосфері культури рідного народу, в колі сім'ї, вчиться та виховується рідною мовою, засобами етнопедагогіки. Дотримання цього принципу відповідає природі суспільного досвіду, духовно-регіональним та національно-психологічним особливостям мислення дитини. Це природна ситуація, коли кожен народ відтворює себе у своїх дітях.

Народне дитинознавство насичене чималою кількістю різноманітних визначень вікових ознак розвитку дитини, знання яких допомагає краще регулювати її поведінку. Дітей, котрі добре розмовляють, називають «брехунцями», бо вони часом розповідають і таке, чого не було й не буде; «бігунцями», «джигунцями» — тих, хто багато бігає на вулиці; «нишклими» — коли посидющі; «шибениками» — які дуже пустують; «зіпунами» — якщо дуже крикливі; «хвостиками» — бо все за матір'ю хвостиком бігають; «хвастунцями» — як дуже задаються¹. У поведінці однорічних хлопчиків і

¹Див.: Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1909. — Т. 9. — С. 70.

дівчаток особливих відмін немає, хіба тільки те, що дівчата рухливіші.

Дворічну дитину називають «стрижак», «стригунець», «друга каша», «друге літо». За народними уявленнями, дитина в цьому віці повинна як слід ходити і говорити. На другому році починається її справжній розумовий розвиток — через дитячі казки, деякі прості загадки, дражнилки, які передаються старшими дітьми. Серед таких дітей є балакучі, а також мовчуни, або, як їх ще називають, нишклі, понурі, мосури, тихі, тихоні, особняки. Відмінності між хлопчиками і дівчатками спостерігаються хіба що в одязі. Дослідники швидко схоплюють і запам'ятовують все почуте й побачене.

За народним дитинознавством, дитина на третьому році — «пичкур», бо дуже тягнеться до печі, «третяк», «гулячок», «третє літо», «третя каша». Тож і кажуть: «Ось наш гулячок і пички копав», «Вона тільки до гульні», «Хай одгуляє своє, тоді не буде вже коли гуляти»; «одгуляє хай свій час, може це й тільки його».

Трирічна дитина повністю віддається іграм, розвагам у середовищі ровесників, а ще більше — у колі дітей старшого віку. Дуже любить гостинці, охоче купається. Діти схильні до пустотливих насмішок і жартів, ретельно копіюють старших. Дівчатка трирічного віку випереджають у своєму розвитку ровесників-хлопчиків.

Про чотирирічну дитину в народі кажуть: «четвертак», «четвертачок», «четверта каша», «четверте літо», «джигунець», «шмиглик», «джигун» (тобто пустун). Діти цього віку дуже рухливі, сміливі, прудкі. Водночас вони розумніші та самостійніші. Не беруть будь-якого гостинця з задоволенням, а замовляють насамперед те, що вони хочуть.

З великим інтересом чотириріччя сприймають дитячий фольклор, захоплюються дражнилками, дуже довірливі і водночас категоричні: «Як повірять, то повірять, а як ні, то й ні». Знають усі домашні звичаї, активно підключаються до сімейних турбот, щоправда, ненадовго. Вміють проявляти свій характер, наче демонструючи: «Ось мовляв, яка (який) я, вже трудно мене переіменити»¹. У чотириріччя дитини вже спостерігаються прояви критичності. Серед способів стимулювання доброї поведінки особливою популярністю у сімейному середовищі користуються персоналізовані навіювання-застереження на зразок: «Не їж зелених яблук, бо в животуку жабки заведуться», «Не руйнуй пташиних гнізд, бо осліпнеш» тощо. У народі подібних навіювань надзвичайно багато. Всі вони, як правило,

¹Матеріали до українсько-руської етнології. — Т. 9. — С. 94, 96, 98.

не мають нічого спільного з містикою, оскільки їм властиве реальне спрямування.

Дітей на п'ятому році іменують «п'ятиліток», «п'ятак», «підпасик», «підпасочок» (чи хлопчик чи дівчинка), а коли зуби починають випадати — «беззубком». Коли дитині виповнювалося шість років, у день її народження здійснювали обряд «постригу»: хлопчик — під чоловічу, дівчаток — під жіночу стать.

Перехід у підліткі звичайно супроводжується проявом свідомого інтересу до протилежної статі. Підліток уже не дитина, адже ще й не дорослий. Якщо він кмітливий, рослий, працює, отже, вже не дитина, а «пастух», «півробітник», «трудівничок», «виросток», «великий уже», «напівюнак» чи «напіввідданиця». Широковідомим є традиційний вислів про те, що «в підлітка розум і серце часом не в ладу». Він яскраво свідчить про тонке розуміння батьками складності суперечливості підліткового віку.

Народне дитинознавство вміло долає названі труднощі, піклуючись про поступове вироблення у підлітків готовності виконувати вимоги, які ставляться до дорослих. Найчастіше це відбувається через участь підлітка в різних видах трудової діяльності членів сім'ї, коли він орієнтується на дорослих-батьків, старших братів і сестер як взірць для наслідування і є водночас їхнім помічником.

На плечі підлітка покладається значна частина домашніх справ. Він починає замислюватися над питанням, пов'язаним з вибором свого місця у житті, обранням майбутньої професії. У селянських сім'ях діти цього віку оволодівають умінням орати, сіяти, молотити та ін. У сім'ях робітників підлітки традиційно тягнуться до професійної діяльності своїх батьків. На процес формування особистості підлітка значною мірою впливає його контакт з ровесниками, а також самовиховання, яке в цьому віці стає досить активним.

Як бачимо, в українському дитинознавстві найбільше уваги приділено психолого-педагогічній характеристиці дітей від народження до п'яти років. Такий підхід уявляється нам не випадковим. Він має свою об'єктивну основу.

Наш народ емпіричним шляхом, завдяки багатовіковій практиці родинного виховання, дійшов висновку, що дитини найінтенсивніше росте і розвивається від народження до п'яти років. Причому цей віковий етап має вирішальне значення, оскільки зумовлює хід подальшого виховання та поведінки дитини. Недаремно кажуть: «Від п'ятирічної дитини до дорослої людини лише один крок. А від народженого до п'ятирічного — величезна відстань!».

Батьки і матері, бабусі та дідусі на основі щоденних спостережень найбільшу увагу інтуїтивно звертали на виховання своїх дітей

та онуків в ранньому віці, на виявлення їхніх нахилів і задатків. У згаданому віці дитина — об'єкт загальної уваги членів сім'ї. Не випадково кажуть, що «коли дитині сповниться три роки — вся сім'я вчиться говорити».

За народним переконанням, малу дитину карати не можна, якщо навіть вона в чомусь провинилася. Серед гуцулів в окремих селах і понині живе звичай визначати момент появи свідомості у дитини, кладучи перед нею одночасно монетку і вогонь. Якщо маля хоче взяти вогонь, отже, ще нічого не тямить, його карати не слід, марно; якщо ж бере монетку — вже тямуще, карати за поганий вчинок можна.

2.4. Добре ім'я людини

Маємо намір звернутися до висвітлення ролі і значення імені та прізвища у житті кожної людини, зокрема в родинному вихованні дітей. Це надзвичайно важливе питання, на жаль, залишилося непоміченим у науковій педагогіці, хоча з іменами та прізвищами кожен батько і мати, вчитель і вихователь, кожен педагог, кожна людина стикається щодня, щогодини, щомиті, на кожному кроці — вдома, в школі чи вузі, на вулиці, в промадських місцях тощо.

Ще в античні часи, близько III ст. до н.е., Гомер у своїй знаменитій «Одіссей» устами її головного героя зазначав:

Імення скажи, яким батько і мати тебе називали й інші...

Бо взагалі, без імення ніхто між людей не буває —

Хто б не родився на світ — родовита людина чи проста,

Кожному з них, породивши, батьки надають вже імення¹.

Панівним правителям, які протягом ряду попередніх десятиліть вели політику асиміляції українського народу в Україні, було невигідно, аби офіційна педагогіка підносила й науково розробляла значення українських імен та прізвищ — як першонасіїв національних ознак українців — у національному вихованні, адже сама денационалізація полягає у притупленні історичної пам'яті, у цуранні своїх національних імен і успадкованих прізвищ, у зміні географічних назв, забороні чи обмеженні національної мови, писемності, релігії, національних звичаїв і мистецтв.

І треба віддати належну хвалу тим вченим України, які, заради відродження історичної справедливості, навіть у ці похмурі роки сумлінно збирали та наполегливо досліджували українські власні імена та прізвища.

¹Гомер. Одіссея. — К., 1963. — С. 151.

Завдяки цьому помітно розвинулась у нашій країні така порівняно молода наука, як антропоніміка (гр. «антропос» — людина, «оніма» — ім'я), яка займається вивченням власних особових імен і є компонентом ономастики — мовознавчої науки про власні імена: назви родів, племен, націй, географічні назви. Опубліковано ряд ґрунтовних наукових праць з української антропоніміки, серед яких «Словник власних імен людей» (К., 1976. — 316 с.), словник-довідник «Власні імена людей» (К., 1986. — 311 с.), «Довідник українських прізвищ» Ю. К. Редька (К., 1969. — 256 с.), книжка А. П. Коваль «Життя і пригоди імені» (К., 1989. — 240 с.) та ін.¹. Вони корисні не лише для фахівців даної галузі, філологів, а й для батьків, вихователів, учителів, учнів, для всіх, хто цікавиться українознавством. Звідси ми почерпнули чимало цінних відомостей, надавши їм педагогічної інтерпретації. Нами використаний також матеріал з української етнопедагогіки, власних спостережень і роздумів. Тим більше, що в ній приділено чимало уваги формуванню доброго імені людини.

«Що людина стверджує з народженням, все життя носить, а коли помирає, то воно залишається жити?»², — запитує українська народна загадка, маючи на увазі, звичайно, ім'я.

В арсеналі народної дидактики³ наявний і ряд інших загадок — репрезентацій імені, а саме:

1. Ні се, ні те, а кожному треба; і кожний знає, та ніхто не вгадає.
2. У кожного є і кожному потрібно, складається з трьох букв.
3. Нас не було — воно було,
Нас не буде — воно буде;
Ніхто ні в кого його не бачив,
А в кожного є.
4. Вкинь у воду — не потоне; вкинь у вогонь — не згорить;
вкинь у землю — не згниє.
5. Що то є: у воді не утопиться, в огні не згорить?
6. Що в людини не росте?⁴

¹Глинський І. В. Твоє ім'я — твій друг. — К., 1970; Керета В. П. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. — К., 1984; Худаш М. Л. З історії антропонімії. — К., 1977; Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. — Ужгород, 1970.

²Українські народні загадки. — К., 1963. — С. 294.

³Стельмахович М. Г. Народна дидактика. — К., 1986. — 46 с.

⁴Українські народні загадки. — С. 294.

Ім'я — це особиста назва людини, що дається їй після народження. Ми навели низку народних загадок для того, щоб, по-перше, проілюструвати глибинну характеристику імен, дану крізь призму народної семантичної, дидактичної й філософської мудрості: по-друге, щоб дати можливість батькам, вихователям та вчителям використати ці загадки у виховних бесідах з дітьми, для проведення занять і привертання уваги до ролі та значення імені для кожної людини, осмислення його суті взагалі та особистого імені зокрема. У цьому значною мірою нам допоможуть українські народні прислів'я та приказки, казки, пісні, оповідання, жарти та інші види і жанри фольклору, де щедро представлені українські імена при репрезентації персонажів, зібраних конкретних персонажних узагальнених позитивних характеристик чи вад людей. Згадаймо хоча б такі часто вживані народні поговірки: «Який Сава, така й слава», «Дурного Кирила й Химка побила», «Чого Івась не навчився, то Іван не знатиме», «Учнів Мартин Мартина, а сам дурний, як тростина», «І з виду знать, що Хомою звать», «Між людьми Ілько, а дома шалько». Сюди можна віднести і відомі українські народні пісні: «Несе Галя воду», «Грицю, Грицю до роботи»¹, «Катерина молода»², «Чи не той то Омелько», «Про Купер'яна»³.

Кожний народ має свою систему Імен.

Українські імена — це частка історії нашого народу, вираз його самобутності та рівня духовної культури, національних рис. У них віддзеркалені його родинно-побутові звичаї та традиції, виховні ідеали та принципи, філософські погляди на життя і місце людини в ньому, добрі надії та сподівання, вірування, любов до дітей, естетичні вподобання.

Трохи підріси, дитина обов'язково питає батьків, звідки вона взялася, а згодом цікавиться, чому їй дали таке ім'я, яке вона має. Тож треба бути готовими відповісти на поставлені запитання.

Виникнення власних імен давне, як світ. Уже в кам'яному віці люди мали імена. Та й взагалі історія не знає такої епохи, коли б у людини не було імені.

Система імен, що побутує серед українців, формувалася впродовж багатьох століть. Основу її складають імена християнського календаря. Звичайно, в наших далеких предків були імена і до

¹Українські народні пісні. — К., 1951. — С. 262, 271.

²Пісні родинного життя. — К., 1988. — С. 38.

³Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — С. 280, 292.

прийняття християнства. Їх підказували здебільшого різні обставини родинного життя. Наприклад, довгоочікуваного сина називали Ждан, небажаного — Неждан, Нечай; перший син називався Одинець, третій — Третяк і т.д. В іменах відображалися певні риси людини (Буян), пори року, коли дитина з'явилася на світ (Зима), віра в магічну силу імені, спільною із назвою рослин, тварин (Береза, Лев, Орел, Сокіл). Функціонували також імена дохристиянські з компонентами: -слав, -мир, -волод, -бор (Мирослав, Родислав, Володимир, Всеволод, Ротибор та ін.)¹.

До складу сучасних імен входять:

1. Візантійські християнські імена, запозичені разом із прийняттям християнства на Русі в X ст. Ці узаконені церквою і зафіксовані в спеціальних книжках (святцях) імена даються під час хрещення. Візантійські імена, крім давньогрецьких, охоплюють давньоримські та давньоєврейські, а також незначну частину імен тих народів, з якими греки візантійської епохи підтримували торговельні й культурні зв'язки.

2. Давньоруські та слов'янські імена типу Володимир, Станіслав, Ванда, Надія та ін.

3. Імена — новотвори типу Воля, Гортензія, Лілія.

4. Імена, запозичені із західноєвропейських мов, типу Арнольд, Артур, Жанна тощо. Поширенню таких імен сприяли популярні твори художньої літератури, преса, театр, радіо, кіно, телебачення. Тому кожне з них має свою розшифровку (переклад), як-от:

а) чоловічі імена: Адам (давньоєврейське) — людина, чоловік, мужчина; Анатолій (грецьке) — первісно: житель Анатолії (давня назва Малої Азії), яка була на сході від Греції; Андрій (грецьке) — мужній, хоробрий; Артем (грецьке) — здоровий, неушкоджений; Архип (грецьке) — кінь, вершник; Богдан (слов'янське) — даний богами; Борислав (слов'янське) — від бор- (боротися, боротьба) і слав- (слава); Борис (слов'янське) — скорочене від Борислав; Валентин (латинське) — сильний, здоровий, міцний; Василь (грецьке) — цар; Віктор (латинське) — переможець; Віталій (латинське) — спільнокореневе із словом «вітамін», тобто речовина, необхідна для життя; Гаврило (давньоєврейське) — муж божий; Гнат (латинське) — невідомий; Григорій (грецьке) — вартівник; Данило (давньогрецьке) — божий суд; Дмитро (грецьке) — походить від Деметри (богині родючості та хліборобства); Євген (грецьке) —

¹Скрипник Л. Г., Дзятковська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — К., 1986. — С. 7.

благородний, шляхетний; Захар (грецьке) — божа пам'ять; Ігор (із скандинавського) — захисник; Ілля (давньоєврейське) — мій бог; Карпо (грецьке) — плід; Кирило (грецьке) — пан, володар; Лук'ян (латинське) — світлий; Максим (латинське) — найбільший; Мар'ян (латинське) — море; Микита (грецьке) — переможець; Микола (грецьке) — переможець народів; Мирон (грецьке) — той, хто пахне миром; Михайло (давньоєврейське) — рівний богові; Назар (давньоєврейське) — присвячений богові; Нестор (грецьке) — той, хто повернувся на батьківщину; Олег (із скандинавського) — святий, свячений; Олександр, Олексій (грецьке) — захисник людей; Омелян (грецьке) — підслівий; Орест (грецьке) — горяник, горець; Остап (грецьке) — стійкий; Павло (латинське) — маленький; Панас (грецьке) — безсмертя; Петро (грецьке) — скеля, камінь; Пилип (грецьке) — любитель коней; Руслан (арабське) — лев; Северин (латинське) — суворий; Семен (давньоєврейське) — слухати; Степан (грецьке) — вінок; Тарас (грецьке) — бунтівник; Устин (латинське) — справедливий, Федір (грецьке) — божий дар; Хома (давньоєврейське) — близнюк; Юрій (грецьке) — плугатор, хлібороб; Яків (давньоєврейське) — божий слуга; Ярема (давньоєврейське) — високий;

б) жіночі імена: Анастасія (грецьке) — воскресіння; Варвара (грецьке) — чорноземна; Галина (грецьке) — спокій; Ганна (давньоєврейське) — грація, миловидність; Гафія (грецьке) — люблю; Дорія (грецьке) — цариця; Зоя (грецьке) — життя; Ирина (грецьке) — мир; Катерина (грецьке) — чиста; Лада (Давньоруське) — любя, мила, кохана; Лариса (грецьке) — чайка; Марія (давньоєврейське) — опірня; Оксана (грецьке) — гостинна; Олена (грецьке) — світло; Ольга (скандинавське) — свята; Параска (грецьке) — п'ятниця; Раїса (грецьке) — легка; Соломія (давньоєврейське) — мир; Софія (грецьке) — мудрість; Стефа (грецьке) — вінок; Тамара (давньоєврейське) — фінікова пальма; Харита (грецьке) — приваблива¹.

Як бачимо, в перекладній семантиці кожного з наведених імен, що прийшли до нас з інших мов, закладено щось гарне, педагогічно обнадійливе. Ще з більшою прозорістю й ясністю ця тенденція простежується в іменах слов'янських, власне українських, типу: Ярослав — від яр- (ярий) і слав- (слава), інакше кажучи, «той, хто славить (утверджує) життя, весну, радість», бо Ярило — бог весни,

¹Словник власних імен людей. Укл. С. П. Левченко, Н. П. Дзятківська, Л. Г. Скрипник. — К., 1976. — С. 189 — 254.

та й пестлива, скорочена форма цього чудового імені Ярчик, Славчик; Мирослав — від мир — (мирний, мир) і слав- (слава) — той, хто приносить мир і славу своєму народові. За таким самим принципом простежується етимологія імен Ростислав — від рост- (рост) і слав- (слава), Любомир — від люб- (любов) і мир- (мирний, мир), Богдан — від бог- і -дан (богом даний), Святослав — від свят- (святий) і -слав (слава) та ін.

Походження самого ж слова «ім'я» вчені пояснюють по-різному¹. На нашу думку, в його трактуванні варто йти за народною етимологією: «ім'я» — те, що «маю» (имею) я (имети-я) і, як жартома кажуть у народі, «нікому не віддам».

Ім'я приходить до кожної людини водночас із появою її на світ і вбирається в її свідомість, у плоть і кров з молоком матері. Кожна особа зростається настільки зі своїм іменем, що навіть себе без нього не уявляє. За все своє п'ятдесятирічне свідоме життя жодного разу мені не доводилось чути такого, щоб хтось нарікав на своє ім'я. Коли ми когось про це запитували, то чули у відповідь: «Мое ім'я мені подобається. Воно для мене найкраще». Ось могутня психолого-педагогічна сила імені і це за умов, коли ім'я обирає не сам його носій. Тож зрозуміло, якою мусить бути серйозна відповідальність батьків за надане ім'я своєму синові чи дочці.

Особливу соціально-психологічну місію імен у національній системі родинного та громадського виховання підтверджує його вельми щедра полісемічна розгалуженість. Адже, крім свого прямого значення — представляти особисту назву людини, слово «ім'я» в сучасній українській мові ще репрезентує: прізвище; дію чи прохання за чийм-небудь дорученням («від імені»); діяльність заради когось, чого-небудь, на честь когось, чогось («в ім'я»); висновок (вирок) на підставі влади когось, чого-небудь, чийогось авторитету; «імені» (кого, чого, чийм); назву на честь, у пам'ять когось, чого-небудь («школа імені Івана Франка»); назву взагалі («Будь гідним імені людини» М. Рильський); прямий, нічим не прикрашений і не пом'якшений вислів («Називати речі своїми іменами»); репутацію опінію («не псувати доброго імені»)².

З народження дитини відразу виникає потреба у виборі й наданні їй відповідного імені. Вчені-етнографи на основі картографування родильної обрядовості українців виявили та довели, що

¹Див.: Етимологічний словник української мови: У 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 300.

²Словник української мови: В 11 т. — К., 1973. — Т. 4. — С. 23.

колись звичай вибору і надання імені новонародженому в Україні проявлявся в трьох основних формах: а) при допомозі баби-повитухи (це не зв'язано з хрещенням дитини); б) через посередництво баби-повитухи і кумів (зв'язане з хрещенням); в) за участю кумів (зв'язано з хрещенням). Перша форма, здебільшого відома всім під назвою «Іти за іменем», «За молитвою», найбільше була поширена на значній частині Правобережжя, включаючи Волинське та частково Київське Полісся, зустрічалась на півдні Чернігівщини та на Харківщині. Неважко помітити, що ця форма звичаю характеризувалася функціональною самостійністю, оскільки ім'я вибиралося через посередництво баби-повитухи до хрещення дитини. Дві інші форми звичаю були вже пов'язані з обрядом хрещення. Друга форма звичаю, коли ім'я вибиралося в присутності повитухи й кумів, була характерною для Чернігівського Полісся, частково — для західної Волині, а також для східної Полтавщини. Нарешті, третя форма звичаю, за яким в обряді хрещення баба-повитуха участі не брала, була типовою для Середнього Подніпров'я, Півдня України та східних теренів Харківщини. Однак, незважаючи на деяку відмінність, звичай вибору та надання імені новонародженому в цілому характеризувався етнічною єдністю пов'язаних з ним уявлень і норм поведінки. Так, за народними переконаннями, дитині має сприяти щастя і благополуччя, якщо назвати її іменем святого, якого відзначали (святкували) у найближчий після появи новонародженого день ("наперед"). При цьому важливо було дати гарне ім'я ("щоб не соромитися"), тобто таке, яке зустрічалося у даній місцевості або його носіями (тезками) були красиві й удачливі люди. Повернувшись додому, повитуха вітала батьків новонародженого «з іменем», повідомляла про домовлений день хрещення і приступала до першого купання немовляти¹.

З початку ХХ ст. в Україні вибір імені дитини починає входити в обов'язок її батьків, родини, і нині він став панівним. Мотиви цього можуть бути різні. За нашими спостереженнями, до найтисповіших з-поміж них належать:

1) родинна традиція називати дітей на честь їхніх батьків, дідусів, бабусь, прадідів, прабабусь, у пам'ять одного з членів родини, тих, хто передчасно пішов із життя (поліг за рідну землю, трагічно загинув, раптово помер);

2) національна традиція народу;

¹Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1981. — С. 71 — 74.

3) підвищена функціональна активність тих чи інших чоловічих і жіночих імен у даному населеному пункті (селі, місті, селищі), районі, регіоні;

4) вплив релігійних свят чи днів святих за церковним календарем, що збігаються з днем народження дитини (наприклад Степан, якщо народився 9 січня, Іван — 7 липня, Петро й Павло — 12 липня, Борис — 6 серпня, Максим — 26 серпня, Марія — 4 серпня, Мирон — 30 серпня, Дмитро — 8 листопада, Микола — 19 грудня);

5) популярність імен народних героїв, видатних людей України: Іван (Гонта, Богун, Мазепа, Миколайчук, Франко), Данило (Нечай, Галицький), Ярослав (Мудрий), Олекса (Довбуш), Соломія (Крушельницька), Маруся (Богуславка, Чурай), Богдан (Хмельницький);

6) вияв симпатії до персонажів художньої літератури та творів мистецтва: Петро, Наталка ("Наталка-Полтавка" І. Котляревського), Оксана, Андрій ("Запорожець за Дунаєм" С. Гулака-Артемівського), Іван, Марічка ("Тіні забутих предків" М. Коцюбинського);

7) схвальна оцінка діяльності учасників визначних подій: Юрій — на честь здійснення першого польоту людини у космос Юрієм Гагаріном; Рональд, Ненсі — у зв'язку з приїздом президента США Рональда Рейгана разом з дружиною Ненсі в нашу країну;

8) поклик душі на здійснення світлих мрій (Віра, Надія, Любов);

9) особисті уподобання батька, матері, зумовлені певними життєвими випадками чи обставинами. Під впливом останнього багато хто омріяв імена своїх майбутніх дітей ще в юнацькому чи дівочому віці. А що робити у випадку, коли у подружжя чи їхніх батьків виникають навколо вибору імені немовляти різні суперечки? Відповідаючи на це запитання, хочеться звернути увагу на таку промовисту рису системи імен українського народу, як демократизм і педагогічна доцільність. Вони полягають у широких можливостях вибору. Адже лексичний фонд сучасної української мови об'єднує в собі майже 800 імен! Серед них багато парних типу: Антія-Антоніна, Богдан-Богдана, Валентин-Валентина, Валерій-Валерія, Василь-Василина, Еміль-Емілія, Іван-Іванна, Зорян-Зоряна, Клим-Климентина, Любомир-Любомира, Ярослав-Ярослава, що засвідчує, по-перше, народний ідеал рівності між особами обох статей, по-друге, резервує варіантність вибору. Скажімо, батькі очікували, що в них народиться хлопчик, якого назвуть Віктором, але народилася дівчинка, то й буде Вікторія. Таким чином, мрія щодо імені здійсниться. Всілякі суперечки щодо вибору імені мають розв'язуватися не в задоволення чийось амбіцій, а за рахунок розумних компромісів і обов'язково на користь самої дитини. Насамперед треба думати про дитину, про її майбутнє!

При переліку мотивів вибору імені ми навмисно обминули вплив «моди» на ті чи інші імена та появу різних новотворів. Ім'я — не сукня, не костюм і не капелюшок, які можна замінити, коли одна мода мине і настане інша. Імена-новотвори в принципі можливі, але розумні, всебічно обмірковані. І ні в якому разі не підпорядковані якійсь поточній кон'юктурі, як це вже було в нас у 20—40-х роках. Ім'я людини — не лозунг чи агітка, яку можна зняти й повісити іншу. Що скаже дитина, коли виросте, своїм батькам, які віддали їй ім'я на поталу поточних кон'юктур?!

Не варто піддаватись також спокусі іменних «бумів», як це мало місце, наприклад, у 50—60-ті роки, коли батьки своїм новонародженим хлопчикам давали, як правило, ім'я Ігор, а дівчинці — Світлана. Імена, звичайно гарні. Але хіба мало й інших не менш гарних імен? Та й не тільки це. Уявімо собі, яка запанує плутанина між гравцями, коли на ігровому майданчику зібрались одні тезки й хочуть організувати якусь дитячу гру. А як бути вихователеві дитсадка, вчителю, в групі чи в класі, перенасиченому тезками? Не забувайте, шановні батьки, що для педагога ім'я вашої дитини є одним з важливих виховних інструментів.

І ще кілька зауважень. Культурна, порядна людина ніколи не дозволить собі глузувати з чийогось імені. При першій зустрічі чи знайомстві з хлопчиком чи дівчинкою дорослі обов'язково запитують їх: «Як тебе звати?» Малюки здебільшого охоче й гордо називають свої імена. У відповідь на це їх бажано обов'язково похвалити: «Гарне, дуже гарне маєш ім'я. Воно тобі дуже пасує. Молодець!» Так радить робити народна педагогіка. Завдяки цьому дитина ще дужче утверджується в своєму імені. Критичні зауваження дитині щодо її імені недопустимі як безтактні й антипедагогічні.

Батькам не варто гнатись за якимись вигаданими іменами для своїх дітей, «надзвичайними», «надрідкісними», «не такими, як у всіх», «дуже заграничними», бо цим можемо поставити свою дитину в незручне становище. Та й не тільки її. Мені доводилось бути свідком такого випадку. Дідусь, їдучи в маршрутному автобусі, хвалився пасажирам, що повертається додому, бо їздив відвідати внука, який недавно народився. Природно, що пасажири поцікавились іменем новонародженого. Дідусь силувався пригадати ім'я свого внука, але ніяк не міг, зніяковів і безнадійно махнув рукою, винувато промовивши: «Забув і ніяк не пригадаю. Та то невістка придумала моєму внукові якесь таке чудернацьке ім'я, що не можу й запам'ятати». Тож молодому подружжю, добираючи ім'я своєму немовляті, варто було б послухати пораду своїх батьків.

Таким чином, треба прагнути до того, аби діbrane ім'я легко вимовлялося й легко запам'ятовувалося, щоб від нього легко утво-

рювалися зменшені, пестливі форми, а від чоловічих імен — ще й імена по батькові, щоб ім'я було милозвучне, а фамільний тривіум — прізвище, ім'я, по батькові становив гармонійну цілісність.

Варто зважати ще на одну досить делікатну обставину — відповідність імені його носієві. Хоча етимологія імені якогось особливого практичного значення не має, проте деякі імена викликають в нашій уяві певні образи. Вони можуть репрезентувати, скажімо, національні риси зовнішності: Оксана, Микола, Михайло, Гнат — українці, Олеся, Янка — білоруси, Світлана, Сергій — росіяни, Тамара, Рустам — грузини, Земфіра, Аза — циганки та ін. Ім'я Світлана, наприклад, асоціюється з чимось світлим (світлий день, світлі очі, світле волосся) і пасує дівчинці світленькій (блондинці), Галина — з галкою і пасує дівчинці чорнявенькій (брюнетці чи шатенці), Ліля, Роза — з однойменними квітками, Василь — з квітами — волошками (пасує для хлопчика із світлими очима) тощо. Добре, якщо ім'я гармує із родою його носія.

Які ж імена нині найбільш поширені в Україні? Щоб виявити це, ми взяли для аналізу кілька академгруп студентів стаціонару педагогічного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту ім. В. Стефаника. Студенти за національністю українці. Ось характері дані:

1. Спеціальність «Педагогіка й методика початкового навчання, музика з методикою її викладання»; набір 1986 р., дві академгрупи, випуск 1991 р., 45 чол., у тому числі три юнаки*: Наталія — 6, Оксана — 6, Леся — 4, Ірина — 4, Любов — 3, Ольга — 3, Світлана — 2, Віра — 2, Марта — 2, Лілія — 1, Ганна — 1, Вікторія — 1, Зоряна — 1, Алла — 1, Лариса — 1, Тетяна — 1, Уляна — 1, Руслана — 1, Надія — 1; Володимир — 1, Василь — 1, Михайло — 1.

2. Спеціальність «Педагогіка і методика початкового навчання, музика з методикою її викладання»; набір 1987 р., дві академгрупи, 41 чол.: Наталія — 6, Світлана — 6, Галина — 4, Оксана — 3, Ірина — 3, Уляна — 2, Людмила — 2, Марія — 2, Лідія — 1, Леся — 1, Надія — 1, Неля — 1, Олена — 1, Інна — 1, Тетяна — 1, Тамара — 1, Ольга — 1, Руслана — 1, Анжела — 1.

3. Спеціальність «Педагогіка і методика початкового навчання, вихователь дитбудинку та школи-інтернату», набір 1991 р., 49 чол., у тому числі два юнаки: Наталія — 5, Галина — 4, Тетяна — 4, Марія — 3, Надія — 2, Людмила — 2, Світлана — 2, Руслана — 2,

* Розташування імен тут і далі подаємо за спадною градацією частотності їх вживання — кількість їх носіїв (тезок) вказана поруч імен.

Катерина — 2, Роксолана — 1, Софія — 1, Олена — 1, Зоряна — 1, Марина — 1, Віра — 1, Дзвенислава — 1, Олександра — 1, Інна — 1, Уляна — 1, Любов — 1, Ольга — 1, Майя — 1; Роман — 1, Михайло — 1.

4. Спеціальність «Педагогіка і психологія дошкільна», набір 1991 р., 40 чол., в тому числі три юнаки: Наталія — 5, Оксана — 5, Тетяна — 4, Лілія — 3, Світлана — 2, Людмила — 1, Вікторія — 2, Любов — 2, Руслана — 2, Лариса — 1, Леся — 1, Олександра — 1, Валентина — 1, Мирослава — 1, Марта — 1, Тамара — 1; Олександр — 1, Юрій — 1, Валентин — 1, Руслан — 1.

Як бачимо, названі імена переважно належать до традиційних імен українців. Щоправда, актуалізація їх неоднакова, та й персоналія їх могла б бути значно ширшою. Динаміка за останні п'ять років малопомітна. Новотворів 20—40-х років немає. Вони не прижилися, відійшли в небуття.

Зате в активний фонд сучасної української лексики увійшли такі імена, як Дзвенислава (Дзвінка) — називають дівчаток, особливо на Гуцульщині в честь оспіваної в українських народних піснях про Довбуша Дзвінки — коханої легендарного ватажка опришків у 30—40-х роках. XVIII ст. Олексі Довбуша (1700—1745) та Роксолана — так називають дівчат переважно на Ротатинщині Івано-Франківської області, де в м. Рогатині у 1505 р. народилась Настя Лісовська, яка увійшла в історію під іменем Роксолана (у народі кажуть «Роксоляна», що в перекладі з турецького означає «дівчина з України», тобто українка). У 1520 р. під час нападу на Рогатин Роксолану захопили в полон кримські татари й продали в султанський гарем. За свідченням сучасників, Роксолана відзначалась чарівною красою, надзвичайним розумом й особливим музичним талантом. Ставши дружиною турецького султана Сулеймана I, ця славетна українська жінка відіграла значну роль у політичному житті Туреччини 20—50-х років XVI ст. З її іменем пов'язано припинення нападів турків на Україну, спорудження в Стамбулі ряду архітектурних пам'яток. Її образ змальований українськими художниками. Український композитор Денис Січинський написав оперу «Роксолана» (1909). Живе слава Роксолана в пам'яті народу України.

Іменем Роксолани українські матері називають своїх дітей.

Зустрічаються випадки в Україні, коли людина має два хрещених імені — одне явне, а друге таємне, відоме тільки його носію, батькам та священникові. До цього спонукало народне повір'я: нібито лихі люди, знаючи справжнє ім'я дитини, можуть її наврочити, коротше кажучи, зробити щось погане. Тому таємне, тобто справжнє, ім'я замасковувалось. А про людське око виставлялось

ім'я інше, чуже. Тож нерідко виходило так, що людину, яку всі знайомі називали Василем, після смерті, на похороні, священник поминав Юрієм. І тільки тоді всім ставало відомо, що покійник таки Юрій, а не Василь.

Серед інших повір'їв цікаві ще й такі: подружжя з однаковими іменами зазнають нещастя, а дитина, названа спільним іменем зі своїм старшим братом чи сестрою, швидко вмирає. Педагогічний сенс такого народного прийому українців бачимо в стимулюванні батьків давати своїм дітям якнайрізноманітніші імена.

Нині значно активізувалась увага батьків і вчителів до плекання у дітей та молоді пам'яті свого родоводу, що не може обійтись без усвідомлення власного прізвища. Цікавість до нього обов'язково виникає у кожної дитини. І батьки в сім'ї є тими першими в її житті вчителями, які зобов'язані розтлумачити своєму синові чи доньці походження їхнього прізвища, його суть і значення. Причому слід це зробити широко й переконливо, так, щоб кожна людина пишалась своїм, успадкованим від своїх батьків, дідів та прадідів прізвищем, прагнула завжди берегти його чистоту й родинну честь.

Щоб це успішно зробити, треба володіти бодай елементарними відомостями з української фамілістики. Назвемо її найважливіші віхи.

Прізвищем називається оформлена офіційним документом родова назва особи, що набута при народженні або при вступі в шлюб і передається від покоління до покоління, вказуючи на спорідненість.

Від прізвищ слід відрізняти прізвиська — вуличні найменування, яких іноді набувають люди (окрім справжнього імені та прізвища) і які вказують на певну рису її характеру, зовнішності, діяльності, звичок, спорідненості з кимось. Наприклад: «Гринників Богдан — дід називався Григорій (Гринь), а онук — Богдан»; «Федишиного Гриня Гнат» — Гринь є сином Федихи — дружини Федора, а Гнат — син Гринів (с. Улично на Дрогобиччині); «Чорний Дмитро», бо чорнявий; «Козакова Ганна» — прапрадід походив із запорізьких козаків; «Великова Марія» — дідусь був великого росту; «Радний Гриць» — прадід був дуже розумний, до нього йшли люди за порадою; «Гладкий Іван: — гарний на вроду»; «Кліщик» — вправний майстер, добре володів кліщами; «Молочарева Настя» — батько працював на молокоприймальному пункті; «тета Склепарка» — чоловік торгував у крамниці (с. Яківке Тлумацького району, Івано-Франківської обл.). Як бачимо, нічого образливого чи принизливого у прізвиських немає. Найчастіше вони даються тоді, коли в селі багато людей з однаковими прізвищами. Ведучи бесіду з дитиною про успадковане нею прізвище, слід їй розповісти і про родинне

прізвисько, якщо таке існує. Найкраще, щоб це зробили батьки, а не сторонні люди, оскільки все одно від прізвиськ нікуди не дінешся. До того ж дуже велика кількість теперішніх родових прізвищ виникла саме з колишніх прізвиськ.

Відрізняються прізвиська від прізвищ тим, що не підлягають оформленню ніякими особовими документами. Та й звертатися до когось на прізвисько не прийнято, оскільки розглядається як порушення мовленнєвого етикету.

Як твердить Ю. К. Редько, українські прізвища виникли відносно недавно. Був час, коли людина мала тільки ім'я. Скажімо, в літописах Київської Русі особи репрезентують тільки іменами: Олег, Святослав, Добриня, Нестер. Лише з XIII ст. почали зустрічатися додані до імен назви, які можна розглядати як прізвище. Яскравіше вираження вони мають в українських пам'ятках ділової мови (грамотах) XIV—XV ст. Належали вони особам суспільної верхівки — князям, власникам великих земельних маєтків і служили при оформленні купівлі-продажу спадкоємностей. Незабаром така сама необхідність викликала появу прізвищ міщан. Протягом XVI—XVII ст. родові прізвища закріпилися серед більшості жителів українських міст. Проте основна маса населення України (селяни) ще довго залишалися без зафіксованих документами прізвищ. Прізвища до українських селян офіційно прийшли десь у XVIII — на початку XIX ст.

Основними джерелами українських прізвищ стали:

імена батька, матері, діда чи іншого предка: Іван — Іванків, Іванців; Гнат — Гнатишин; Павло — Павлишен; Гаврило — Гавриляк;

назви місця проживання чи походження: Поліщук (бо Полісся), Бойко (бо з Бойківщини), Кіцманюк (від м. Кіцмань); Українець (бо з України);

назви постійного заняття (професії): Коваль, Стельмах, Пасічник, Чабан, Мельник;

індивідуальні ознаки (фізичні, психічні та інші властивості) першого носія прізвища: Довгань, Куцюк, Головатий, Горбаль, Рудий.

Українські прізвища мають свої національні особистості і щодо змісту, і щодо форми. Переважна більшість з них мають прикінцеві компоненти -енк-о (Бондаренко, Коноженко), -ук/-юк/-чук (Химчук, Трохимчук, Кармелюк), -ськ-ий, -цьк-кий (Скільський, Терлецький), -ин (Василишин, Петришин, Тимчишин) або утворені

лексико-семантичним способом (Середа, Сорока, Баран, Грач, Пилка, Сокіл, Гудзик)¹.

Як зазначалося, ім'я для кожної особи вибирають батьки. Воно, як правило, подобається його носіям. Прізвище ж успадковується. Воно може комусь подобатися чи не подобатися, але дорікання чи приниження людини за її прізвище неприпустиме! Той, хто так чинить, — грубіян і невіглас.

Відомий німецький педагог А. Дістервег (1790—1866) перед усім світом гордо заявив: «Людина має ім'я, німець — має прізвище». Цим він привернув загальну увагу до головної мети життя кожної особи — бути людиною, мати власну, національну, а з нею — і загальнолюдську гідність. На багатостраждальній землі України є чимало пам'ятників полеглим безіменним героям і невідомим солдатам. І наш народ їх свято береже. Хоч вони без імен і прізвищ, проте втілюють в собі світлу пам'ять про ратні подвиги безстрашних, чесних і самовідданих людей, які віддали своє життя за волю та щастя народу.

На закінчення зауважимо: ніколи не треба забувати (і дітям слід передавати) повчальний народний вислів: «Не ім'я красить людину, а людина — ім'я». А це, в свою чергу, залежить від гарного виховання.

Розділ 3. ХТО І ЩО ВИХОВУЄ ДІТЕЙ

«Початкове виховання належить батькам — це найприродніший обов'язок і повинність... Батьки є першими вихователями своїх дітей»

О. В. Духнович

3.1. Провідні завдання родинного виховання

Серед усіх надбань людини найбільшу цінність має добре виховання, одержане в дитинстві та юності від батьків, у родинному колі. Без нього навіть найкращі здібності, найбільші достатки, найвище родове походження нічого не варті. Добре вихована людина у духовно-моральному відношенні завжди стоїть значно вище від будь-якого, навіть найбагатшого, але необтесаного невігласа. У зв'язку з цим постає питання: які провідні завдання родинного виховання, хто його проводить і як краще його реалізувати? Спинимось спочатку

¹Див.: Редько Ю. К. Довідник українських прізвищ. — К., 1969. — С. 32—47.

на висвітленні перших двох питань, а з'ясуванням третього займемося в наступному (четвертому) розділі нашої книги. Звичайно, що за основу їх розв'язання візьмемо вироблену віками мудрість народної педагогіки.

Визначення провідних завдань родинного виховання має принципово важливе значення, оскільки, по-перше, робить виховний педагогічний вплив на дітей у сім'ї чітким і цілеспрямованим. Без них воно було б, як віз без дишла чи автомобіль без керма. Конкретне визначення виховних завдань батьків, по-друге, потрібне для усунення плутанини у цій важливій галузі родинно-побутової культури, зумовленої проповіданням надуманих догм. І по-третє, цим позбудемося кон'юнктурності у батьківській педагогіці, що постійно переслідувала її протягом цілого ряду десятиліть, тобто стабілізуємо його і водночас динамізуємо, направивши до руху у відповідне русло.

Якщо говорити коротко, то завдання домашньої педагогіки можна визначити так: виховання повинно зробити людину здатною до досягнення її призначення. Природа та суспільне призначення людини — ось основа її доброго виховання. У функціональному відношенні ця мудра заповідь народної педагогіки уявляємо собі як олюднення особистості та підготовку її до життя, реалізацію її особистісного виявлення. Підставою для такого висновку служить те, що традиційна батьківська педагогіка є не що інше, як педагогіка життя. Тут ніколи не виникла ота штучно надумана проблема «посилення зв'язку педагогіки з життям», навколо якої не раз здіймався шумний галас, бо процес виховання у трудовій сім'ї майже нічим не відрізнявся від реальної життєвої діяльності самої родини та громади. У цьому саме і полягає основна дійова сила й достоїнство народної педагогіки. А ще наш висновок ґрунтується на філософії народного розуміння покликання людини, її природного права на життя та повну реалізацію себе в ньому. Тому й головний девіз української етнопедагогіки «Дивись, не забудь: людиною будь!» сприймається нами цілком вмотивованим. Людина — найцінніше, що є на землі. «Голос людський — голос божий»¹, — кажуть у народі. А звідси й резюме: «Нехай буде, як скажуть люди», «Попереду людей не біжи, а від людей не відставай», «Скільки люда — стільки чуда», «Які люди, таке й життя буде», «Як люди, так і ми»². Вислів «З нього (неї) вийдуть люди» — основне кредо народної педагогіки й виявлення її виховного оптимізму. «Будуть (вийдуть)

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 277.

²Там же.

люди» означає, що сформується хтось із позитивними якостями. Сюди прилягають й інші вислови з української етнопедагогіки типу: «Вважати за людину» — поважати кого-небудь, рахуватися з кимось; «добра людина» — та, що доброзичливо, чуйно ставиться до інших; «як у людей» — такий, як належить; «відчувати себе людиною» — проявляти свою людську гідність; «віра в людину» — впевненість у позитивних якостях людської вдачі; «зробити людиною» — навчити когось, допомогти зайняти гідне місце в суспільстві.

То ж подбаймо, шановні батьки та вчителі, щоб наші діти й учні завжди були людьми і ніколи не втрачали людської гідності, завжди пам'ятали, що людина є саме та істота, яка репрезентує собою найвищий ступінь розвитку живих організмів, тобто вона є найвищою з усіх земних істот. Привернути увагу дітей до самої сутності людини можемо через народні загадки, яких на цю тему в українській етнопедагогіці дуже багато, як, наприклад:

1. Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хопун, під хопуном трясун.

2. Хто вранці ходить на чотирьох ногах, удень на двох, а ввечері на трьох?¹

У контексті нашої розмови може виникнути питання про термін «нова», «справжня людина», який ще донедавна переважав майже в усіх публікаціях з радянської педагогіки. Не будемо вдаватися у подробиці, чому так сталося, а в свою чергу запитав: «А чи людина може бути несправжня? Виходить, що штучна? Хіба що робот? Але ж він не людина». То ж і висновок робимо однозначний: термін «справжня людина» — ходульний, надуманий, фальшивий. До того ж він небезпечний, авантюрний, антигуманний, бо возвеличе одних людей («справжніх», «нових») за рахунок приниження інших, ділячи людей на високо- і низькосортних. Очевидно, він був підладований під «класову боротьбу», «викриття» «ворогів народу» та «дисидентів», «світлі вершини» тощо. То чи не час відмовитися від цього лукавого терміна раз і назавжди? На щастя, наші лексикографи цей псевдонауковий термін у словники української мови не внесли. Справді, а хіба бути просто людиною замало?

«Яке глибоке щастя — жить, бути підним імені людини», — писав М. Т. Рильський. Право на життя — є священним правом кожної людини. П'ята заповідь Божа «Не убий!» становить наріжний камінь людяності, бо ніхто не сміє чинити замах на людське життя.

¹Українські народні загадки. — К., 1963. — С. 130.

Навіть сам його власник, оскільки нікому не вільно убити самого себе прямо та самовладно. За християнським звичаєм тих, хто скінчив життя самогубством, хоронили за цвинтарною межею. Накладати руки на себе — великий гріх! То ж утверджувати віру в життя, підносити людський оптимізм — один із провідних обов'язків родинної педагогіки, як і те, щоб підготувати дітей і молодь до життя. Адже життя людини дуже складне, воно містить не тільки радощі, а й труднощі, всілякі перепони, суперечності та прикрі несподіванки, або, як кажуть, «жорстокі удари долі». Про це йдеться, як вже зазначалося, в цілому ряді українських прислів'їв і приказок типу: «Вік звікувати — усього повидати», «Ніхто не знає, що його в житті чекає», «Людина без пригоди не проживе»¹.

Розмаїтість перипетій людського життя зумовлює багатоукладність завдань підготовки до нього. Через це провідні завдання родинного виховання передбачають забезпечення реалізації: 1) натуралізму; 2) раціоналізму; 3) гуманізму; 4) евідемонізму; 5) соціалізації та етнізації; 6) духовності.

Зважаючи на те, що кожне з них здійснюється переважно батьками безпосередньо чи при їх активному сприянні, охарактеризуємо кожне з цих завдань родинного виховання окремо, в їх докладному висвітленні.

Натуралізм вимагає розглядати людину як частину природи й неухильно дбати про гармонійний розвиток природних сил дитини, яка розвивається наче та рослина. Батькам слід всіляко оберігати природний (натуральний) перебіг цього процесу від шкідливих сторонніх впливів. Згаданий принцип натуралізму (природовідповідності) проповідується багатьма народними висловлюваннями через паралелі «Людина — природа», а саме: «Діти, як квіти: поливай — рости будуть» (тут і далі підкреслення автора — М. С.), «Діти, як роса: тут є, тут нема», «Як грибочки, ростуть діточки», «Гни дерево, поки молоде, вчи дітей, поки малі»².

Раціоналізм націлює на плекання розуму дитини у сукупності з духовним її розвитком через засвоєння рідної (материнської) мови, фольклору, національної родинно-побутової культури, народних мистецтв («Розум — скарб людини», «Розуму не купують, а набувають», «Розумний всьому дає лад»)³.

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 204, 206.

²Там же. — С. 191—194.

³Там же. — С. 245.

Гуманізм передбачає людяне, доброзичливе ставлення до дитини і намагання формування «досконалої людськості», ширих стосунків між батьками та дітьми, братами й сестрами, членами родини, чуйного ставлення до людини взагалі, утвердження добра на Землі («Добре роби, то й добре всім буде»). Якщо дитина змалку відчуватиме доброзичливе ставлення до себе, то й виросте з неї людина, оскільки «добро виховується добром», «людяність людяністю». І ця настанова в нашого народу не тільки проповідується на словах, а й здійснюється на практиці, бо дитинолюбство належить до національної риси українців. То й кажуть: коли хочеш здобути особливу прихильність від українця, то похвали і погладь по голівці його дитину. Одним з критеріїв оцінки тої чи іншої людини є її ставлення до дітей: любить дітей — добрий, не любить — злий, кинув своїх дітей на призволяще — мерзотник.

Евідемонізм — (від гр. «евідемонус» — щастя) мету виховання вбачає в земному благополуччі та щасті. І насправді, хто не хоче бути щасливим сам чи, тим більше, щоб росли щасливими його діти, онуки, правнуки, аби була щасливою вся його родина?! Українці при зустрічах вітаються словами: «Дай, Боже, щастя!». Вітаючи один одного зі святом чи якоюсь визначною чи пам'ятною подією в особистому житті, в родині, друзі, товариші, родичі, свояки чи знайомі, односельці обов'язково бажають один одному щастя та благополуччя. Ці слова нерідко входять до складу стійких доброзичливих побажань, вітань, тостів: «Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не чудь», «Година вам щаслива!», «Сійся, родися, жито-пшениця, всяка пашниця, на щастя, на здоров'я, на новий рік!». Подорожньому бажають щасливої дороги. Про щастя складено чимало народних прислів'їв і приказок, наприклад: «Добре танцювати тому, кому щастя на дудку грає», «Кому щастя, той і на киї впливає», «Кому щастя служить, той ніколи не тужить», «Не родися вродливим, а родися щасливим», «Щастя дорожче багатства»¹.

Кожна людина розуміє щастя по-своєму. Нерідко його мотивація зумовлена якимось вдалим фактом із власного життя. Юнка, яка шойно вийшла заміж, каже, що щаслива, бо вже має чоловіка. Абітурієнтка, яка стала студенткою, твердить, що щаслива, бо поступила в інститут. Той, хто виграв автомобіль, хвалиться, що вибрав щасливий лотерейний білет. Учениця щаслива, бо успішно склала важкий екзамен. І подібних прикладів можна навести чимало.

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 47—49.

Всі вони мають своє обґрунтування. Визначення змісту самого слова «щастя», у кожної особи теж виявиться різним. Ця життєва тенденція має своє вираження і в українській народній філософії та родинній етнопедагогіці. В одних випадках зумовлення щастя пов'язується із здоров'ям («Найбільше щастя в житті — здоров'я»), добрим розумом («Кого щастя згубити хоче, тому перше розум відбере»), відвагою («За відважним щастя біжить»), в інших — з дітьми («Нема смерті без причини, а щастя без дитини»), домівкою («Казала Феся, що щастя і вдома найдеться»). Ще більше різних і цікавих міркувань на цю тему містять українські народні афоризми через протиставлення понять «щастя—нещастя»¹.

Упорядники складають різні збірки з висловлювань видатних людей про щастя. І такі книжки на полицях книгарень довго не залежуються. Зважаючи на такий загальний інтерес до проблеми щастя у житті людини, хіба має право родинна педагогіка його обминати?

І все ж таки, що таке щастя? За визначенням української етнопедагогіки, щастя — це стан цілковитого задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення та безмежної радості, які хто-небудь переживає. Отже, щасливий той, кому щастить, хто має радість, окрилений життєвими успіхами, вдачами, благополуччям.

У народній педагогіці щастя, як правило, репрезентується у нерозривній єдності з долею («Кому щастя, тому й доля», «Як щастя буде, доля сама прийде», «З щастя і горя скувалася людська доля»). Природний потяг кожної людини до щасливої долі з великою емоційною снагою і хвилюванням підноситься в багатьох українських народних піснях. Ось слова однієї з них («Тече вода холодная з-під кореня дуба»):

Ой запряжу сірі воли, воронії коні
Да поїду доганяти щасливої долі.
Як нагнала щастя й долю на кленовім мості:
— Вернись, вернись, щастя й доле, та до мене в гості².

В іншій популярній народній пісні («Ой у лузі та ще й при березі») козак, якого мати наділили гарною вродою і чорними бровами, але не дала «ні щастя, ні долі», з сумом промовляє:

¹Див.: Прислів'я та приказки. — С. 169—177.

²Пісні родинного життя. — К., 1988. — С. 304.

«Було б тобі, моя рідна мати,
Цих брів не давати,
Було б тобі, моя рідна мати,
Щастя й долю дати»¹

Доля — це хід подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що склався начебто поза бажанням та волею людини.

«Доле ж моя доле, чом ти не така, чом ти не така, як доля чужая?» — глибоко замислився козак (українська народна пісня «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому») ². Про неоднаковість щастя-долі кожного йдеться також у ряді народних прислів'їв і приказок, як-от: «Не в кожній Насті однакове щастя», «Одному щастя рікою пливе, а другий в нещасті цілий вік живе», «Хоч одна мати на світ породила, та не одним щастям обох одарила», «Не у всіх доля однакова: одним сиплеться зерно, а другим — полова». А звідси логічно виникли запитання: Чому? Що треба зробити, аби дитина виростила щасливою? Від чого залежить щастя-доля людини?

Емпіричним шляхом протягом ряду віків наш народ шукав відповідей на ці складні та важливі питання, звертаючи насамперед увагу на своєрідність щастя і виявивши такі його характерні властивості, як особливу делікатність («Щастя — не кінь, не загнудаєш», «Щастя, як скло, легко розбивається»), об'єктивність («Щастя — не товар: його не продасиш і не купиш — воно само прийде, само й піде», «Щастя, як вільна пташка: де захотіла, там і сіла») ³, що може зумовлювати деяку фатальність («Від лихої долі не сховаєшся», «Своєї долі й конем не об'їдеш», «Перед своєю долею не втечеш»), невизначеність («Ніхто не знає, де кого доля чекає») ⁴, а з ними деяке розчарування («На світі грошей багато, а щастя мало», «Наше щастя — решето діряве», «Пішло щастя в ліс по пруття») та категоричність («Кому нема щастя зранку, не буде й до останку»).

Однак у підході до щастя українська етнопедагогіка все ж таки виявляє оптимістичне ставлення. Кожна людина повинна мати своє щастя («Бог не без милості, козак не без щастя», «Справжнє щастя завжди попереду», «Дівка не без щастя, козак не без долі»). То й

¹Українські народні пісні. — К., 1951. — С. 26.

²Пісні родинного життя. — С. 301.

³Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — С. 174.

⁴Там же, — С. 175, 176.

порада: «Не дери носа в щасті і не опускай в нещасті». Тим більше, що щастя належить до мінливих явищ, зараз воно є, а завтра немає чи навпаки — зараз немає, завтра буде. Оскільки: «В одній хвили щастя й нещастя!», «Дівчина ішла — щастя знайшла, дальше поступила — та і то згубила», «Щастя з нещастям в однім дворі живуть». До того ж: «В нещасті щастя буває». Тим більше, що обоє наче змагаються між собою: «Щастя біжить, а нещастя летить»¹. Щастя і доля не знають якихось кастових чи класових бар'єрів («Доля карає і вельможного і незаможного»²).

Тож як будувати своє щастя? У всякому разі не на чужому горі, бо, як вчить народна мудрість: «На чужому горі щастя не будують» і застерігає: «Хай тому трясця, хто зазіхає на чуже щастя!». Не може бути щасливою людина заздрісна та захланна («Хто багато бажає, той ніколи щаслив не буває»), злопам'ятна («Хто старе поминає, той щастя не має»), лінива («Лінивий не буде щасливий»), нетерпляча («Хто не терпить нещастя, той не знає щастя»), пасивна («Як будеш чекати долі, то не будеш мати й льолі»), необережна («Нещасливий й неосторожний — то собі браття»), а також той, хто цурається добрих людей («Хто доброго чоловіка минає, той щастя не має»)³.

«Всякий свого щастя коваль», — кажуть в народі. Найчастіше щастя досягає особистість активна й наполеглива («Від щастя не тікають, щастя доганяють», «Цілий світ обійшов та й щастя найшов»), бо «Хто дримає, той щастя не має». Щастя здобуває той, хто має життєве загартування в подоланні труднощів («Хто горя не бачив, той і щастя не зазнає»), рано встає і добре працює («Хто рано встає, тому щастя є», «Щастя в повітрі не в'ється, а працею дістається»), любить рідну землю («Хто хоче щастя зазнати, той повинен свій край шанувати»), шукає свого щастя («Шукай нового щастя, а старого не губи»), скромний у вимогах («Щасливому й на солоні добре спиться»)⁴. А ще треба вміти помітити своє щастя, не упустити його, вміти знайти ключ до нього («Хто ключ знайде, той щастя має»).

Нерідко доводиться чути: «Не було б щастя, та нещастя помогло», «Не було б щастя, якби не помогло нещастя». Розгадка тут проста: «Нещастя розуму учить», «Щастя розум одбирає, а нещастя

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — С. 170, 172.

²Там же. — С. 175.

³Там же. — С. 173.

⁴Там же.

назад повертає». Розум і наука ведуть до щастя («Не туди дорога до щастя, куди люди справляють, а куди доленька поведе»). Звичайно, чималу роль відіграють також успадковані кмітливості, нахили та здібності, талановитість («Який талан матці, такий і дитяці», «Як не було талану, не буде й долі»).

Від щастя до нещастя один крок. Досить оступитися — і лихо готове. Не раз буває так, що прикрий промах у поведінці плюндрує долю людини. Ми повинні своїх синів і дочок, онуків застерегти, аби цього не було, аби вони були щасливими, про яких у народі кажуть: «Уміють жити». Його набуття, в свою черпу пов'язане із забезпеченням соціалізації та етнізації дітей у сім'ї.

Соціалізація в її загальному розумінні — це процес перетворення людської істоти на суспільний індивід, утвердження її як особистості, включення в суспільне життя як активної та дійової сили. Інакше кажучи, суть соціалізації полягає у репрезентації найвищого щабля розвитку, біологічної та психологічної адаптації людини до навколишнього середовища.

Але ж соціалізація кожної людини — не якась абстрактна дифініція, а має певне реальне вираження і знаходить своє конкретне втілення у рамках конкретної сім'ї, громади, народу, нації, тобто в етнізації. Тому вважаємо за необхідне поряд з поняттям «соціалізація» вживати ще такий термін, як «етнізація», оскільки соціалізація йде через етнізацію, а звідси — до загальнолюдської цивілізації.

У поняття етнізації вкладаємо поняття соціалізації особи на основі родинного, економічного, духовно-культурного життя й історичного досвіду свого народу, нації. До основних засобів етнізації відносимо рідну (материнську) мову, національну, родинно-побутову та промадську культуру, посильну участь у трудовій діяльності, зокрема у сфері народних ремесел і промислів, національні звичаї, традиції, свята, обряди, символи.

Фундамент етнізації закладається в сім'ї. Дитина з'являється на світ і робить свої перші кроки через спілкування з людьми, передусім з батьками, рідними, спочатку засобами дитячої, а згодом — материнської мови. З ростом дитини коло її спілкування та трудових обов'язків поступово розширюється — з ровесниками і старшими у дворі чи дитячому садку переважно через дитячі ігри та забави, участь у посильній праці. Наступна фаза етнізації, що пов'язана з оволодінням основами знань і суспільним досвідом, набуттям професії, все більше виходить за межі сім'ї, однак користується її підтримкою.

Тому завдання родинного виховання полягає в тому, щоб всебічно сприяти етнізації дітей і підлітків, забезпечуючи надійність її фундаменту. Це означає, що батьки в українській родині повинні подбати, аби їхні діти сформувалися як високосвідомі українці, оскільки етнізація є національною цивілізацією та національною освітою, входом у світ життя й історичного досвіду українського народу, нації, а через них — і в сферу найпередовіших здобутків усього людства, в світову цивілізацію.

Нарешті, у завдання родинного виховання входить плекання духовності, тобто світоглядно-морально-етичного внутрішнього світу дитини. Однак духовну порожнечу, в якій ми опинилися, слід заповнювати не будь-яким духом, а лише добрим, тобто народним, святим. То й педагогічна сутність духовності полягає у вихованні дітей на засадах народної моралі, обізнаності з релігійною культурою, шанобливого ставлення до неї.

Усі шість завдань родинного виховання реалізуються в органічній єдності під дією відповідних педагогічних факторів.

Які ці фактори? Хто належить до провідних вихователів дитини?

Пріоритет родинного виховання, порівняно з усіма іншими виховними ланками, незаперечний. Суть його полягає в тому, що сім'я першою бере під свою опіку дитину з моменту її народження, в ранньому дитинстві, у час її найбільшої безпомічності, у віці найінтенсивнішого виховання її характеру, і не полишає своєї уваги й тоді, коли вона стане дорослою людиною. Відвідуючи дитячий садок, а потім навчаючись у школі, дитина все одно більшість свого часу проводить у сім'ї. Не перестає вона бути її членом і після закінчення школи. Отже, родина належить до перших і найвпливовіших вихователів особистості, особливо, якщо сім'я повна, тобто з дітьми, яких, разом живучи, виховують батько і мати. Неповна сім'я складається з дітей і одного з батьків — батька чи матері. Найчастіше вона виникає внаслідок розриву шлюбу при розлученні, смерті. Така сім'я може утворитися і в результаті нешлюбного народження дитини (одинокі мати).

Одну з головних ролей у становленні дитини як особистості відіграє рідне (материнське) слово. Дитина почуває себе щасливою, коли росте в колі своїх сестер та батьків, вбирає ласку дідусів і бабусь, доброзичливу увагу родичів, свояків, сусідів. На допомогу батькам у вихованні дітей нерідко приходять в сім'ю няні. А в прикрих випадках, у разі втрати батьків, їх місце займають опікун, вітчим, мачуха, названі батьки. Ефективно впливають на розум, серце, тіло й душу дитини навколишня природа та домашній побут,

держава, церква. Кожен з цих вихователів діє по-своєму і заслуговує пильної уваги. Тому охарактеризуємо їх докладніше.

Почнемо з батьків. Адже саме вони становлять основне ядро виховного впливу на дітей у сім'ї. З приводу цього В. О. Сухомлинський писав: «Виховує, звичайно, сім'я в цілому — її загальний дух, культура людських стосунків. Але хто творить цей дух, цю культуру? Звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховної сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою. Але ця сила йде від батьків, у них — її коріння і джерело»¹.

На неперевершеній силі впливу батьків на дітей не раз наголошується в українській народній педагогіці.

3.2. Мати й батько як першовихователі

Кажуть, що людина з'являється на світ із стиснутими кулачками, з пронизливим криком, наче погрожуючи завоювати все навколо. А відходить з нього, як правило, з відкритими долонями: дивіться, мовляв, я нічого не забираю з собою, все залишаю людям. Але між цими двома моментами, розділеними не таким вже й довгим часом, пролягає дивовижний і кожен раз неповторний шлях становлення особистості. Незвичайність цього шляху зумовлюється чарівним впливом матері, про яку Т. Г. Шевченко у вірші «У наших раї на землі» із натхненням писав:

У наших раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молода
З своїм дитяточком малим².

Про особливу повагу до матері, яка народжує дітей, віддає їм свою сердечну любов, теплоту і ласку, йдеться в українському фольклорі, де її авторитет і заслуги підносяться до космічних висот і порівнюються з сонцем:

Ой ясно-красно, та куди сонечко сходить,
Ой ясніше, красніше, куди рідна мати ходить.

¹ Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — К., 1978. — С. 21.

² Шевченко Тарас. Кобзар. — К., 1988. — С. 570.

У відповідь на запитання матері:

— Скажі ж мені, синку,
Усю щирю правду,
Скажи, синку, правду,
Що в світі миліше:
Чи жінка, чи теща,
Чи матінка рідна?

Син, не вагаючись, відповідає:

— Жінка для поради,
Теща для привіту,
А над неньку рідненьку
Нема на всім світі:
Як мною ходила —
Животом боліла,
А як мене народила, —
Свою кров проливала,
А як мене колихала, —
Усю ніченьку не спала¹.

Українська етнопедагогіка щедро насичена афоризмами про матір, у яких вона, як і в народних піснях, теж прирівнюється до сонця ("При сонці тепло, при матері добро"). Діти, які мають матір, щасливі ("То ті цвіти красні, котрі зацвітають, то ті діти щасні, котрі матір мають"). Любов матері безкорислива та безмежна. То й кажуть: «Любов матері й на далі гріє», «Материна любов ніколи не змінюється». Вона однаково любить усіх своїх дітей, бо: «Бо всяке дитя матері миле», «Людя, як болото, а матері, як золото», «Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить». Серце матері великодушне та шире, що істотно впливає й на виплекання таких самих душевних рис її дітей. А тому й відмічають: «До людей по розум, до матері по серце», «Мама сама не з'їсть, а дітей нагодує», «Рада б мати для дітей небо прихилити та зорями вкрити», «У дитини болить голова, а в матері серце». Побажання матері дітям найблагородніші ("Навіть найгірша мати хоче мати найкращі діти").

Для кожної дитини її мама серед усіх людей найкраща, найдорожча, найближча. Саме ця думка втілена в таких крилатих висловах: «Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки»². Тому й мамина пісня наймиліша ("Найдорожча

¹Пісні родинного життя. — С. 72.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 188—189.

пісня, з якою мати колисала"), а слово її світле і тепле, як сонце ("Рідної матері слівце — як літнє сонце: бо хоча й єсть не раз на світі хмарненько, а все таки від нього тепленько").

Як бачимо, в українській родинній педагогіці послідовно утверджується культ матері, її особливого авторитету й значення у житті кожної людини. І насправді, що може бути вище від таких порівнянь: Мати, як Сонце; як Правда; як Молитва. Згадаймо: «Тільки в світі правди, що рідная мати», «Одна мати — вірна порада», «Материнська молитва із дна моря підійме». Виявляючи в чомусь якусь незвичайну ознаку, українці кажуть: «Так гарно, як у мами». І це найвища оцінка, бо краще, як у мами, ніде нічого не може бути!

Функція матері неординарна ("Мати годує дітей, як земля людей", «Мати праведна — опіка й охорона камінна»). Мати — душа сім'ї, берегиня домашнього вогнища, добра, тепла і затишку. Втрата матері — родинна катастрофа ("Як помре мати, розбігаються діти з хати, батько їх не вдержить"). Це, як у тій приповідці: «Мати з хати — горе в хату».

Навіть гнів матері та покарання діють якось особливо, недошкульно («Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро ростане», «Мати однією рукою б'є, а другою гладить»), а то й сприймається як благо («Материна лайка — байка, а битва — молитва»). Це підтверджують і народні жартівливі резюме: «Мене мати цілий вік дурила: казала «битиму», та не біла». Або «Рідна мати — брехуха, то мачуха справедлива: як скаже: «Я тобі дам», то вже дасть; а мати: «І щоб тебе, і бодай тебе», а сама: «Ох коли б, господи, не сталось чого дитині з моєї дурної речі!»¹.

Кажуть, що найкраще мовиться те, що пройшло крізь розум, душу та серце людини, що пережито й переболіло особисто. То й моя характеристика педагогічної ролі матері в житті кожної людини була б неповною, якби я не висловив теплих слів про свою неньку, яка ще в 1948 р., в зовсім молодому віці (38 років), виснажена пекучою журбою і туберкульозом, погожої літньої днини, на Іванове свято, 7 липня, передчасно злягла в могилу й відпочиває вічним сном на цвинтарі мого рідного села. Та незабутній образ неньки завжди стоїть перед моїми очима. Висока, струнка, чорнява, у виштитій сорочці, жвава й працююча, добра й ласкава, кришталево чесна й правдива. Пізно лягала і вставала далеко до сходу сонця. Та, власне кажучи, я й не помічав, коли це було, бо бачив маму завжди в праці, щодня заклопотану. Жодної хвилини вона не сиділа,

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 188—189.

склавши руки. Батько пішов на фронт з перших днів Великої Вітчизняної війни, де й загинув. Мама розділила гірку долю сотень тисяч вдів важких воєнних і післявоєнних років. Залишилась з двома маленькими дітьми (мені було всього 7 років, а молодшому моєму братикові Богданові йшов тоді другий рочок). То й усю домашні та господарські клопоти лягли на її плечі. Дуже піклувалась про нас. Розказувала чудові казки, оповідання, легенди. Вміла та любила багато вишивати і при цьому тихо співала. І ці мамині пісні були такої сумнії, що коли я їх слухав, сльози самі котилися з очей, роїли в голові багато хвилюючих думок. Мені здається, що не було такої роботи, яку моя мама не вміла б робити і в хаті, і в полі, і на подвір'ї. Причому все робила дуже швидко і гарно. І нас, дітей, до цього привчала. Все, що варила та пекла моя мама, було найсмачніше. На великі свята, особливо Великодні, бувало, напече багато різних виробів з тіста, поскладає на стіл, а зверху накладе різних пташок, випечених нею з тіста, ну таких гарних, як живих, що наче хочуть знятися та й злетіти в небо. Все життя мріяла моя мама про свою власну нову хату (бо жили у приймах в дідуся), про власне господарство. Ціною величезних зусиль придбала для цього весь сільськогосподарський інвентар. Та жодній з цих мрій не судилося збутися. Лиха доля розпорядилася інакше. Ось яка була моя незабутня ненька, для мене — найкраща в світі. Тому як найсправедливіші й наймудріші приймаються мною народні твердження: «Матері ані купити, ані заслужити», «На світі знайдеш усе, крім рідної матері», «Немає тих яток, де продають рідних маток».

У цьому посібнику говорилось про культ предків, культ дітей, а зараз ведемо мову про культ матері в українській родинній педагогіці. При цьому хочу привернути увагу до істотної своєрідності кожного з них. Вона полягає в тому, що культ предків, як правило, звернений в минуле, в сферу повір'їв, культ дітей — у майбутнє, в сферу мрій, культ матері — в сучасне, в сферу її діяльності у вихованні дітей. Саме на цю тему в українській етнопедогогіці знаходимо цілу низку надзвичайно цікавих висловлювань, які підкреслюють особливе значення виховної місії матері ("Чого мама научить, те й дочка знає"), ("Чого не дала мама, того не купиш і в пана", «Що мама навчить, то й батько не перевчить»), пряму залежність сина чи дочки від матиного виховання ("Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка", «Яка вода, такий млин, яка мати, такий син»)¹.

¹Українські прислів'я і приказки. — С. 189.

Загальноновизнаним є той факт, що серед усіх вихователів найсильніший і найтривкіший вплив на дітей має мати, особливо в сфері духовно-морального виховання. Під її впливом вперше пробуджуються та розвиваються в дитини добрі почуття і воля. Виникають перші пелюстки любові, знову ж таки навіяні материнською любов'ю. Вже по кількох місяцях життя немовля тішиться з присутності знайомих їй осіб, а особливо матері. Адже природа щедро нагородила матір великою любов'ю до дітей не тільки для того, щоб вона гарно плекала своє дитя, а й для того, щоб під її впливом, як під сонячним теплом, пробуджувати в дитини почуття любові, яку ця, в свою чергу, випромінюватиме у ставленні до всього гарного й благородного на Землі, а, вирісши й одружившись, естафетно передаватиме цю любов своїм нащадкам. З огляду на викладене в родинній педагогіці схвально оцінюється та мати, яка завжди прихильно ставиться до своєї дитини, дивиться на неї веселими очима, старається не бути похмурою, гнівливою чи засмученою, не припускається гримання. Треба не забувати, що гримання чи погрози пальцем дуже травмують малу дитину, завдають великої шкоди вихованню. Дитя не розуміє, чому ласкава та добра мама, яка її годувє, повиває, колише, раптом нервово кричить і розмахує руками.

Діти, виховані без материнського тепла та ласки, як правило, ростуть похмурі, самолюбиві, замкнені, злостиві й вперті, схильні до лихих вчинків. Погано впливає на дитину дратівливість, нервозність, гнівливість, неувага до її потреб. Прикру помилку робить та мати, яка, народивши дитя, перекладає опіку над ним на когось іншого. За таких обставин душевний зв'язок між матір'ю та дитиною втрачається назавжди. Гарних, теплих стосунків між ними вже ніколи не буде. Заподіяної кривди вже нічим компенсувати не можна. Такий об'єктивний закон природи.

Все має свій час, своє місце і свою міру, в тому числі й любов до дітей, що не повинна бути сліпою. Діти, залоскотані безмірною любов'ю, виростають здебільшого егоїстами, безвільними, розніженими, неробами, нездатними переборювати навіть найменші життєві труднощі та перепони. Тож матерям варто взяти до уваги дуже доречно з цього приводу застереження українського письменника М. Л. Устияновича, висловлене у вірші «Пещена дитина»:

Ей, мати, мати, не пести так сина!
Бідна на світі пещена дитина,
Бо світ не батько, а судьба не ненька —
Не здержить бурі билина м'ягенька¹.

¹Устиянович М. Поезія. — К., 1987. — С. 131.

Надмірна суворість теж недоречна, бо відчужує дітей від матері, робить їх відлюдковатими, озлобленими, а то й жорстокими. Отже, в суворості, як і в любові до дітей, треба мати чуття міри.

Розумна любов до дітей проявляється в ласці, що не опускається до запещування, у піклуванні, що не веде до потурання, у вимогливості, яка завжди поєднується з чуйністю.

Злет дитини до осягнення розуму, духовності та моралі йде на основі засвоєння рідної мови. І знову ж таки це відбувається насамперед зі слів матері. Ось чому рідну мову часто-густо називають (і цілком справедливо) материнською. Та й це закономірно. З першої хвилини життя і доки дитина перебуває під опікою матері, у сфері взаємного спілкування між ними, мати весь час промовляє до немовляти, співає йому коліскових пісень. Це прекрасно стимулює розвиток мовлення й мислення дитини. Навіть сама природа сприяє цьому. Адже жінки в кілька разів балакучіші від чоловіків. Так мудро створено нею для дитини. Не забуваймо, що самі слова «мама», «ненька» в нашій мові постали з дитячого лепету «ма-ма», «на-на» ("не-не"). Тому вони такі дорогі і милі кожній людині. Це пестливе слово до «мати», яке походить з індоєвропейського «ма-ти» — жінка.

Окрім поняття «рідна мати», тобто жінка стосовно дитини, яку вона породила, в українській етнопедагогіці ще фігурують такі слова, як Божа мати, весільна мати, досвітчана мати, Хрещена мати.

Божа (господня, пречиста) мати — богородиця, мати Христа. Весільна мати — жінка, яка виконує на весіллі роль матері нареченого або нареченої. Досвітчана мати — жінка, у хаті якої молодь збиралася на досвітки (зібрання сільської молоді, організовані для спільної праці та розваг в осінній чи зимовий час). Хрещена мати — жінка, яка бере участь в обряді хрещення в ролі духовної матері. Названа мати — це жінка, яка взяла на виховання, прийняла за свою чужу дитину.

Найдорожчий у світі людині — мамі — українські поети та композитори присвятили найкращі твори. Згадаймо хоча б вірш А. Малишка «Пісня про рушник» ("Рідна мати моя"), покладений на музику П. Майбородою, що став улюбленою народною піснею.

З щирою любов'ю до матері приходять до кожної людини святе почуття патріотизму — любові до матері (неньки) України. Обидва ці поняття органічно зв'язані між собою. Вони постійно в душі та серці кожної чесної людини вчора, нині, завтра, завжди. Тому й глибоко правдивими сприймаються слова українського поета Івана Гнатюка, який ще в молодому віці зазнав поневірянь по сталінських концтаборах, з вірша «Ностальгія»:

А я у неволі —
Колимській юдолі —
Караюся, наче
У пеклі на дні.
Я мов на розп'ятті
Пригадую матір
І чую, як плаче
Вона по мені.

О хмарко весела,
Як будеш у села
Нести над землею
Жагу грозову —
Скажи Україні,
Що я на чужині
Лиш матір'ю й Нею
Живу¹.

Не менш зворушливим є вірш «Матері», який завершується такими хвилюючими рядками, зверненими до матері:

Жди: що б не сталося — я вернусь з неволі,
Жди з-під землі й з-під води, —
Я переможу всі муки і болі,
Тільки ти жди мене, жди!²

Про маму написано чимало дитячих віршів. Конче потрібно, щоб діти хоч деякі з них знали. До речі, такі твори дуже імпонують нашим дітям. Малята охоче їх запам'ятовують. Для прикладу наведу один з тих, який пам'ятаю ще з дитинства, з уст своєї матері:

Матуся

Хто вас, дітки, щиро любить,   Хто колісочку гойдає,
Хто вас ніжно так голубить,   Хто вам пісеньку співає,
Як ви хворі, цілі ночі   Хто вам казочку розкаже,
Не стуляє свої очі?   Хто вам лялечку покаже?
— Любая матуся.

Коли, дітки, ви ліниві,
Неслухняні, пустотливі,
Як буває іноді,
Хто ж то сльози лле тоді?
— Все вона ж — матуся.

З перших днів, місяців і років життя, коли дитина перебуває під опікою любові матері, поступово розвиває свою діяльність також поважна любов батька. Її присутність конче потрібна, бо вона чудово урівноважує виховний вплив на новонародженого. Без сприяння батька існує небезпека переростання любові матері у занадту поблажливості і поступливість поглядів дитини. Тож власне батько при своїй чоловічій дужості й силі духу, якого дитина має безумовно

¹Гнатюк І. Нове літочислення: Вірші та поеми. — К., 1990. — С. 18—19.

²Там же. — С. 38.

поважати, служить прекрасною опорою як його авторитету, так і авторитету матері.

Авторитет батьків належить до найвпливовіших виховних факторів. Якщо дитина поважає своїх батьків, виконує їхні вимоги й прислухається до їхніх порад, то це означає, що батьки в родині мають авторитет, займають міцну педагогічну позицію. Створенню авторитету сприяють: взаємоповага між батьком і матір'ю, їх пристойна особиста поведінка, статечне моральне обличчя, працьовитість, єдність вимог, чуйне ставлення до дітей, знання їхніх потреб й інтересів, допомога їм у навчанні, увага до їх вікових та індивідуальних особливостей. У зв'язку з ростом освіченості населення певне значення для зміцнення авторитету батьків має їх ерудиція, господарність, підприємливість, добра орієнтація в літературі, мистецтві, науці, поточній політиці, спорті, участь у громадському житті.

У сучасній педагогічній теорії та практиці виховання прийнято розрізняти батьківський авторитет справжній, про який ми вже говорили, та фальшивий, побудований на основі задоволення всіх бажань і примх дитини чи на придушенні особистості дитини й суворому поводженні з нею. Всі різновиди фальшивого батьківського авторитету ґрунтовно розкрив А. С. Макаренко у статті «Про батьківський авторитет», яку годилося б знати кожному батькові й матері для запобігання прикрим промахам у вихованні своїх дітей.

Для зміцнення авторитету батьків велике значення має всіляка підтримка його громадською думкою, суспільством в цілому, державою, церквою. Тому, відроджуючи українську традиційну родинну педагогіку, слід активізувати в очах усіх людей призабуту четверту заповідь Божу, яка гласить: «Шануй батька твого і матір твою». Ця заповідь для родинної педагогіки була, є і буде святою! Тільки вона набере належної чинності тоді, коли реалізовуватимуться як слід взаємні обов'язки між батьками та дітьми, коли держава дбатиме про належну реалізацію батьківства і материнства.

До обов'язку батьків входить любити та належно виховувати своїх дітей ("Не ті батьки, що народили, а ті, що виховали"), дбати про них, вивести в самостійне життя, давши відповідну професію та можливу матеріальну допомогу при одруженні. Діти, в свою чергу, повинні любити й поважати своїх батьків, прислуховуватися до їхніх порад, піклуватися про них у старості. Така об'єктивна закономірність людського життя, органічно взаємозв'язку й

¹Макаренко А. С. Твори в семи томах. — К., 1954. — Т. 4. — С. 345—354.

взаємозалежностей між поколіннями. І від них нікуди не дінешся, якщо не хочеш поламати собі життя чи комусь іншому. Треба визначити, що ця закономірність нерідко ігнорується, що призводить до росту дитячої бездоглядності й правопорушень, розбухання будинків для старих. В українській народній педагогіці аморальними вважаються як ігнорування батьком своїх батьківських обов'язків щодо своїх дітей, так і синівська чи дочірня невдячність у ставленні до батька-матері.

Цуратися своїх батьків чи залишати їх напризволяще в старості — гріх, а від людей — сором. Цей негідний вчинок нерідко осуджується громадською думкою. Мало того, зречення від рідних батьків у народній педагогіці прирівнюється до відступництва від свого рідного, українського, від народу, від України, розглядається як серйозне порушення нормальних взаємин між батьками та дітьми.

Тому таким зрозумілим і близьким для нас є застереження Т. Г. Шевченка:

Не дуріте самих себе,	Того діти цураються,
Учітесь, читайте,	В хату не пускають,
І чужому научайтесь,	Чужі люди проганяють,
Й свого не цурайтесь.	І немає злomu
Бо хто матір забуває,	На всій землі безконечній
Того бог карає,	Веселого дому ¹ .

Батьки і діти — вічна проблема, пошуки раціонального розв'язання якої й становить, по суті, серцевину, ядро родинної педагогіки. Та то й зрозуміло. Йдеться про взаємні обов'язки найближчих, рідних між собою людей, скріплених кровною спорідненістю, що реалізують найголовнішу суть життя людини, сім'ї, народу, нації, держави, суспільства, та й взагалі роду людського — наступність, спадкоємність поколінь. І в кожному часі історії ця вічна проблема має свої прояви.

Однак у часи пропагування догм про «неантагоністичність» і «безконфліктність» нашого суспільства проблема батьків і дітей у науковій теорії обминалась і глибоко, по-науковому не розроблялась. У виховній практиці на це теж дивились «крізь пальці». Все це в сумарному плані обернулось тяжкими наслідками — масовими розпадами сімей, відчуженням між батьками та дітьми, сиротами при живих батьках, дитячою злочинністю, покинутими напризволяще старими батьками, зростанням числа будинків для старих.

¹Шевченко Т. Кобзар. — К., 1988. — С.347.

Тим часом, коли згадати, проблема батьків і дітей, дітей і батьків завжди стояла на передньому плані. Наступність поколінь, вірність батьківським і дочірнім обов'язкам наш народ розглядав як основний закон свого життя. Вислів «син став проти батька» сприймався як кінець світу. Коли батьки вирощують дітей, то разом з цим плекають надію передати своїм синам і дочкам власний набуток, розраховують на спокійну старість. Коли ж хтось дозволяв собі ламати цей життєвий принцип, то це сприймалось як лихо і підлягало громадському осудові. Запитання: «Як ти виконуєш свій батьківський (материнський), синівський (дочірній) обов'язок?» ставилось постійно, на кожному кроці, скрізь і всюди. І треба було обов'язково давати конкретну відповідь, причому не словами, а конкретними вчинками, визначати свою позицію у ставленні до порушників даної моральної норми. Цьому сприяли і численні сюжети з народної творчості. Через це так зворушливо сприймаються слова старенької матері, звернені до синів і дочок, які кинули її напризволяще (українська народна пісня «Дітки мої, дітки»):

Дочки мої, дочки,	Чому мене не кидали,
Дочки мої, пави!	Як були маленькі?
Чому мене не кидали,	Стали підростати —
Як падали з лави?	Стали покидати.
Сини мої, сини,	Ой хто ж мене стареньку
Сини — соловейки!	Буде годувати?! ¹

Засуджують синівську та дочірню невдячність і багато інших українських народних пісень, як, наприклад, «Мала мати одну дочку», «Діти мої милі», «Ой у полі, в полі», «Ой сину мій, сину», «Ой старенька я старенька, де я жити буду?», «Сини мої, сини мої!».

Досить докладно в сюжетному аспекті згадана родинно-педагогічна тема розгорнена в українській народній думі «Бідна вдова і три сини». Сюжет її простий: бідна вдова тяжко бідувала, доки виростила трьох синів, грамоти навчила, хати їм побудувала, одружила. Сини розбагатіли, запаніли, а рідну няньку безсоромно вигнали на вулицю. Дали їй притулок чужі добрі люди. Та жодна вчинена кривда для кривдника не минає безслідно. А тим більше синівська невдячність. Впала на синів божа кара за скривджену матір. Просять вони повернутись няньку додому, у відповідь на що вона мовила, обливаючись дрібними сльозами:

¹Пісні родинного життя. — С. 82.

— Ой то як я вас, сини, годувала,
Як камні глодала,
А чого тепер од вас діждала,
Що на чужому подвір'ї проживаю?
То буду я на чужому подвір'ї помирати!¹

«Шануй батька й няньку, то буде тобі скрізь гладенько», — вчить українська народна педагогіка. У ній батько-мати підносяться як нероздільна святиня серця. Дане словосполучення часто фігурує в устах народу, в прислів'ях: «В тата-мати не довіку», «Не послухаєш батька-матері, то навчить тебе лиха година», «Хто батькаматір зневажає, той добра не знає»². В народній думі:

Що-то годиться отцева-матчина молитва!
Що хто отцеву і матчину молитву споминає,
То отцева і матчина молитва ізо дна моря душу виймає,
Од гріхів смертених одкупляє,
Ей, то годиться отцева й матчина молитва чумакові
в чумацтві,

Козакові в козацтві,
Багачеві в багатстві,
І на Чорному морі,
І на суходолі.

У скрутну годину сини звертаються за допомогою однаково — і до батька, і до матері:

Соколе мій ясенький,
Братику мій рідненький!
Ти хоть у християнський край полети
І в мого отця, матусі коло воріт упади
І жалібненько проквили.
Нехай отець і матуся добре знають,
Нехай своє багатство збувають,
Нехай скарби великії збирають
І нехай своїх синів
Із проклятої
З бусурманської
З турецької землі викупляють³.

¹Українські народні думи та історичні пісні. — К., 1990. — С. 109.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 187.

³Українські народні думи та історичні пісні. — С. 44.

Рідний батько. В українській родинній педагогіці для вираження цього поняття вживається кілька слів: батько, тато, отець, няньо, (неньо, нянько), дядько (дедьо). Слова тато, няньо, дядько, так само як і слово мама, походять від лепету дитяти. Етимологію слова «батько» пояснюють по-різному. Скоріше за все, воно походить від — болгарського бате (старший брат) або чеського báta (дядько по матері) через його переусвідомлення в такому порядку: «старший брат» — «дядько по матері» — «рідний батько». Воно зумовлено звичаєм перехідного періоду від матріархату до патріархату, коли опікуном дитини ще виступав не рідний батько, а старший брат матері, тобто дядько по матері. З цього випливає, що назва для дядька по батькові і старшого брата була спільною. Це слово первісно вживалося на означення старшого брата, який часто для молодшого виступав замість батька або дядька по матері, що відігравав велику роль при родовому суспільстві в сімейній общині, нерідко маючи можливість бути главою великої сім'ї¹.

Від слова «батько» пішли поняття батьківщина — спадщина від батьків і величне глибоко патріотичне поняття «батьківщина» — країна стосовно до людей, які народилися в ній і є її громадянами; синонімічне вітчизна від отець. Праслов'янське «отьсь» розвинулось від індоєвропейського «aticos» — чоловік, предок. В орбіту вжитку української родинної етнопедагогіки входять також поняття весільний батько — чоловік, який виконує на весіллі роль батька нареченого або нареченої; хрещений батько — чоловік, який бере участь в обряді хрещення в ролі духовного батька; названий батько — чоловік, який узяв на виховання, прийняв за свою чужу дитину. За традицією дитина успадковує батькове прізвище та по батькові — складову частину власного імені особи, що вказує на ім'я батька. Слово батько може виражати звертання до чоловіка похилого віку. Ним колись в Україні передавали шанобливе ставлення до козацької старшини, отаманів тощо. А нині урочисто називають основоположників якого-небудь учення, якої-небудь галузі науки, мистецтва.

Як бачимо, авторитет батька — як у домашньому колі, так і в громадській сфері духовного життя українців — високий. То й виховний вплив його на дітей вагомий. Втрачене в ньому надолужити важко, а втім і неможливо ("Не навчив батько, не навчить і дідько"). Від нього вирішальною мірою залежить формування особи-

¹Див.: Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К., 1961. — С. 10—13.

стості ("Коли батько рибалка, то й діти в воду дивляться"). Тому й кажуть: «І мій батько такий мався, і я в нього вдася». Ігнорування батьківським вихованням вкрай небезпечно ("Не хочеш слухати тата, то послушаєш колись ката"). Вислів-порада «Не лізь поперед батька в пекло» теж застерігає від необачності в оцінці авторитету батька. Відмічається справедливість батька у ставленні до своїх дітей ("Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилує").

Функція батька особлива. Відступ від неї принижує природне покликання людини ("Живемо не батьками, помremo не людьми"). А звідси й порада: «Умів батькувати, умій і годувати»¹.

Для дітей батько такий же дорогий, як і мама ("Все купиш, лише мами й тата ні"). З цього приводу в українській народній пісні «Ой з гори та в яр, та в тую долинку» співається:

Сьогодні сонечко, а завтра друге буде,
Та вмре батенько, та й до віку не буде².

Тому навіть висловлювання на зіставлення батька й матері типу: «батько вмре, то півсиротина, а мати — то вже ціла сиротина», «Батько — не мати: не поцілує й не приголубить», на наш погляд, мають на меті не принизити місце батька в сім'ї, як на перший погляд може здатися, а через наголошення особливого значення матері, піднести неоднорідність ролі батька й матері.

Кожний порядний батько хоче мати добрих спадкоємців ("Добрий батько не хоче лихого сина"). В свою чергу, кожна дитина хоче мати тата, бо: «Добре тому, хто має батька, бо в батька найтепліша хатка», «Своя хата — своя стріха, свій батько — своя вітха». «Таткова хата усім багата»³.

Приклад батька, слово батька, згадка про батька змалку вкарбовується в пам'яті людини і зберігається до кінця її життя. Серед усіх бід воєнних лихоліть найстрашніше та, що забирає батьків від дітей і дітей від батьків. Понад півстоліття минуло з початку Великої Вітчизняної війни. Мені тоді було всього сім років. Та до цього часу не можу забути відправлення мого батька на фронт у червні 1941 року. На околиці рідного села, біля колишньої корчми, зібралися мої односельці. Батько підняв на руки спочатку мого однорічного братика, а потім мене, поцілував, важко зітхнув, дав два карбованці, сумно мовивши: «На цукерки, від тата, щоб пам'ятали». Один листрикутник прийшов з фронту, написаний наспіх олівцем. А незаба-

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 187.

²Пісні родинного життя. — С. 69.

³Українські прислів'я та приказки. — С. 187.

ром страшна звістка про смерть. Перед самими уходом в армію ще встигли зробити родинну фотографію: в центрі на кріслі сидить батько, тримаючи мого молодшого братика на колінах, біля них по обох сторонах стоїмо ми з мамою. Батьки сумні. Знімок зроблено за наполяганням батька. Мама не хотіла йти до фотографа. Народне повір'я застерігає, що фотографування перед від'їздом віщує неповернення додому. Так і сталося. Загинув у 34 роки. Наступна фотографія через два роки вже без тата: нас тільки троє. Зроблена у Великдень, на батьківському подвір'ї моєї матері. І теж остання, бо незабаром мама померла. Ми з братом залишилися круглими сиротами. Ці фотографії все життя вожу з собою при переїздах з одного місця праці на інше. А ще залишилися у моїй голові світлі спогади про батька, його доброту. Наче зараз бачу, як батько пораяється на полі та подвір'ї. Взимку трудився в хаті за ткацьким верстатом (був відомий на всю округу ткач, вмів прекрасно робити тонке лляне полотно), а влітку будував людям оселі. Я завжди любив бути біля нього.

Так крізь призму української етнопедагогіки і власного життя сприймаються мені батьки як вихователі дітей у родині.

3.3. Могутній вихователю — рідна мова

Серед першорядних вихователів дитини в сім'ї поруч з батьками ставимо рідну материнську мову, яку К. Д. Ушинський у своїй знаменитій праці «Рідне слово» назвав «незвичайним педагогом», «великим народним педагогом». Цілком природно, що в українській родині таким могутнім вихователем є українська мова.

Батькам треба знати та й дітям своїм розказати, що українська мова є національною мовою великого європейського народу і виступає як одна з давніх, високорозвинених мов світу, якою повинен пишатися й залюбки користуватися кожен українець. Нею написані геніальні твори Тараса Шевченка й Івана Франка, Лесі Українки і Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника і Володимира Винниченка, Пантелеймона Куліша і Михайла Грушевського, Михайла Драгоманова і Бориса Грінченка. Нею створені універсали про відродження української нації, Декларація про державний суверенітет України й Акт проголошення її незалежності. Нині в періодиці публікується чимало матеріалів про достоїнства української мови. Батькам слід привернути до них увагу своїх дітей, використати в розмові з ними збірку віршів, поем, статей «Мова рідна, слово рідне!» (К.: Веселка, 1989. — 286 с.) та збірку поезій Дмитра Білоуса «Диво калинове» (К.: Веселка, 1988. — 158 с.), запропонувати вивчити хоча б кілька вміщених тут віршів про українську мову, які їм найбільше сподобались.

Українська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Крім багатой лексики, стрункості синтаксичних конструкцій і досконалості орфографічних норм та гнучкості стилістичних відтінків, завдяки цьому та наявності широких виражальних можливостей, вона відзначається ще своєю особливою милозвучністю (серед майже трьох тисяч мов світу за своєю мелодійністю посідає друге місце після мови італійської), чудовим поетичним ладом, європеїзмом, що сформувалися впродовж багатьох віків.

Відомі українські філологи Агатангел Кримський, Михайло Драгоманов, польський лінгвіст Михайло Красуський та інші вчені переконливо довели, що українська мова має довгу історію як ровесниця санскриту — літературної мови стародавньої та середньовічної Індії. Так, Красуський у своїй праці, виданій в Одесі 1880 р., про стародавність української мови зазначав, що на основі зіставлення індоєвропейських мов дійшов глибоко аргументованого висновку: найдревніша з них є саме українська.

На користь багатотисячного віку нашої мови свідчать також висновки численних західних учених щодо розселення первісних індоєвропейських племен. Скажімо, американський дослідник Дж. Вела вважає, що вони проживали в районі Дунаю-Дніпра-Дону. Ці племена, які називали себе «орачами» або «оріями» ("аріями") і верховним своїм божеством вважали Ора — покровителя рільників і рільництва, розселилися пізніше на величезній території — від Ірану до Ірландії (корінь «ор», «ір» зберігся й у цих назвах), але частина населення залишалася на споконвічних землях і зберегла свою прадавню мову. Старогрецький історик Геродот пізніше описав їх як скіфів-землеробів — кочівників, які населяли південну частину сучасної України в I тис. до н.е. — на початку I тис. н.е.¹

Станом на сьогоднішній день українська мова досягла високої довершеності та в своєму розвитку гідно зайняла одне з почесних місць серед найрозвиненіших мов світу, хоча різних перешкод на її історичному шляху зустрічалося чимало. Всілякі заброди й колонізатори різних мастей і гатунку протягом ряду століть, ведучи асиміляторську політику щодо України, через люті обмеження і заборони хотіли позбавити її корінних жителів рідної мови — полонізувати, русифікувати, чехізувати, мадяризувати, онімечити чи румунізувати українців. Та наш народ не здався і не зневірився, а героїчно відстояв, зберіг і збагатив українську мову.

¹Див.: Довгич В. Українська — ровесниця санскриту // Освіта. — 1991. — № 36 / #153/. — 7 травня. — С. 2—3.

Не легшою виявилася доля української мови і в 30—80-ті роки ХХ ст. за умов пануючого тоді тоталітарного режиму. Щоправда, пишних слів про так званий «небувалий розквіт» української мови в офіційній пресі виголошувалось у той час багато. Насправді ж тодішні можновладці спільно з ренегатами робили все для того, аби занепастити українську мову, виштовхнути її на задвірки. Десятиліттями зверху декларувався «вільний вибір» батьками мови навчання їхніх дітей у школі, хоча добре відомо, що рідну мову, як і рідну маму, вибирати не можна. Цей підступний жест, замаскований під «демократизм», явно розрахований на те, аби підштовхувати українських батьків і дітей до зречення від рідної української мови. Цьому офіційно сприяв тоталітаризм через навмисне згортання функцій української мови в державній сфері.

Негативні наслідки «вільного вибору» мови навчання дітей у школі не забарились. Національно малосвідомі українці почали віддавати своїх дітей до школи не з українською, а з російською мовою навчання. Внаслідок цього мережа українських шкіл в Україні катастрофічно звужувалась. У багатьох її населених пунктах, районах, областях, а то й цілих регіонах не залишилось жодної школи з українською мовою навчання, хоча українське населення там переважало. Дійшло навіть до таких ганебних випадків, що деякі батьки-українці подавали заяви директорам шкіл, аби ті звільнили їхніх чад від вивчення української мови, навіть не підозрюючи, якої непоправної шкоди цим необачним кроком вони завдають і собі, і своїм дітям. Це підтверджується й відповідними статистичними даними.

Хіба може бути спокійним батьківське сумління, коли чуємо навколо себе безліч мовних «покручів» з боку «суржикових бельбасів», які безсоромно нівечать мовленнєву культуру, по-нехлюйськи ставляться до української мови, обвішуючи її принизливими епітетами? І найприкріше те, що вся ця ницість підноситься як еталон «сучасної людини». Гіршого промаху в сімейно-шкільному вихованні годі й шукати.

Великий слов'янський педагог Я. А. Коменський назвав рідну мову материнською. Відречення від рідної мови — крок антипедагогічний, аморальний. Антипедагогічний тому, що позбавляє дітей їх природної мови, а батьків — могутнього виховного впливу на них, руйнує спадковий мовно-генетичний код, ламає традиційну наступність поколінь, гальмує духовно-моральний і інтелектуальний розвиток особистості, нівечить національний характер і самобутні психологічні риси людини. Аморальний через те, що призводить до відцурання від рідних батька й матері, братів і сестер, діда й прадіда, родини, нації, до зради свого народу та його краху. Адже мова є

найцінніший скарб, найбільше духовне багатство кожного народу. Із вмиранням мови з уст народу зникає і сам народ.

Батькам варто пам'ятати та ніколи не забувати: відступ від рідної мови робить їх дітей бездуховними, бо від мовного ренегатства міліє розум, спустошується душа та леденіє серце, втрачається людська гідність. Через це такими щирими й зворушливими видаються слова вірша Сидора Воробкевича «Рідна мова», які зобов'язані знати як батьки, так і діти:

Мово рідна, слово рідне,	Як ту мову мож забути?
Хто вас забуває,	Таж звуками тими
Той в грудях не серденько,	Ми до бога мольби склали
Тільки камінь має.	Ще дітьми малими;
Як ту мову мож забути,	У тій мові ми співали,
Котрою учила	В ній казки казали,
Нас всіх ненька говорити,	У тій мові нам минувшість
Ненька наша мила?	Нашу відкривали.

Мово рідна, слово, рідне,
Хто ся вас стидає,
Хто горнеться до чужого,
Того бог карає;
Свої його цураються,
В хату не пускають,
А чужії як заразу,
Чуму обминають...¹

Знання рідної української мови та любов до неї не виключає оволодіння мовами інших народів. Знавці багатьох мов (поліглоти) користуються серед нашого народу високою повагою. Недарма кажуть: «Скільки ти знаєш мов, стільки разів ти людина». До того ж знання чужих мов нині набрало особливої ваги у зв'язку з виходом України на міжнародні контакти. Але засвоєння іноземних мов доцільне тоді, коли воно йде через мову рідну. В свою чергу, оволодіння рідною мовою також має властиву йому закономірність.

Кінцевою метою мовленнєвого розвитку української дитини є опанування українською літературною мовою у її усній та писемній формах через використання усталеного загальнонаціонального взірця мови українців, який має певні норми в граматиці, лексиці, вимові тощо. Це мова державних і громадсько-політичних установ України,

¹Мова рідна, слово рідне! — К., 1990. — С. 26.

мова української національної школи, преси, художньої літератури, науки, техніки, театру, радіо, телебачення.

Українська літературна мова увібрала в себе найпоширеніші, найтиповіші елементи загальнонародної мови. Вона однакова скрізь, де лише нею користуються. Розмовна ж мова, навпаки, має деякі територіальні відмінності — у вимові звуків, у наголошенні, у словозміюванні, у вживанні слів. Відповідно до цього вирізняють три групи територіальних діалектів, або говорів сучасної української народнорозмовної мови: північну (північні діалекти охоплюють більшу частину Волинської, Рівненської і Житомирської областей, частину Київської, Сумської та всю Чернігівську область), південно-західну (поширені на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернігівської і Закарпатської областей, захоплюють північ Миколаївської та Одеської і південь Волинської, Рівненської та Житомирської обл.), південно-східну (займають решту території України; вони покладені в основу української літературної мови).

Діалект — джерело збагачення літературної мови. Він має свою сферу використання — побут, фольклор, народні звичаї, обряди. А навчання, громадське життя обслуговуються, звичайно, літературною мовою як найвищою та найдосконалішою формою загальнонаціональної мови. Однак це не дає жодних підстав для зневаги місцевих говірок, для докорів чи насмішок над тією або іншою людиною за вживання діалектизмів, для войовничих заяв про «викорінення діалектизмів» чи категоричних вимог «боротися з діалектизмами».

Звичайно, що мовно-артикуляційний апарат і мислення новонародженого ще не готові до того, щоб він міг відразу користуватися мовою дорослих. А тому малятко вдається до вживання цілком доступної дитячої мови, репрезентованої спочатку у формі крику, агукання, гуління й лепету дитини, а пізніше — у зручних для вимови звуках чи звукосполученнях («а-а-а», «па-па-па», «ду-ду-ду»), словах («щюцьо», «жижа», «коко», «моньо»), словосполученнях («дзінь бам», «тюпа бай»).

Таким чином, розвиток мовлення у дітей проходить через освоєння таких етапів: дитяча мова — наріччя (якщо дитина зазнає діалектного впливу з боку своїх батьків) — літературна мова. Настав час рішуче повернути престиж і провідну роль української мови в родинношкільному і громадському вихованні дітей та молоді в Україні.

3.4. Дідусі й бабусі як вихователі своїх онуків

Хто ще так самовіддано любить своїх дітей, як бабусі й дідусі своїх онуків? Очевидно, що ніхто! Та й любов ця якась особлива, велика, задушевна й щира. Кажуть, що діди й бабусі люблять онуків дужче, ніж своїх власних дітей.

Переважно онуки з'являються у людей зрілого віку, у зв'язку з чим любов до них має більш усвідомлений характер. Ці спостереження народу знайшли своє вираження у прислів'ях: «Процент дорожчий від капіталу, внук дорожчий від сина», «Перший внук миліший від рідних дітей».

У відповідь на це прихильність онуків до бабусь і дідусів надзвичайна. Навіть неможливо собі уявити дитинство без бабусиної казки чи дідусевої бувальщини. То й в душах, думках і серцях своїх онуків на все життя залишають вони глибокий слід. Саме дідусь і бабуся, як старші люди в сім'ї та громаді, наділені природним розумом, добротою, людяністю, чесністю, працьовитістю, життєвим досвідом, є найпершими й найактивнішими носіями родинної педагогіки, народної виховної мудрості. Тому й вплив на онуків надзвичайно сильний, а виховна роль величезна.

Згадаємо хоча б те особливе значення, яке мали в духовно-моральному зростанні, формуванні свідомості та виробленні громадянської позиції, забезпеченні творчого злету й натхнення, розквіту таланту Тараса Шевченка дід Іван, Івана Нечуя-Левицького — бабуся Мотря, Василя Сухомлинського — бабуся Марія. В. О. Сухомлинський писав: «Найближчою людиною в роки ранньої юності була для мене бабуся Марія — чудова людина, якій я зобов'язаний усім, що ввійшло в мою душу гарного, чесного, мудрого. Вона померла напередодні війни, коли їй було сто сім років. Вона відкрила переді мною світ казки, рідного слова й людської краси»¹.

Першою вихователькою назвав свою бабуся Олесь Гончар. «Бабуся була неписьменна, — згадував він, — але без неї, певно, я не став би письменником. У її лагідній людинолюбній натурі, в її образі ніби втілювалося для мене все найкраще, що є в нашого народу: працьовитість, чесність, безмежна доброта, обдарованість. Ця вічна тружениця, ця темна, неписьменна, але винятково чуйна до чужого горя жінка своєю щирою людяністю стоїть для мене поряд з тими, чії творіння нас захоплюють і кого ми називаємо за їхню

¹Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину : Вибр. тв. : В 5 т. — К., 1976. — Т. 2. — С. 399.

діяльність справжніми гуманістами. Була вона віруючою і я пригадую, як захоплювали дитячу увагу її пристрасні розповіді — поетичні видіння набожної жінки. Вона була весела, любила жартувати, погуляти на чиемсь весіллі — на таких святах вона була бажаною гостею, її вплив на мій розвиток був величезний¹.

Любов дідусів і бабусь до онуків, як вже зазначалось, величезна і виховний вплив незамінимий. Але все це не означає, що вони мають втрачати свої розумні межі. І навряд чи можна схвалити вчинки тих батьків, які без будь-якої потреби віддають своїх дітей під повну опіку дідусів і бабусь, тобто свій кровний батьківський обов'язок виховання власних дітей перекладають на плечі інших осіб. Дитині потрібні першовихователі — батьки й умудрені життєвим досвідом помічники та порадики батьків, наставники онуків — дідусі й бабусі. Лише за цієї умови родинне виховання набирає своєї природної гармонії і дає найвищі результати.

Тому серед українців традиційно прийнято виявляти до дідусів і бабусь особливу повагу, підтримувати їхній авторитет як вихователів, мудрих порадики. Самі батьки так роблять і дітей своїх змалку привчають шанувати старість. Тож не випадково цілий ряд українських народних казок починаються словами про діда та бабу: «Був собі дід та загубив рукавичку» («Рукавичка»); «Жив собі дід та баба...» («Колобок»); «Жив собі дід та баба; дід служив на майдані майданником, а баба сиділа дома, мички пряла...» («Солом'яний бичок»); «Був собі дід та баба. Поїхав дід на ярмарок та й купив собі козу...» («Коза-дереза»); «Жили собі дід та баба. Вже й старі стали...» («Телесик») та ін. Поважати дідусів і бабусь закликають українські народні прислів'я та приказки: «Поважай старих, бо й сам старим будеш», «Слухай старих людей, то й чужого розуму наберешся, й свого не загубиш», «Старого чоловіка для поради держи», «Шануй старих — молоді тебе пошанують», «Шукай правди у старих, а сили у молодих»².

Активно виробляють на практиці, в поведінці дітей шанобливе ставлення до дідусів і бабусь українські родинні звичаї, за якими, наприклад, найпочесніше місце за столом завжди відводиться бабусі та дідусеві. Якщо сім'я обідає чи вечеряє разом, ніхто не має права взяти ложку, поки її не взяли бабуся чи дідусь. Перша скибка хліба — теж їм.

¹Гончар О. Письменицькі роздуми. — К., 1980. — С. 232.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 209—210.

В українському родинознавстві чуйне, уважне ставлення до людей похилого віку розглядається як одна з найхарактерніших ознак людяності. Провідним фактором її формування виступає дух поваги, сердечна дбайливість про дідуся й бабусю в сім'ї. І першорядну роль тут відіграє, звичайно, особистий приклад батьків. Якщо батьки дозволяють собі зневажливе ставлення до людей старшого віку, до своїх батьків, то на старості зазнають у кілька разів більшої зневаги з боку власних дітей. Така педагогічна закономірність. І від неї нікуди не дінешся. Саме цю ідею підносить родинна педагогіка, зокрема через українську народну казку «Син батька на лубку вивозить»: Колись-то, кажуть, за давньої давнини, старих людей, нікчемних до роботи, недобрі діти вивозили на лубку у провалля. У одного чоловіка тих часів був старий батько. Обридло йому та жінці коло старого панькатися та годувати і надумались вони одвезти батька у провалля. Посадив син батька на лубок і потяг його за двір. Не просився старий у сина, бо знав, що нічого не допоможе. Слідком за ними побіг дідів онук, синів синок.

— Вернись, вражий сину, куди ти йдеш? — крикнув на нього батько.

— Тату, піду й я за вами, а то як трапиться й мені теж, то не знатиму, куди везти, — просився синок.

Батько, мабуть, гаразд не розслухав або не розібрав, що сказав синок, бо нічого на це не сказав. Ідуть вони далі. От притяг син батька до провалля та й укинув його туди вкупі з лубком.

— Тату, навіщо ж ви й лубка з дідусем у провалля вкинули? — пита хлоп'я батька.

— Не питай, бо старий будеш, — одказує батько синові.

— А на чому ж я вас одвезитиму у провалля, як і ви будете такі, як дідусь? — знов пита хлоп'я.

Схаменувся тоді батько, що це він зробив негарно, що й з ним те ж учинять його діти. Жалко йому стало старого. Витяг він його з провалля, привіз додому і з того часу годував його й доглядав аж до самісінької смерті, а в провалля не тільки не думав ніколи відвозити, а навіть і других одводив це робити¹.

Онукам дідусі й бабусі потрібні, як квітам сонце. Під егідою їх доброти й уваги діти краще ростуть і розвиваються. А батьки впевніше себе почувають у своїх педагогічних діях і поведінці, завдяки впливу виховного досвіду людей старшого покоління.

¹Соціально-побутова казка. — К., 1987. — С. 36.

А тим часом різні міграційні процеси, в тому числі штучно стимульоване змішування населення, ще донедавна широко практиковане командно-адміністративними бонзами в Україні, коли за державним розподілом молоді фахівці, як правило, після закінчення професійних навчальних закладів (нерідко навмисне) посилались на постійне місце праці подалі від батьків, істотно порушили духовно-педагогічну гармонію української родини. По містах, а ще більше по селах живе чимало призабутих, покинутих дідусів і бабусь, які сумно виглядають, терпеливо чекають своїх дітей і внуків і не можуть дочекатися.

Територіальна роз'єднаність материнської та дочірньої сімей значною мірою послаблює механізм трансмісії етнокультурних традицій, дезорганізує сім'ю — знекровлює її, ламає спадкоємність поколінь, знижує виховний потенціал, породжує таке потворне явище, як запроторення щораз більшої кількості літніх людей у будинки для старих. Люди добрі, схаменімося! Що ми робимо? Якщо надалі така лиха тенденція продовжуватиметься, то дійдемо повного здиравання. В Україні такого ніколи не було. Народна педагогіка та християнська мораль гостро осуджують тих, хто не виконує синівських і дочірніх обов'язків, цурається своїх батьків, залишаючи їх на поталу в старості чи запроторює в дідорні (так у народі називаються інтернати для залишених без родинної опіки старих людей). До речі, якби так хтось вчинив із дорослих синів чи дочок зі своїми старенькими батьками, то спопелів би від сорому або мусив би тікати світ за очі, не знаходячи собі місця від людського презирства. Треба рішуче повернутися до традицій пошани людей старшого покоління.

Не забуваймо, що батьки, діти, діди, онуки конче потрібні одні одним. В їх духовно-моральній єдності й спадкоємності закладена велика мудрість природи, вічність самого «древа життя», безсмертя народу, нації, їх минуле, сучасне та майбутнє.

Пам'ятаймо, що сім'я з бабусею і дідусем, з їхніми життєвою мудрістю та душевною щедрістю завжди була, є і буде вершиною досконалості української родини, найголовнішим осередком, у якому зберігаються й примножуються норми та традиції педагогічної культури українців.

3.5. Брати і сестри як взаємовихователі

У народі кажуть, що діти дітей виховують. Цей вислів, очевидно, насамперед стосується дитячого багатоголосся в сім'ї, представленого братами та сестрами як взаємними вихователями. Однак таке цікаве явище у педагогічній теорії як слід ще не висвітлено, хоча має воно, на мій погляд, унікальний характер.

У педагогічній літературі чимало написано про дорослих як вихователів і залишено поза увагою педагогічний взаємовплив дітей одне на одного, особливо братів і сестер. Унікальність цього явища полягає, по-перше, в тому, що воно відбувається в дитячому середовищі зі властивими лише йому нюансами. По-друге, воно будується між особами, які пов'язані між собою кровними чи свояцькими (якщо брати і сестри зведені) зв'язками і живуть під одним дахом, на основі піклування одне про одного, переважно старших над молодшими, сильніших над слабшими. По-третє, дитина, як правило, значно активніше реагує на вчинки старшої дитини в сім'ї, ніж на наказ батьків, оскільки діти завжди ближчі між собою в становищі й взаєморозумінні, ніж з батьками. Та й педагогічний мікроклімат у середовищі братів і сестер свій, особливий, суто дитячий, комфортний. Його виховний вплив на дитину надзвичайно сильний, особливо коли старші діти добре виховані і батьки в цьому подають їм гарний приклад.

Педагогічна суть братів і сестер як взаємовихователів закладена вже в самому їх етимологічному змісті. Обидва ці слова відомі майже всім індоєвропейським мовам. Отже, вони дуже давнього, індоєвропейського походження: брат (від санскритського «братар») — помічник, годувальник, оборонець сестри; сестра (від санскритського «свастра») — своя кровинка, утішниця. Цікаво зазначити повний збіг цього пояснення з його тлумачення у народній етимології та з репрезентацією в українському родинознавстві, де підкреслюється, що охорона честі сестри — кровний братів обов'язок. Показовим щодо цього може бути, наприклад, сюжет української народної балади «А на небі зоря рясца». В ній розповідається, що «два ляшки» підмовили молоденьку дівчину Касю до втечі з ними:

— Їдь, Касю, їдь із нами —
Молодими ляшеньками.
Дурна Кася послухала,
З ляшеньками поїхала...

Мати, довідавшись про це, посилає синів у погоню:

— Сини ж мої молодії,
Куйте коні воронії,
Наганяйте сестру свою,
Не робіте там розбою.

Брати наздогнали втікачів і, незважаючи на застереження сестри, покарали її спокусника смертю:

Взяли Касю на волочок,
А ляшенька на шнурочок;
Дали Касі їсти, пити,
А ляшенька стали бити.
— Ой що хтіте, то робіте,
Ано ляшка не рубіте!
Ой що хтіли, то зробили:
Взяли ляшка, утопили¹.

Про таке покровительство старшого брата йдеться також у весільним обрядах. Певне його виявлення має місце тоді, коли сім'я лишається без батьків, і старший брат стає її главою. В похоронних голосіннях над могилою померлого брата сестра теж називає його захисником, а себе сиротою без нього. Як бачимо, кровні та духовні взаємозв'язки, вземопіклування між братами і сестрами як у реальному житті української родини, так і в родинній педагогіці представлені вельми виразно. Особливо зворушливо вони проявляються в дитячому віці, створюючи дитині в колі її братів і сестер, через взаємини з ними, прекрасний педагогічний комфорт і щасливий емоційний фон. У старшому віці, коли вони одружаться і заведуть свої власні сім'ї, ці зв'язки дещо слабнуть. То й у народі кажуть: «Поки брати малі, доти і рідні»². Однак сердечні стосунки, виплекані в дитинстві, не можуть зів'язнути і часто-густо зберігаються аж до кінця життя людини. Особливо, якщо на це націлені заповіді батьків, родинне виховання.

«Робімо, брати, як нам мати казала, — мовиться в українській народній пісні, — щоб наша сестра в чужині не пропала...»³ До цього закликають й інші пісні: «Робімо, брате, робімо, брате, як нам казала мати, не даймо сестрі, красній, молодій, в чужині загинати»⁴. Це дає підставу сестрі — навіть при розладі родинних стосунків — впевнено заявити: «Цурайся, родоньку, я тебе не буду, я своїх братів повік не забуду»⁵. Та й з реального життя можемо навести чимало прикладів гарних стосунків між братами та сестрами. Згадаємо хоча б про ті теплі та щирі стосунки, які протягом усього життя мав зі своїми братами й сестрами Тарас Шевченко. Саме на формування таких доброзичливих взаємин і націлює батьків народна педагогіка.

¹Балади. Кохання та дошлюбні взаємини. — К., 1987. — С. 297.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 196.

³Пісні родинного життя. — С. 240.

⁴Там же.

⁵Там же.

Особливе значення у родинному вихованні має залучення старших дітей — як хлопчиків, так і дівчаток, до няньчення своїх менших братиків і сестричок, що прекрасно гармонізує стосунки між ними, вчить піклуватися про менших і слабших за себе. Тим часом до цієї праці діти, особливо дівчатка, ставляться дуже прихильно. Очевидно, що цьому сприяє інстинкт почуття природної потреби зберігати свій рід, що становить характерну рису всього живого на світі.

До няньчення немовлят дитина залучається вже з 4—6 років. Обов'язки її в зв'язку з цим дуже різноманітні: колисати, піднести іграшку чи забавити, якщо плаче. Старші співають немовлятам коліскові пісні, перейняті від мами, примовляють, вчать ходити, вмивають, пригортають до себе, цілують, пестять, носять на руках, годують. Забавляння немовлят супроводять різними рухами, пестушками, потішками, ладками. При цьому всьому діти виявляють особливу винахідливість, що розвиває у них педагогічний хист, вчить доглядати немовлят, а разом з цим і поступово готує до самостійного сімейного життя в дорослому віці як майбутніх матерів і батьків. До того ж залучення старших дітей як слабшої робочої сили до няньчення менших дозволяє не відволікати більшу силу (молодь) від господарських робіт. Як бачимо, користь від залучення дітей старших до пестування молодших потрібна. Тож не випадково у народі кажуть, що «то добре, як діти дітей бавлять».

Новонароджені, як правило, розвиваються і ростуть в дуже високому темпі, швидко «виростаючи з одягу», який незабаром доношують молодші, що також є давньою родинною традицією. Батьки, які її дотримуються, займають цілком правильну позицію як з педагогічної, так і з економічної точок зору. Цим привчають своїх дітей бути ощадлими, будувати між собою доброзичливі, взаємовигідні відносини.

У зичливості стосунків між братами і сестрами закладений великий педагогічний потенціал, вдале використання якого веде до створення доброзичливих стосунків між людьми, високої культури людських взаємин взагалі. Ось чому в українській педагогіці так завзято використовується цей могутній виховний важіль. Свідченням цього може бути дуже велике розгалуження семантичних понять, споріднених зі словами брат і сестра, в українській мові. Від слова брат: братання, братва (товариші, друзі), братерство (велика дружба), братія (люди однієї професії), братній, братчик, побратим. Та й у самому слові «брат» закладено кілька смислових понять:

1) брат — як кожний із синів стосовно інших дітей того ж батька або матері; 2) брат — як близька, своя людина; одноступінь, друг; 3) брат (брате) — дружнє звертання до сторонньої особи чоловічої статі; 4) брат — член релігійного братства; чернець; 5) брат —

член громадського об'єднання (наприклад, студентського братства). І від слова сестра: сестринський, сестритися (виявляти до когось сестринські почуття), посестра (найближча подруга, названа сестра). У нього теж вкладено ряд смислових понять: 1) сестра — як кожна з дочок стосовно до інших дітей того ж батька або матері; 2) жінка, яку еднають з кимось спільні інтереси, прагнення, спільне становище тощо; 3) сестра медична, санітарна (милосердна, патронажна, сестра-жалібниця); 4) член жіночого, релігійного братства; черниця.

Коли хочуть дати найвищу оцінку людської злагоди, то кажуть: «Вони «як брат з сестрою»» (чи «як сестра з братом»), тобто дуже дружні, як рідні. Вбачаючи величезний педагогічний сенс у добрих взаєминах між братами й сестрами, наш народ традиційно намагається залучити через них у сферу спорідненості й свояцтва як найбільше людей. А тому, крім рідних братів і сестер, є ще: брат у перших (двоюрідний) — син дядька або тітки; брат у других (двоюрідний) — син двоюрідного дядька або тітки; за цим самим принципом — брат троюрідний; чотириюрідний; зведений брат, який доводиться братом, будучи сином мачухи або вітчима; молочний брат — син годівниці стосовно чужих дітей, яких вона годує; названий брат — той, з яким хто-небудь побратався; братан — племінник по братові, небіж; братаниця — племінниця по братові, небога; братова — дружина брата. По лінії сестри: сестрениця (сестриниця, сестриниця) — племінниця, дочка сестри; сестриниць (сестриниць) — племінник, син сестри; сестра у перших (двоюрідна) — дочка дядька або тітки; сестра у других (двоюрідна) — дочка двоюрідного дядька або тітки, за цим самим принципом — сестра троюрідна, чотириюрідна; зведена сестра — яка доводиться сестрою, будучи дочкою мачухи або вітчима; молочна сестра — дочка годувальниці стосовно вигодуваних нею чужих дітей, а також ці діти стосовно дочки годувальниці; названа (наречена) сестра — та, з якою хто-небудь побратався.

Українська родинна педагогіка ревниво плакає гуманні стосунки між братами та сестрами, привертаючи до цього дітей змалку через ряд народних казок на цю тему, як, наприклад, «Про сімох братів-гайворонів і їхню сестру», «Котигорошко», «Дідова дочка й бабина дочка», українських народних дум і пісень («Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі», «Двох братів невольників пісня», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Проводи козака до війська», «Сестра і брат»). Вони осуджують розбрат і славлять братську злагоду, персоніфікуючи її навіть у деяких квіткових йменнях, як: братки — народна назва деяких видів фіалки, зокрема триколірної; брат-і-сестра — народна назва перестрича, а також фіалки триколірної, про яку в народі складено легенди.

В українській народній пісні-легенді «У городі на ринку», наприклад, розповідається про те, як юнак одружився з дівчиною, не знаючи, що то його рідна сестра:

Який тепер світ настав,
Що брат сестри не пізнав!

Відкривши істину і збагнувши свій страшний гріх (у народних повір'ях фіалка — символ дівочої цноти і непорочності), він запропонував сестрі:

— Ходім, сестро, горою,
Розвіємось травною;
Ходім, сестро, лугами,
Розвіємось квітами.
— Ой ти будеш синій цвіт,
А я буду жовтий цвіт!
Будуть люди косити —
За нас Бога молити,
Будуть люди квіти рвати —
Із нас гріхи ізбирати;
Будуть люди казати:
— Оце тая травиця,
Що з братиком сестриця.

Це перевтілення має прямий зв'язок з символом рослини, що належить до розряду застережниць статевих зносин. Випадково зблившись недозволеною між братом і сестрою статевою любов'ю, вони негайно припиняють такі стосунки, перетворившись у таку рослину, яка застерігає від статевої любові, сприяючи братній. За неї агітує і квітка люби-мене (незабудка). Українська народна педагогіка вчить, що чвари між братами й сестрами, нестача любові між близькими та рідними гріховні. Їх винуватці неодмінно зазнають кари божої.

Діти люблять виростати в середовищі своїх братиків і сестричок. Ті з батьків, які мають одинаків чи одиначку, можуть підтвердити, як не раз і не два одиначки щиро просять їх «придбати» ще братика й сестричку, щоб було з ким бавитися та веселіше жити. «Устами дитини говорить істина», — гласить педагогічна мудрість народу. Виходить, що вона сама, в силу свого природного інстинкту, мудро підказує батькам, як їм треба чинити. То ж робімо так у даному випадку, як просить наша дитина.

Одинокій дитині бракує партнера для ігор і спілкування в сім'ї, де вона перебуває в оточенні лише дорослих, що гостро суперечить природній її потребі — спілкуватися зі старшими та молодшими братами і сестрами. Якщо таке спілкування відсутнє, дитина потрапляє у дискомфортне становище. Під впливом лише дорослих у

таких сім'ях нерідко росте дитина, про яку кажуть «мале старе». Явище таке аномальне. Щоб забезпечити нормальне домашнє виховання своєї дитини, батькам доводиться наче «за сумісництвом» поряд з батьківськими обов'язками виконувати ще обов'язки «зниклих» старших братів і сестер, тобто бути старшими друзями своїх дітей, залишаючись разом з цим, як і потрібно, їх «домашнім начальством». Але чи всі батьки здатні це робити? Та й взагалі чи можлива така компенсація по суті?

Ставити дитину в становище відсутності братів і сестер не бажано як з педагогічної, так і з демографічної точок зору. Хто так чинить, той позбавляє свою дитину радості у сфері дитячого багатоголосся, а себе — можливості почути в старості багатоголосся своїх онуків. Та й природну потребу — мати братів і сестер — відчуває кожна людина не тільки в дитячому, а й у дорослому віці — для поради і розради, взаємопідтримки та допомоги, розділення щастя і горя. А тому значення братів і сестер як взаємовихотелів неоціненне.

3.6. Вітчим, мачуха, опікун, названі батьки

Людська доля складається по-різному. Одним людям щастить зрости під крилечком рідних батька-неньки, прожити в подружній парі весь свій вік. Іншим дістається передчасне небуття чи вдівство, а дітям — сирітство, про гіркоту лихого долі яких кажуть: «За сиротою журба за журбою», «Сиротою проживати — гіркі сльози проливати», «У вдови виплакана доля», «Життя у вдівця — як серед вовків вівця»¹.

Українське родинознавство закликає співчутливо ставитися до вдів, сиріт і півсиріт, не залишати їх на поталу («Не кривдь голиша, бо в голиша також є душа!»), надавати їм всебічну підтримку й допомогу («З хати по нитці — сиротині свитка», «Чужа ласка — сироті великдень»). Кривдити сироту — гріх! То й кара за це неминуча, оскільки: «Сирітська сльоза не капас дарма», «Сирітським добром не доробишся».

Підхід до виховання сироти повинен бути особливий, наділений щирістю, теплотою, добротою та ласкою. Виходить, що для неї потрібна спеціальна сирітська педагогіка, адже осиротілій дитині властива своя психологія. Однак вона як слід не досліджена і не висвітлена. Написано чимало про психологію вікову, психологію підлітків, юності, правопорушників, злочинців і нічого, по суті, не сказано про психологію сироти. Нам конче потрібна науково роз-

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 197.

роблена психологія та педагогіка сироти та півсироти. В основу цієї науки мають лягти етнопедагогіка й етнопсихологія багатотікового народного досвіду і знань щодо виховання осиротілих дітей. Моя глибока переконаність в цьому йде від того, що сам у дитинстві був сиротою, як батько загинув на фронті під час Другої світової війни у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами, та круглим сиротою, коли незабаром померла мама.

З утратою когось із батьків півсироту виховує один із них або в сім'ю входять нові вихователі — нерідний батько (вітчим) чи нерідна мати (мачуха), а в життя круглої сироти — опікуни або названі батьки. Процес цей складний і болісний. Сирітське серце постійно тужить за найдорожчими йому людьми — рідним батьком і ненькою, як це виражено, наприклад, в українських народних піснях «Ой доки я батька мав»:

Ой доки я батька мав,	— Ой не встану, не встану
Доти я розкошував,	Головоньки не зведу,
Тепер батька не маю,	Білих ручок не знесу.
Той розкоші не знаю.	Присипали землю,
— Ой встань, батьку, до мене,	Горе мені під нею.
Горе мені, без тебе.	

Ще зворушливішими є рядки, звернені до матері:

Ой плавала сіра утка на воді
Та кликнула вона матінку к собі:
— Прибуди, моя матіночко, ти ко мні;
Ой дай мені порадоньку, сироті!
— Ой рада б я, дитя, прийти та к собі,
Насипано сирой землі на груді¹.

Залишення без батька чи матері сприймається неоднаково. Тому й кажуть: «Нема батька — півсирота, нема матері — сирота повна», «Вдівець дітям не отець, бо й сам сирота»². Глибокодумною у зв'язку з цим щодо психолого-педагогічного змісту є українська народна пісня «Налетіли журавлі»:

¹Пісні родинного життя. — С. 257.

²Українські прислів'я та приказки. — С. 196—197.

Налетіли журавлі,
 Сіли-впали на ріллі.
 Де журавка ходила,
 Там пшениця вродила.
 Де журавель походив,
 То там кукіль уродив...
 Краща жінка первая,
 Аніж другая.
 Що з первою дітей мав,
 А з другою розігнав,
 Ходить батько по лану,
 Кличе дітей додому.
 — Ідіть, діти, додому,
 Не буде вам розгону!
 — Живи, тату, тепер сам,
 Як молоду жінку взяв!
 А ми будем служити,
 Чужим батькам годити!
 А ми будем зароблять,
 Та матінку поминать!¹

Про вітчима як вихователя в українській народній педагогіці згадується скупом, проте промовисто: «Казав вітчим: як мене не будеш слухати, то будеш нічим». І ще зіставлення з мачухою: «У вітчима чорт межи очима, а в мачухи — два». Та й взагалі про мачуху як виховательку висловлювань багато. Наведемо лише деякі з них, найхарактерніші: «Горілка — не дівка, а мачуха — не мати», «Мачушине добро як зимове тепло», «Мати дітей пушить, а мачуха сушить», «Мачуха сироті їсти зварила, а сама з'їла», «Мачуха псинкові волю давала: хочеш — льолю купи, хочеш — голий ходи», «Мачуха — як місяць світить, та не гріє», «У мачухи прямі очі, а дивиться косо», «Хто мачуху має, той горе знає!».

Трохи про вітчима і дуже широко про мачуху, як бачимо, даються переважно негативні характеристики. Що це, повна зневага до їхньої нелегкої праці чи категоричне заперечення виховної здатності? Ні, звичайно. Очевидно, вони так щедро побутовують в українському родинознавстві із застережливою метою: щоб той, хто має намір стати вітчимом чи мачухою, добре подумав, на що він іде, який відповідальний обов'язок перед дитиною, родиною та громадою його чекає, щоб потім не розчаровувався, не жалів, впевнено

¹Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — С. 261.

виконував свою почесну місію, успішно долав труднощі та психологічні бар'єри вихователя осиротілої дитини. Таким чином, робиться це з профілактичною метою, для налагодження з півсиротою гарних стосунків, запобігання виховним промахам. Народні афоризми даного типу кличуть, просять, благають мачуху: не чини зло, будь доброю у ставленні до чужої дитини, такою, як рідна мати.

Не забуваймо, що такі, як щойно наведені, висловлення найчастіше могли вихоплюватися з уст скривджених долею дітей, біль втрати рідних у яких невигодиний. Замінити повністю для осиротілої дитини рідних батьків навряд чи можливо. Але значною мірою компенсувати втрачене можна і треба.

Серед вітчимів і мачух чимало сумлінних, чесних людей, які самовіддано виховують осиротілих дітей, віддають їм своє серце, як своїм рідним, з теплотою, чуйністю, ласкою ставляться до них. І за це їм від народу глибока повага та шана. Та й самі діти, не тільки малі, а й ставши дорослими, звертаються до них, як до своїх рідних, довірливими словами «мамо» і «тату».

А що означають народні вислови типу: «Була одна мачуха, та її грім убив», «Скільки ворон білих, стільки мачух добрих»? Та ніщо інше, як побажання, аби кожен вітчим і мачуха були доброзичливі щодо своїх пасербів і пасербиць і ставились до них, як до рідних синів і дочок.

Вдовець бере собі жінку, дітям — мачуху. Вдова ж бере собі чоловіка, а дітям — вітчима. У народі справедливо кажуть: дібрати собі чоловіка чи дружину значно легше, ніж дітям вітчима чи мачуху. Важливо, щоб це була людина своя, з добрим серцем, здатна любити та плекати чужих дітей як своїх власних, давати лад з дітьми зведеними. Виходячи з цих мотивів, в Україні ще й досі зберігся (і варто, щоб він продовжувався) левірат — звичай одружуватися на вдові брата чи виходити заміж за вдівця сестри з гуманних мотивів, задля осиротілих дітей.

Бути півсиротою невесело. А сироті ще сумніше. Тож в скрутну годину з уст зривались розпачливі слова: «День і ніч я плачу, тяжко зажурилась, бодай сирота на світ не родилась», «Ніхто ж мене не пригорне, бідну сиротину, краще ляжу молодою в сирую могилу», «Сироті без роду — хоч з моста та в воду».

Але український народ ніколи не втрачає життєвого оптимізму, утверджуючи надію, що й «на сиротиному подвір'ї сонце засвітить».

За давньою українською народною традицією, круглих сиріт старалися у дитячі будинки не віддавати. Прагнули влаштувати їх обов'язково в сім'ї, дібравши гідних опікунів, якими здебільшого ставали родичі чи свояки, бездітна сім'я або й дітна, бо, як кажуть, «де п'ятеро дітей росте, то й шосте прилаштується». Громадська

думка дає добрим опікунам надзвичайно високу оцінку — як виявлення благородства особливої якості! До речі, наш народ у ставленні до сиріт завжди проявляє риси глибокого гуманізму. Згадаймо той масовий рух педагогічної та батьківської громадськості в Україні, коли в період воєнного лихоліття та у важкі, злиденні післявоєнні роки чимало сімей взяли на виховання сотні тисяч круглих сиріт.

Коли мій рідний батько загинув у 1942 р. на фронті в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, а мама померла, ми з молодшим братом Богданом залишилися круглими сиротами. Йшов післявоєнний 1948 рік. Нас обох хотіли забрати в дитячий будинок. Але, на щастя, молодший брат нашого батька Олекса Григорович став нашим опікуном. Як людина кришталево чесна, працююча й високоморальна, він не хотів і не міг дозволити собі порушити давнього народного звичаю. Віддавати кудись сиріт, дітей рідного брата, який поліг за рідну землю, у своїх неповних 33 роки — гріх. Та й від людей сором. Однак суворої правди стрийко (так називають у західних областях України дядька по батькові) від нас не приховував. Він сказав, що нам буде дуже важко жити без мами, то й, може, краще піти у дитячий будинок, куди нас хочуть узяти. Однак ми з братом почали плакати, обнімати та цілувати Олексу Григоровича, благаючи, щоб не віддавали нас у дитбудиночок. Плакали ми, сироти, розділяв нашу гірку долю і опікун, названий батько, який тоді ще був навіть неодруженим. Взавшись міцно за руки, всі троє (брат мій молодший від мене на п'ять років, йому тоді сповнилося 9 років) дали слово, що ніколи не покинемо один одного.

Незабаром Олекса Григорович одружився. Не одна дівчина чи молода вдова охоче вийшла б за нього заміж. Але стрийко, одружуючись, думав насамперед не про себе, а про осиротілих братових дітей. То й за жінку взяв собі близьку родичку своєї матері, щоб доброзичливо ставилася до сиріт. Разом стрийко і стрийна Анастасія Іванівна мужньо взялися за нелегкий тягар — виховання двох круглих сиріт. І виконували цю місію терпеливо й самовіддано, вивісивши нас обох, як кажуть, в люди: мене — в педагоги, брата — в інженери. Ось і хочеться висловити їм найщирішу вдячність за те, що в скрутну годину життя стали нашими татом і мамою, прищепили, як і рідні батько та ненька, велику любов і шану до праці, до людей, рідної мови, народної культури.

У благородних вчинках опікунів виявляється як велич щедрої душі нашого народу в ставленні до знедолених дітей, так і геніальна прозорливість народної педагогіки, за якою кожна дитина, у тому числі сирота чи півсирота, повинна змалку обов'язково виховуватися в сім'ї. Ця надзвичайно важлива настанова педагогічного генія на-

роду знайшла своє повне підтвердження у психолого-педагогічній науці та виховній практиці.

Найінтенсивніший розвиток дитини відбувається від народження до п'яти років. І значення впливу на дитину сім'ї, особливо батьків, величезне. Саме він якнайдуше оптимізує виявлення імпринтингу¹. Суть цього явища, як зазначають вчені-психологи, полягає у надзвичайно легкому сприйнятті та закріпленні одержаних вражень. Воно характерне для строго визначених періодів індивідуального розвитку.

Дослідниками зафіксовано факти, які свідчать про наявність специфічних зв'язків, які сформувались в дитини на певній стадії розвитку і зберігаються протягом усього життя. Ці зв'язки накладають незгладимий відбиток на розвиток психічних процесів і формування особистості дитини. Характерною особливістю імпринтингу є те, що досить прогаяти необхідний час — і жодного закарбування не буде одержано².

Природою та суспільством створено так, що розвиток дитини тоді нормально перебігає, коли вона перебуває в родинному середовищі, у постійному контакті та спілкуванні з батьком і матір'ю, членами сім'ї. Тоді повною мірою й спрацьовує психолого-фізіологічний процес імпринтингу. Без цього його повне виявлення стає неможливим. Таке явище — відсутність середовища, яке задовольняло б розвиваючу потребу дитини — у психологічній науці зветься депривацією³.

Явище депривації легко можемо помітити у дітей, які змалку лишилися батьків і виховуються в дитячих притулках і дитячих будинках. Незважаючи на задовільне харчування й догляд, в їхньому психічному, інтелектуальному та емоційному розвитку спостерігається значне відставання від вікової норми, від ровесників, які ростуть і виховуються у сім'ї під опікою батьків. Такі діти, як правило, не виявляють інтересу до навколишнього світу, до забав і розваг, до навчання, слабо володіють мовою. Це явище, яке дістало ще назву «госпіталізму», виникло в результаті депривації насущної дитячої потреби — рости в родинному колі, у спілкуванні з батьками. З цього приводу варто навести один разючий, описаний у

¹ *Імпринтинг* (англ.) — відбиття, вкарбування. Здатність мозку дитини тривалий час зберігати сліди впливів, якщо останні збіглися з певними періодами її розвитку в ранньому віці.

² *Злочевський С. Є., Котирло В. К.* Сімейна педагогіка. — К., 1987. — С. 13.

³ *Депривація* (англ.) — позбавлення, втрата чогось необхідного для задоволення певної потреби.

літературі, історичний факт. Він стосується злочинного експерименту нацистів — заходу-операції «Лебенсборн», яка мала на меті вирощувати «надлюдей» арійської раси.

Спеціально добиралися фізично та психічно здорові чоловіки та жінки — «чистокровні арійці», яких поселяли в особливих таємних борах. Невдовзі після народження дітей забирали в матерів і виховували в спеціальному дитячому будинку з метою створення суперменів «надії майбутньої Німеччини». За повідомленнями з одного такого дитячого будинку, розташованого в місті Найбіберзі, всі 20 дітей, які там утримувалися, дуже відставали в розвитку. Вони пізно починали говорити й оволодівати гігієнічними навичками. Деякі діти «були просто ідіотами». Так закінчився цей шовіністичний захід. Аналіз причин порушень психічного розвитку засвідчив, що діти були позбавлені найголовнішого — материнської любові¹.

Як бачимо, виховання дітей поза сімейним гніздом — безрадісне і безперспективне. Гіркий досвід минулого довів, що діти, які виросли в не сім'ї, а в притулках, дитячих будинках, інтернатах, у житті безпорадні й нещасні. Вони, звиклі до державних подачок, не знають, звідки що береться, і, ставши дорослими, здебільшого не можуть створити власної сім'ї. Не бачивши нормальних родинних стосунків, не знаючи маминої ласки, батьківської й сестринської любові, вони не здатні дати все це своїм дітям. І їх малюків чекає така сама сирітська доля в казенних виховних дитячих закладах. То ж жодний дитячий будинок, навіть найрозкішніший, не здатний замінити дитині сім'ю.

Щоправда, сироти бувають різні. Одна справа, коли дитина осиротіла внаслідок смерті рідних батьків, і зовсім інша сирота при живих батьках. Бути сиротою в першому випадку важко, а в другому — у сто разів гірше! То ж і сирітська педагогіка не може бути однорідною. Сирітство при живих батьках завдає неймовірних страждань дітям. Тож треба все необхідне зробити для того, щоб таких страждань не допускати, щоб не було в нашому суспільстві такого сирітства.

¹Див.: Лангмейер Н., Матейчек З. Психологическая депривация в детском возрасте. — Прага, 1984. — С. 71.

3.7. Няні з народу

Нерідко батьки в допомогу собі для догляду за маленькою дитиною запрошують в сім'ю няню. Традиційно це практикується в Україні ще з давніх часів. Аристократичні сім'ї наймали також мамок-годувальниць, вихователів, учителів, яких ще називали боннами, гувернантками.

Нянькою (нянею) прийнято називати жінку або дівчину, яка доглядає дитину. Походить воно, очевидно, як і слово «мама», «ненька», від лепету дитяти — «ня-ня». В лексиці дитячої мови «ня-ня» означає «бери». Цим своїм лепетом дитя просить «взьми мене», «доглянь мене». З таким зворушливим словом дитина звертається до лагідної доброї людини. І не помиляється. В няні йдуть люди з доброю душею, лагідні та щирі, які люблять дітей і готові віддати їм своє серце. Через це в душах своїх вихованців вони лишають глибокий слід.

Можна було б навести чимало прикладів теплих спогадів і незабутніх вражень багатьох людей про своїх нянь. А ті, що стали поетами, оспівали їх у своїх віршах. «Рідні книги в синьому сап'яні... Воркітлізгий, сивий голос няні. Та невже це тільки тінь і слід? — схвильовано писав М. Т. Рильський, згадуючи своє дитинство.

Нянькувати йшли, як правило, жінки й дівчата, які, хоч і не мали спеціальної педагогічної освіти, а то й часом були неписьменними, але відзначалися працьовитістю, чесністю, витривалістю, виховним хистом, відмінно володіли народним пестувальним мистецтвом. Тому й називаємо їх нянями з народу та зараховуємо до плеяди активних вихователів дітей у сім'ї.

Однак про нелегку працю нянь з народу по суті нічого не написано ні в художній, ні в етнографічній літературі. Щасливим винятком тут може бути хіба що оповідання Наталі Кобринської «Перша вчителька» (1892), в заголовку якого уособлено няню з народу та її почесну функцію виховательки дітей в сім'ї.

Вже перші рядки твору репрезентують коло нелегких обов'язків няні Тетяни в сім'ї сільського пароха:

— Тетяно! Тетяно! Бійся бога, забери діти та йди де трохи з ними. Дитина не давала мені спати цілу ніч; тепер хотіла, я подрімати, та діти так пустують, що не мож ока зажмурити.

А ось і сам няня, любовно змальована письменницею: «У дверях з'явилася п'ятдесятилітня жінка невеличкого росту, у синій спідниці, білій сорочці, червоній хустці з довгими тороками і густими

рядами ціток на шиї, від яких відбивало гарно її смагле лице з палаючими очима»¹.

Няня миттю зорієнтувалась і хутко взялась до роботи:

— Тихо, діти! Мама хочать спати, — сказала вона до дітей — до дівчинки та трьох хлопчиків, що найшли були собі дивну забавку і робили немало гуркоту і стуку...

Далі довідуємося: «Тетяна служила вже десять літ і няньчила всі діти, за що вони любили її дуже і горнулися щиро до неї»².

Батько дітей, крім парафіяльних обов'язків, вів ще разом зі своєю дружиною велике сільське газдівство. Тож доглядом дітей займалась переважно сама Тетяна. Вона мила їх, чесала, вбирала, учила отченашу і забавляла. А коли підросли до школи, то заохочувала їх до навчання, до книжки. Між іншим, діти слухали її значно краще, ніж самого вчителя. А ще дуже любили, як Тетяна розповідала їм, що коли, особливо міфи про млин, що підводять дітей до розуміння демонізму, вчать відрізняти добро від зла, духів добрих і злих.

У цій незвичайній школі в саду, під блакитним небом на заняттях під керівництвом своєї першої вчительки діти вчать спостерігати, дивуючись своїми власними відкриттями. Вони допитливо ловлять кожне її слово. Їм з нянею значно цікавіше, ніж з шкільним учителем.

Тим часом нянин урок продовжується. Діти із своєю першою вчителькою з-під млина обійшли сад і підійшли до обійстя сусіда Івана. Воно акуратно, по-святковому прибране. Чому? Не без допомоги Тетяни діти здогадалися, що то в Іванового Михайла весілля. Малята повилазили на пліт й повитягали голівки, глядячи на весільний церемоніал³.

Спостереження дітей за народним весільним звичаєм теж не обходиться без Тетяниних коментарів. Сказане нею при цьому ніби між іншим викликає жваві роздуми у дитячих голівках.

«Діти повилазили ще вище на пліт та придивлялись, як молода зсідає з воза, як іде до хати, як здійсмають та заносять за нею подушки.

Одні гості позаходили до хати, другі позасідали за столи на дворі.

Іван і Іваниха бігали від одного стола до другого...

¹Кобринська Н. Вибрані твори. — К., 1980. — С. 189.

²Там же. — С. 190.

³Там же.

— Ото Іван і Іваниха тішаться!

— Ой, тішаться, тішаться, доки не стануть сваритися, — підхопила сумно Тетяна.

— А молода де? Чому її нема на дворі?

— Десь, небога, сидить у хаті.

— Чому ви кажете «небога», Тетяно? Чому жалуете її?

— Чого жалую її? Кожен її жалує. Заїли одну таку молоденьку, а тепер беруть уже другу.

— Хто її заїв, Тетяно?

— А хто, як не Іваниха! Нема вже на світі нічого гіршого, як люта свекруха»¹.

Сказане мимовільно, в конкретному випадку та у відповідному емоційному настрої сприймається не як гола сентенція, а як сувора правда життя, що будила в дитячих голівках думку за думкою, націлюючи на те, аби збагнути істинну суть людської доброти і кривди.

Жодна риса Тетяни та її педагогіки не лишається поза увагою письменниці: вдалий підхід до дитячої душі, вміння забавити дитину, доступність у зв'язуванні навіть дуже складних явищ і подій, чуйне й уважне ставлення до дітей, невпинне піклування про них, індивідуальний підхід.

Ведучи дітей на прогулку «до Трьох лісків» і зустрічаючись по дорозі з багатьма односельцями, Тетяна ввічливо вітається з ними, знаходить для кожного привітне слово, можливість перемовитися у кожному конкретному випадку про ті чи інші події на селі, що теж служить уроком чемної поведінки для дітей.

У житті буває всяке — і добре, і зле. Так і в оповіданні «Перша вчителька»: радість весілля змінюється сумом похорону — жалібним співом похоронної процесії, розпачливим голосінням трьох дівчаток з розплетеним волоссям, які супроводжували свою маму в останню дорогу до місця вічного спочинку на сільський цвинтар, а також прибитого горем батька. І тут посмутнілі діти чують голос своєї няні: «Ото сирітки плачуть, ніби зозулі кують!», — говорить тихо Тетяна. Ольга притулилася до неї і захлипала, хлопчикам також збиралося на плач. «Ходіть Ходіть! — сказала по хвилі Тетяна, забираючи діти з собою, і повела стежкою вгору»².

¹Кобринська Н. Вибрані твори. — С. 195.

²Там же. — С. 197.

І знову зустріч з людьми. Обмін думками про смерть Петрихи, зойно побачений похорон, про долю сиріт. Діти уважно прислухаються до цих розмов своєї няні з сільськими молодими, але все розуміють, ставлять запитання з приводу почутого. І Тетяна у відповідь розповідає їм про сирітку, про злу мачуху словами української народної казки, яка змалку утверджує у свідомості кожної людини основні поняття народної моралі про добро і зло, правду і кривду, вчить неухильно дотримуватись вічних людських чеснот. Тому на запитання маленької Олі: «А чому ангели не прийшли та не сказали мачусі, щоби була для сирітки добра?» Тетяна відповіла: «Бо кожний чоловік повинен і без того добрим бути та другому не робити кривди». Просто і ясно няні вдається донести до свідомості своїх вихованців суть найскладніших філософських понять — про головний сенс людського життя, про соціальну справедливість.

Серед широкотравистої сіножаті Тетяна вчить дітей читати та глибоко розуміти книгу природи. Суть кожної рослини вона розкриває за допомогою народних казок, оповідань, легенд, прислів'їв і приказок, повір'їв, яких знає безліч, народної ботаніки і народної медицини, що будить у дітей надзвичайний інтерес і любов до природи, розвиває мислення. У жваву бесіду няні вплітаються розповіді самих дітей, виникає бажання заспівати разом з нянькою українську народну пісню про зозулю. І так щиро заспівати, що пастухи, які недалеко пасли, полишали худобу й стали підходити до веселих співаків. А потім уже всі гуртом з ними про орла, про паву, про Саву.

«Всі знали пісню про Саву, — читаємо в оповіданні. — І знову залунало полем, ще голосніше, ніж перше, бо й пастухи знали пісню про Саву, співали...»¹ Пісня розбудила в дитячих голівках безліч запитань з історичного минулого рідного народу — про козаків, про татар, про панів і панщину, походження людських прізвищ. На численні дитячі запитання Тетяна знаходить мудрі відповіді, вдаючись до фольклорних джерел, своїх спогадів, заохочуючи дітей до власних думок і спостережень. Проведений з нянею день посіяв у душах дітей добрі спогади. Тому й оповідання завершується словами: «Діти по такій довгій прогульці смачно заснули, та лиш у сні роїлись їм по головках ліси, цвіти, сіножаті, сиві зозулі, чорти, козаки, татари та людська недоля»².

¹Кобринська Н. Вибрані твори. — С. 201.

²Там же. — С. 206.

В оповіданні Н. Кобринської «Перша вчителька» описаний один день праці няні з народу. А таких днів, насичених щедрою наукою цієї першої вчительки, в житті дітей було чимало. Тому жодного перебільшення не буде, якщо скажемо, що мистецтво нянок з народу — дорогоцінне надбання етнопедагогіки, неоціненний внесок у народну, національну, загальнолюдську педагогічну культуру, що може й повинно бути щедро використано сучасними батьками та матерями, вихователями дитячих садків. На превеликий жаль, у педагогічній науці вона зовсім не вивчена. У підручниках і посібниках з дошкільної педагогіки про народних пестунок і їхню педагогічну мудрість навіть не згадується. Чому? Невже педагогіка нянок з народу не заслуговує на увагу?

І ще одне, не менш важливе й болісне. Колись праця няні в сім'ї була почесною і користувалась широкою популярністю. Добрих пестунок цінували й поважали. У відповідь за свою сумлінну, важку, невтомну працю, недоспані ночі й увагу до дітей вони діставали щирі любов від своїх вихованців, вдячність і шану від людей. Тому й няні пишалися своєю благородною працею, умінням, охоче виконували свою виховну місію.

Сьогодні, коли відкрився широкий простір для педагогічної ініціативи, треба дати можливість батькам, які хочуть виховувати своїх дітей вдома, знайти й мати пестунку. З цією метою вже відроджується благородна народна традиція, піднімається престиж і авторитет пестунок через широку й активну пропаганду значення їхньої праці. У містах Києві, Дніпропетровську, Львові вживаються конкретні, енергійні організаційні заходи; відкриваються гімназії, курси гувернерок, домашніх вихователів; приватні дитячі садки та ясла, у яких працюють групи з 3—5 осіб.

Звичайно, є різні няні. Тому перед тим, як довіряти їй свою дитину, батьки мусять пересвідчитися, що ця особа чесна, доброзичлива, розумна, любить дітей і вміє з ними поводитися, високоморальна, працьовита, охайна.

3.8. Родичі, свояки, сусіди, ровесники

Певний вплив на виховання дітей у сім'ї справляють родичі, свояки, сусіди, ровесники, товариші, друзі.

Через родичів і свояків при сприянні своїх батьків діти пізнають свій родовід як за батьківською, так і за материнською лінією, манери добрих внутрішніх стосунків і взаємопідкування про людей рідних і близьких. З цією метою українське родинознавство виробило протягом віків і має у своєму арсеналі розгалужену

систему назв спорідненості та свояцтва, що знайшла своє ґрунтовне висвітлення в науковій літературі¹.

Вихователів по прямій лінії першого та другого ступенів ми вже характеризували. Завдання батьків полягає в тому, щоб ознайомити своїх дітей зі своїми родичами та свояками за всіма іншими лініями і ступенями спорідненості та свояцтва, залучити їх до підтримання між ними родинних контактів. Тим часом діти охоче включаються до них, особливо, якщо гарний приклад у цьому подають самі батьки, зокрема за лінією: зять-тесть, теща; невістка-свекор, свекруха. Та й потенціальна схильність до цього генетично закладена в кожній людині. Недарма кажуть, що «свій свояка бачить далеко».

З давніх-давен живе добра традиція в Україні, згідно з якою родичі та свояки завжди настроєні на те, щоб подати один одному потрібну допомогу, піти на взаємовиручку, розділити радість або смуток. Рідні та свояки збираються разом, щоб відзначити народження дитини, іменини, новосілля, зіграти весілля, відправити юнака в армію, попрощатись з покійником, відвідують одні одних, якщо живуть в одному місті чи селі, у неділю чи свято, обов'язково приносячи ласощі чи невеличкі подарунки дітям. Вельми пам'ятними для всіх стають щорічні храмові свята, з великою кількістю приїжджих гостей, до яких батьки готуються заздалегідь, залучаючи до цього і своїх дітей, що має неабияке гуртувальне значення. Діти вчаться зустрічати та проводити гостей, набувають манер гарної поведінки за столом, оволодівають правилами мовленнєвого етикету та культурою листування, вчаться розумно проводити своє дозвілля, змістовно організувати свій відпочинок у колі родини, набувають таких прекрасних рис людського характеру, як коректність, привітність, співчутливість, гостинність, родинна солідарність.

Гостинність — одна з провідних національних рис українців. Через це й кажуть: «Веселий гість — дому радість». В українській родинній педагогіці побутує чимало стійких висловів з гостьового етикету, розрахованих на засвоєння дітьми та молоддю, а саме: «У чужому домі не будь примітливий, а будь привітливий»; «Будьте, як дома, а поведіться, як в гостях»; «В гостині завжди пам'ятай, що ти не вдома»; «В гостину збирайся, але вдома пообідати не забувай»; «Любиш в гостях бувати, люби ж гостей і приймати»; «У

¹Див. докладніше: Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. — К., 1961. — 150 с.

гостині останній починай їсти, а перший переставай»; «В церкву ходять по дзвону, а в гості — на заклик»; «Діти в кут, коли гості в хату йдуть»; «Гість як невільник — де посадять, там і сидить»¹.

Належність до клану родичів і свояків створює у дитини мажорний настрій, вселяє життєвий оптимізм, впевненість у своєму сьогоднішньому та завтрашньому благополуччі, пробуджує бажання радувати їх гарною поведінкою, адже знають, що в разі допущених хибних вчинків кривняки відвернуться від неї, не визнаватимуть своєю. А це дуже прикро та небезпечно.

«Без брата проживеш, а без сусіда — ні», — кажуть українці, підносячи важливість фігури сусідів у всьому, в тому числі як вихователів. До того ж дуже своєрідних, що сприяють соціалізації особистості.

Звичайно, що сусіда дитини не виховає. Але батьківське виховання при допомозі сусідів — важливе та бажане. Особливо, якщо цей приклад зразковий. Звідси народна сентенція: «Близький сусід кращий від далекого брата», «До бога високо, до мами далеко, а до сусіда найближче». Життя сусідів відбувається на очах один в одного («знають сусіди твої біди»). Найшвидшу допомогу та пораду можна одержати від найближчого сусіда, як і позичити необхідну річ («сусідська річ позичати вогню»). Тому завжди актуальним виступає побажання «доброго сусіда мати»: «Добре, як сусід близький і перелаз низький», «Добрий сусід — найближча родина», «Добрий сусід дорожчий від брата»². Тому порада: «Коли сусід, як мід, то проси його на обід», «Не купи собі дім, а купи сусіда: хату купиш, а сусіда не продаси». І висновок: «Який сусіда, така й бесіда» та застереження: «Нема більшої біди, ніж лихі сусіди».

Підтримувати добросусідські стосунки не так-то й просто, проте конче необхідно. В Україні збереглась традиція, за якою дорослі діти, влаштувавши власну сім'ю, будують собі нові хати поруч з батьками, щоб родинні зв'язки підсилити сусідськими. Та й саме життя родин у колах сусідів протягом віків породило педагогіку добросусідства. Її покликання — гармонізувати сусідські взаємини, уникнути конфліктів, згладити непорозуміння, через сусідську взаємність вводити молоду поросль у життя громадське, суспільне, вчити її жити з людьми і для людей, любити свою націю та поважати сусідні народи.

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — С. 32—33.

²Там же. — С. 28.

Добросусідство має свої розумні межі. Тому й кажуть: «Пусти сусідів до хати, то й сам підеш до сусідів». Воно виключає надмірну цікавість, заздрість, гординю, обмову, лукавство, чванство, недоброчливість, натомість утверджує взаємодопомогу, взаємовиручку, взаємозбагачення досвідом у веденні господарства, вихованні дітей. Однак це аж ніяк не заперечує власної кмітливості й ініціативи («Не позичай у сусіда розуму»).

В українських сім'ях традиційно прийнято формувати змалку в дітей доброзичливе ставлення до сусідів і не тільки через відповідні розмови та бесіди, а й через залучення хлопчиків і дівчаток до цілого ряду справ на користь сусіду — віднести сусідам молока, яблук, груш, покласти корову, зробити покупку в магазині, допомогти хворому, доглянути немовля тощо. При цьому всьому дитина має виявляти ввічливість і привітність. Той, з свого боку, теж проявляє увагу та ласку до сусідської дитини.

Інколи, правда, без клопотів не обходиться. Особливо, коли сусідські діти посваряться між собою або хтось з них, бешкетуючи, залізе в чужий сад чи город і наробить там шкоди. Очевидно, це й породило афоризм: «Сусідські діти — найпустіші». Категоричність його породжена перебільшеним сприйманням якоїсь кривди, навіть найменшої, яка виникла раптово з боку того, від кого завжди очікуєш добра й на кого покладаєш добрі надії. В даній ситуації потрібна стриманість і обачність. Дорослим через це ні в якому разі не варто сваритися. Спалахи суперечок між дітьми виникають досить часто, проте вони й швидко миряться, а дорослі — ні. Буває, що діти посварилися і навіть побилися, проте тут же помирилися і далі граються. А дорослі сусіди, які з цього приводу пересварились, довго ворогують між собою, не розмовляють. Кому це корисно? Нікому. Щодо другого порушення, то тут треба з'ясувати його причину. Якщо це явне зухвальство, то батьки дитини повинні негайно його присікти. Якщо ж до того це ще й зумовлено бажанням дитини поласувати чимось смачненьким у чужому городі, то треба присоромити зухвальця, який бере без дозволу, замість того, щоб попросити і постаратися надалі виростити такі ж ласощі на своєму городі, не без посильної допомоги того, хто любить його їсти. Саме такий вихід із конфліктної ситуації правильний, педагогічний.

Діти люблять жити та бути в оточенні сусідів, особливо ровесників — дітей однакового віку. Спілкування з ровесниками справляє на виховання дитини чималий вплив. У цьому легко переконатися, якщо згадати своє власне дитинство та проаналізувати те, що одержали від такого товариства. Це ігри, забави, розваги, цікаві розмови, незабутні враження та радісні емоційні переживання. Граючись з

іншими дітьми, ми не тільки розвивали свої тілесні сили, а й гартували свій дух, теплили серце. І це насправді так.

У сузір'ї ровесників кожна дитина найшвидше та найкраще оволодіває такими товариськими чеснотами, як правдивість, погоджувальність, добропорядність, справедливість, любов до ближнього, толерантність, солідарність, вірність обов'язку. Самі діти впливають взаємно один на одного, вчаться узгоджувати свої потреби з потребами інших, звикають не випинати своєї персони, проявляти скромність, статечність, ініціативу, відчувати плече товариша, тобто набувають рис, які вкрай необхідні в житті кожної людини.

У колі ровесників кожний хлопчик і дівчинка набираються мудрості будувати приятельські стосунки, шліфують свої характери, позбуваючись наявних недоліків типу нахрапу, егоїзму, розхлябаності, вередування, брехливості, гарячковості. Цих успіхів дитина аж ніяк не досягла б, перебуваючи завжди в товаристві людей дорослих. Дитина, оточена лише дорослими, почувас себе, незважаючи на численне оточення, самотньою, позбавленою можливостей вправлятися у названих товариських чеснотах.

Рівень вихованості в різних дітей неоднаковий. Через це бажано вберегти свою дитину від поганого впливу недовихованого ровесника, бо, як справедливо мовить народне прислів'я, «З ким поведешся, від того й наберешся», «З ким хто пристає, таким і сам стає». Та чи завжди батьки мають змогу дібрати для свого чада лише ідеальних ровесників? Де їх взяти? Адже майже в кожного індивіда можуть проявлятися, більшою чи меншою мірою, ті або інші слабкості. Тож у цій справі треба виявляти обережність, але й не бути боягузом. У запалі веселих дитячих ігор і забав, що гартують тіло, відточують розум і радують душу, навряд чи так легко дитина може зіпсуватися.

У всякому разі відгороджувати своє чадо від ровесників не слід, оскільки це антипедагогічно, адже гостро суперечить природним і суспільним потребам дитини, її вихованню. Перебуваючи в дитячому середовищі, в колі своїх ровесників, діти значно краще та швидше ростуть і розвиваються, щедро збагачуються духовно, поступово та впевнено переходячи від дитячого ровесництва до освоєння таких високих духовно-моральних категорій людини, як товаришування, дружба, любов, кохання.

3.9. Природа, побут

З-поміж провідних факторів, що виховують дітей у сім'ї, на чільному місці стоять природа і побут.

Природа, як поняття в найширшому розумінні цього слова, — це навколишній світ, буття (єство) взагалі, що є об'єктом людської практики й пізнання. Поняття «природа» — містке й багатогранне¹.

Без природи життя неможливе. Природа без людини обійтися може, а людина — ні. І це аксіома. Виховання без природи теж немислиме, і це знайшло своє глибоке обґрунтування в науковій педагогіці, зокрема щодо її використання у вихованні дітей. З давніх-давен таку позицію займає українська етнопедагогіка. Засвідченням цього є велика кількість українських народних прислів'їв і приказок, загадок, притч, казок, оповідань про природу². Органічна паралель природа-людина незмінно проходить через усі види та жанри українського фольклору. Земля, гори, ліси, поле, рілля, небо, зорі, місяць, сонце, світло, темрява, вода, вогонь, дим, туман, дощ, погода, грим, блискавка, космос, вітер і буря, дощ і сніг, мороз, час, пори року, місяці, дні, тижні — ось далеко неповний перелік навколишніх явищ, які стали предметом поглядів людини. Тож жодного перебільшення не буде, якщо скажемо, що українська родинна педагогіка — це педагогіка Землі, Неба і Сонця, Води, Вогню, Рік, Лісів і Полів, Грому і Блискавки, Місяця, Зірок, Тепла і Дощу, її Величності Природи в цілому. І саме для такого висновку маємо всі підстави.

Прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат — ось основний матеріальний, духовний, культурний і педагогічний козир України. Схильність сприймати виховний вплив природи закладена в кожній людині генетично, що зумовлене її споконвічним зв'язком з природою.

За словами відомого українського історика І. П. Крип'якевича, вже давня людина жила в тісних зв'язках з природою, і як її господарські заняття, так і весь світогляд єдналися з явищами природи. Слов'янська релігія була культом природи. Головні боги — Дажбог-сонце, Перун-грим, Стрибог-вітер, — усе це образи природи. Особливо характерною рисою слов'янських вірувань був їх зв'язок

¹Див.: Словник української мови: В II т. — К., 1977. — Т.8. — С. 7—10.

²Див.: Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. — К., 1989. — С. 46—90; Українські народні загадки. — К., 1963. — С. 9—126.

із землею. Наші далекі предки віддавали особливу пошану водам, річкам, криницям, полям, лісам. Кожне урочище мало своїх богів, кожна околиця була оповита повір'ями про русалок, водяників, лісовиків, різні опікунчі ества. Вся земля була освячена привітністю богів. І це тісно пов'язувало людину з рідною країною, витворювало у ній любов до батьківщини.

Життя, близьке до природи, давало людині гармонійний, радісний погляд на світ. Напружена праця буднів чергувалася з радощами і розвагами свят. Українська «вулиця» веде свою назву від слов'янських часів. В іграх, змаганнях, танцях, музиці та піснях викладала давня людина свої буйні сили. Особливо пісня супроводила наших предків на кожному місці і в кожному часі — при щоденній праці і на родинних святах, при релігійних обрядах і громадських виступах, у війнах, походах, перемогах¹.

Поліфонічність природи в людському житті визначає її функціональну багатоаспектність в підході до виховання дітей в сім'ї. Однак останнім часом серед батьків і вчителів чомусь набрав поширення однобічний погляд на природу — тільки як на засіб замилювання та естетичних насолод дітей. Насправді ж її педагогічний вияв значно ширший.

Поняття «природа» включає в себе різні педагогічні розуміння: а) наявні від народження нахили та здібності дитини, тобто головні властивості її організму, духу та розуму; б) вплив навколишнього середовища — клімату, географічного положення, атмосферних перепадів, харчування, помешкання, ландшафту, збіг різних обставин, соціального становища, місця проживання; в) дію духовної сфери — родинно-побутової культури, освіченості батьків, релігії, мальовничості пейзажів та краєвидів.

Постійний контакт з природою приводить дитину до засвоєння понять, слів, речень і вироблення зв'язного мовлення. Природа збуджує в дітей уяву, вчить логічно мислити на основі зіставлення наявних у навколишньому світі предметів і явищ, пізнання їх причин і наслідків, користі та шкоди, простору і часу. Земля, Сонце, Вода, Небо, Повітря, Життя рослинного і тваринного світу підтримують увагу дитини, зміцнюють здоров'я, закликають до спостережень, плакають допитливість, творчу винахідливість, емоційну насолоду і трудову снагу, морально облагороджують кожну людину.

¹Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 24—25.

Природа є джерелом добра. Її краса справляє величезний вплив на духовний світ людини.

Природа по суті, має пряме відношення до всіх процесів виховання, зокрема до вироблення сил тілесних й енергії волі у дитини. Згадаймо хоча б чудові ігри та забави наших дітей на свіжому повітрі серед матінки-природи. Велике значення для тілесного та духовного розвитку дитини має перебування її серед природи на селі.

Природою закладені вікові та індивідуальні особливості дитини, обов'язкові для врахування батьками. Чимале педагогічне значення у зв'язку з цим має також організація її домашнього побуту.

Однак побут як один із провідних факторів родинного виховання дітей не знайшов належного висвітлення у педагогічній літературі. З огляду на це виникає питання: що ж таке побут і яка його виховна роль?

Побут — уклад повсякденного життя, безпосередньо пов'язаний з відтворенням як самої людини, так і народу, нації в цілому, із задоволенням матеріальних і духовних потреб людини. Побут характеризується трьома сферами життєдіяльності: родинною, виробничою, позавиробничою. У даному разі нас цікавить, звичайно, побут родинний, пов'язаний з укладом повсякденного життя сім'ї. Розглядаємо його як важливе психолого-педагогічне явище в системі родинного виховання дітей, виникнення і розвиток якого носить історичний характер, пов'язаний з історичною долею, економічними та соціальними умовами життя нашого народу. На кожному історичному етапі розвитку суспільства побут має свої певні властивості. На характер родинного побуту впливають соціальні умови та матеріальне становище сім'ї, її місце проживання, рівень культури та вид занять. У зв'язку з цим розрізняють побут родовий, патріархальний, дворянський, робітничий, селянський, міський, сільський, громадський, студентський тощо.

Суспільство, родина, життя кожної людини, а значить, і виховання дітей в сім'ї без побуту обійтися не можуть. Підвищення педагогічної культури сім'ї визначається поліпшенням її побуту. І навпаки, мудра організація побуту сім'ї, особливо дитячого, неабияк сприяє міцності її педагогічних позицій.

Під поняттям «дитячий побут» розуміємо сукупність матеріальних і культурних умов, у яких дитина живе, стан задоволення її реальних потреб відносно догляду, харчування, одягу, житла, предметів хатнього вжитку, охорони здоров'я, а також щодо засвоєння духовних благ, культури живого спілкування, відпочинку, ігор і розваг.

Під щоденним впливом побуту складаються міжособистісні стосунки людини, формуються ціннісні орієнтації та культура спілкування, певний спосіб життя та життєва позиція особистості.

Оскільки побут кожної нації формується та розвивається за певних специфічних умов матеріального та духовного виробництва, освоєння певного природного середовища, він — поряд із загальносоціальними властивостями — має свої конкретно-історичні, самобутні моменти, які зумовлюють його національну специфіку. Звідси цілком правомірним буде вживання термінів, які відображають побут конкретної нації (скажімо, «побут українців», «побут української родини») чи навіть окремих етнічних груп («побут бойків», «побут гуцулів»).

Виховна роль домашнього побуту незаперечна. Але ж він буває різний: влаштований і невлаштований; зручний і незручний; комфортний і дискомфортний; багатий (розкішний, шикарний) і бідний; педагогічно доцільний і педагогічно недоцільний. Педагогічну вартість має не будь-який родинний побут, а лише доцільно організований, при якому немає нічого зайвого, оскільки кожна річ і кожний предмет має своє призначення і своє місце, в противному разі нормальні умови для життя, домашньої праці, споживання, відпочинку, доброго настрою будуть спотворені. Ось чому все обладнання та предмети в інтер'єрі традиційної української хати так чітко регламентовані. Тут усе має свою функцію та символічне значення¹.

Затишна домашня обстановка облагороджує дітей. Тому й кажуть: «Най буде не пишно, аби затишно». А наявність в їхньому розпорядженні тільки потрібних предметів привчає до акуратності, ошадливості та бережливості.

Педагогічно доцільний той побут, який має свої розумні межі. Нагромадження в домі багатства задля багатства, задля багатства, захарашення оселі непомірною кількістю предметів — меблів, «стінок», килимів, світильників, невжиткового посуду, кристалу, одягу, дитячих іграшок, нечитаних книг, оздоб — шкодить вихованню.

3.10. Держава. Церква

Кожному з нас відомий крилатий вислів: «Міцна сім'я — міцна держава». З таким самим успіхом можна сказати: «Міцна держава — міцна сім'я». Це аксіома. Кожен з нас знає і відчув на собі, що від

¹Данилюк А. Г. Українська хата. — К., 1991. — 109 с.

держави великою мірою залежить благополуччя сім'ї, доля наших дітей, онуків, правнуків, сучасне та майбутнє нашого народу, нації.

Якщо йти за народною етимологією, то термін «держава» в українській мові походить, очевидно, від дієслова «держати», тобто тримати (порядок), управляти, державувати, бути володарем. Держава — апарат політичної влади в суспільстві. Від державних порядків суспільства значною мірою залежить лад у сім'ї, родинне виховання дітей.

Зараховуємо державу до вагомих родинних вихователів не випадково. Адже вона справді впливає (чи може впливати) на виховання дітей і молоді як безпосередньо — через систему навчально-виховних дитячих закладів (державних притулків для сиріт, дитсадків, шкіл, дитячих будинків, інтернатів, допоміжних шкіл, станцій юних техніків і натуралістів, дитячих бібліотек, театрів, засобів масової інформації), так і опосередковано — через свій устрій, державні заклади й установи, виховну політику, сім'ю (на основі юридично-правового регулювання родинних відносин, охорони дитинства й материнства, сприяння зміцненню сім'ї, підтримки розвитку родинно-побутової культури тощо).

Родинне виховання завжди здійснюється в плині реального життя і трудової діяльності сім'ї, яка водночас перебуває в контексті життєдіяльності держави, що в своїй сукупності утворює родинно-державне (офіційне) виховання.

Історичний досвід показав, що коли народ має свою демократичну державу, коли інтереси сім'ї і держави збігаються, коли офіційна педагогіка та педагогічна наука взаємодіють з педагогікою народною (етнопедагогікою), то виховання дає відрадні результати. Якщо ж таких умов немає, то як родинне, так і державне виховання зазнає серйозних збитків. Тож цілком природним виявляється прагнення українського народу та сім'ї мати свою державу. Однак не завжди були в нього сприятливі умови для того, щоб їх належно реалізувати, хоча своє державне будівництво українці започаткували дуже давно.

Як твердить І. П. Крип'якевич, перші паростки української держави зародились і вирости вже в далеких предків українського народу — в антів. Їх суспільний лад — так само, як у всіх слов'ян — греки називали демократією. За словами історика, держава антів протривала три століття — від кінця IV до початку VII ст. Її довготривалість засвідчує, що це була могутня державна організація. В історії України вона має важливе значення. Український народ уперше серйозно заявив про серйозну здатність до державної творчості, організувавши державу на великій частині своєї території і з виходом до моря. Те, що держава антів сягала Чорного моря, мало

особливу вагу для майбутнього України. Проблема опанування моря та морських шляхів стала на першому місці серед проблем українського життя й політики.

Здобутки, що їх досягнули наші предки в перших століттях свого державного життя, були знищені навалою азіатських орд. Держава антів впала під ударом аварів. Шалений наступ кочівників знищив основи організованого життя. На місці колишніх осель залишилися спустошені городища. Але до повного запустіння південних областей все ж не дійшло. Проте активне життя України з-над Чорного моря перемістилось у глибину країни. Тут, на півночі, під природним захистом пуш, далі від наступу кочівників, почало організовуватись нове життя. Основу організації творили племена. Безперервні наскоки кочівників і міжплемінні сутички кликали до згуртування для військової самооборони. Війна і торгівля спонукали до організації державної влади, а згодом у середині IX ст. — до утворення могутньої держави — Київської Русі¹.

Робить свої впевнені кроки наука про державне будівництво. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати написане давньоруським письменником і церковним діячем Іларіоном та виголошене на честь відкриття київського Софійського собору «Слово «Про закон і благодать»» (XI ст.), де він виступає як палкий поборник політичної і культурної самостійності Київської Русі. У відповідь на дискусійне запитання «Закон чи благодать?» автор переконливо довів, що саме закон і є благодаттю, не примусом.

Таким чином, українці мали власну державу в IV—VII, IX—XIII, XV, XVII, XVIII та XX століттях. Лише в XIX ст. у них не було власних урядових структур. Хоча Україна тоді і не була державою, але країною була колоніальною. То ж маємо всі підстави твердити, що українці — народ державний. Саме на ґрунті його активної державотворчості могли з'явитися такі унікальні політичні утворення в Україні, як Київська (середина IX—XIII ст.) та Галицько-Волинська (1199—1340) держави, Козацько-Гетьманська держава (1648 — кінець XVIII ст.), Українська держава 1917—1920 рр. Україна мала своє військо, власну економічну й адміністративно-територіальну систему, українські гроші і проводила самостійну внутрішню та зовнішню політику. Цим засвідчується, що український народ вперше в світовій історії творив демократично-правову державу, в той час, як в інших країнах про це ще навіть і не помишляли.

¹Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1991. — С. 29—31.

Минав 1710 р. Залізною рукою самодержавно правив Росією цар Петро I. В Європі панувала монархічна тиранія. Ще тільки мали появитися французькі просвітителі, які висунуть неслівні ідеї щодо конституційного обмеження «освіченого монарха», а український гетьман Пилип Орлик, перебуваючи у вигнанні, запропонував ще не знані у світі демократичні засади в створеній ним Українській Конституції. Це була реальна модель вільної, незалежної держави, у формі демократичної республіки, заснованої на визнанні природного права людини на свободу й самовизначення. У цій державі забезпечувалося виборність усіх державних посад знизу догори, проголошувалася політика охорони сім'ї, соціального забезпечення убогих, удовиць, сиріт та інших знедолених. Європеїзація була для нього тим засобом, що мала привести Україну до самостійності¹.

Отже, нині незалежна Українська демократична держава будується не на голому місці, а на вікових державних традиціях киево-галицького європейства. В цьому суть її ретроспективи, в цьому сенс її перспективи. В цьому смисл буття кожного українця, кожної української родини, надійна запорука відродження та дальшого розвитку української національної системи родинного виховання, української етнопедагогіки.

Традиційним національним символом української держави, що своїм походженням сягає вглиб Київської Русі, є тризуб і синьо-жовтий прапор. В них закладено глибокий педагогічний зміст, зокрема щодо родинного виховання. Адже тризуб належить до символу княжого роду Володимира Великого і Ярослава Мудрого, що «захищає від зла, нещастя і подібного, а притягає добро»².

Втілення у тризубі Святої Трійці — Бога Отця, Бога Сина і Бога Духа Святого — символізує нерозривну єдність поколінь «і мертвих, і живих, і ненароджених» (Т. Г. Шевченко) та виражає головну суть народної пансофії — гармонію Душі, Тіла і Розуму, що уособлює разом з цим необхідність єдності духовно-морального, тілесного й розумового розвитку дитини як провідного завдання родинного виховання вчора, сьогодні, завтра, завжди, поки світить Сонце та живуть Люди на Землі.

Синьо-жовтий прапор відображає колір неба над Україною й золоте колосся пшениці на українських полях, природну симфонію

¹Див.: Северин В. Гетьман Пилип Орлик, автор першої вітчизняної конституції // Урядовий кур'єр. — 1991. — 15 травня. — С. 8.

²Пастернак О. Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. — К., 1991. — С. 37.

Землі, Неба, Сонця, Хліба — символу плодючості й достатку української родини, нескінченної життєздатності, міцї й краси Української Держави.

Традиційний національний гімн українців — «Ще не вмерла Україна». На наших очах відродилась із забуття та лунає по всій Україні та в українській діаспорі народна пісня «Червона калина» («Ой у лузі червоної калина похилилася»).

Калина — символ України («Без калини нема України»), дівочої краси та цноти, душевної щедрості, жіночності, дітородності, родинного щастя. Все духовне життя жінки — її дівочість, невинність, кохання й любов, заміжнє життя, радість і журба, родинні надії, мрії і почуття знайшли втілення у чарівному образі червоної калини, що росте в Україні, не тільки в лісі, а й у кожному дворі.

Як бачимо, шанобливе ставлення до сім'ї, увага до дітей та родинного виховання чітко репрезентоване в українській геральдиці та зведене до рангу державної політики ще з часів Київської Русі. І коли мудрий державний муж великий князь Київський Володимир Мономах писав своє знамените «Повчання дітям» (XI ст.), то головну увагу зосередив на сім'ї, на вихованні дітей і молоді, на гуманному ставленні до людей. «Більше ж за все, — заповідав Мономах, — убогих не забувайте, але, скільки зможете, по силі своїй, годуйте їх, подавайте милостиню сироті, і вдовиці допоможіть... Старих шануй, як батька, а молодих, як братів. У домі своєму не лінуйтеся, але за всім доглядайте. Остерігайтеся брехні і пияцтва, бо в цьому душа погибає і тіло. Найбільше ж шануйте гостя, чи він простий, чи поважний. Хворого навістіть, вслід за померлим ідіть, бо всі ми є смертні; і людини не проминіть, не привітавши, добре слово скажіть їй. Жону свою любіть...»

Зауважимо, що Володимир Мономах не тільки проповідував моральні чесноти, а й неухильно дотримувався їх у своєму житті, за що заслужив серед народу глибоку повагу та честь.

Так вже повелося в Україні з давніх-давен, що на підвищеному й найкращому місці посеред села чи міста громада будувала церкву, майдан, школу, читальню, народний дім, спортивний та ігровий майданчики і шпиталь, які завжди стояли поруч. На Гуцульщині біля церкви ще розміщували цвинтар. Це традиційні культурні центри населених пунктів знову ж таки об'єднували й репрезентували всі три складові частини формування людини — духовно-моральну, тілесну та розумову. Втрата чи бодай незначний занепад хоча б одного з цих компонентів завдає відчутних збитків у вихованні дітей і молоді, особливо в духовно-моральній сфері. В цьому гірко переконаємось на прикладі руйнування тоталітарно-безбожницьким ре-

жимом церков, храмів і монастирів в Україні, що значною мірою стало однією з причин дрімучого запустіння в душах людей, деградації суспільства, манкуртизму й гострої економічної кризи. Захопившись атеїстичним вихованням, радянська педагогіка свідомо випустила з уваги виховання церковне. Зауважимо, що під церквою розуміємо як культову споруду, в якій відбувається християнське богослужіння, так і релігійну спільність вірувань й обрядовості.

Церква має великий вплив на виховання дітей і молоді в християнській родині. По суті, вона опікується кожною людиною від народження до самої смерті. Народжується дитина — її хрестить, підрастає — сповідає і причащає, одружуються наречені — їх вінчає, хворіє людина — соборує¹, вмирає — хоронить.

Церква використовує кожную нагоду, щоб нагадати батькам про їхній святий виховний обов'язок, а дітям — про необхідність їх гарної поведінки. Вже під час одруження священник звертає увагу подружжя на ті сімейні обов'язки, які вони беруть на себе внаслідок вінчання. А під час хрещення немовляти накладає на кумів (хрещених батьків) обов'язок спільно з батьками немовляти дбати про добре виховання свого похресника. Сповідаючись у церкві, батьки звітуються перед Богом і душпастирем, як вони справляються з вихованням своїх дітей. З цією метою душпастир відвідує кілька разів на рік сім'ї на дому з тим, щоб побачити, в якому стані перебуває хатнє виховання, нагадати батькам і дітям про їхні взаємні обов'язки.

Віра й звичаї християнські, які панують у парафії, створені церквою, є тою духовною атмосферою, в якій діти зростають і розвиваються. Як кожна околиця має свої звичаї, що переходять традиційно на молодше покоління, у такий самий спосіб і передається дух релігійний. Приклад старших веде за собою молодших. Якщо батьки, дідуся й бабусі дотримуються християнських свят і обрядів, не пиячать і не бешкетують, знають повчання церкви, відвідують богослужіння, ходять на цвинтар поклонитися померлим, милосердно ставляться до хворих, убогих і калік, то їхні діти намагаються робити так само.

Отже, церква впливає на виховання дитини — як опосередковано, через батьків, старших членів сім'ї, так і безпосередньо, через

¹Соборування — обряд маслосвяття елеєм (оливою).

залучення дітей до вивчення катехізису¹ в церкві та недільних школах.

Церква, зважаючи на слова Христові: «Не забороняйте дітям прийти до мене», приголублює дітей до себе, захоплює до відвідування храму святого, який справляє на них сильне враження неординарністю свого оформлення, іконами, рольовим читанням вголос, співом із співучастю всіх присутніх, проповідями про життя святих, викликає глибокі емоційні переживання, одухотворює особистість.

Церква має ще такі досить успішні «регулювальники» поведінки дітей та молоді, як Таїна Покаяння, що допомагає кожному з них збагнути, «що добре і що погане», кличе до покути за лихі вчинки, застерігає від хибних кроків, а також святе Причастя, яке спонукає прийняти добродіяння Христа до душі своєї, пізнавати самого себе, осягати чесноти — віру, надію, любов, великодушність.

Нині в Україні відроджується українська національна церква, яка може зробити відчутний внесок у родинне виховання дітей і молоді.

В цьому розділі ми докладно охарактеризували головних вихователів дитини в сім'ї. Але знати, хто виховує, замало. Обов'язково треба вміти це робити. Висвітленню цієї проблеми присвячено наступний розділ книги.

Розділ 4. ЧИМ І ЯК ВИХОВУВАТИ

Найкраще надбання — добре родинне виховання.

З уст народу

4.1. Процес виховання та його принципи

Щоб заглибитись як слід у те, чим і як виховувати дитину в сім'ї, треба насамперед добре з'ясувати саму суть даного процесу та його бажане спрямування.

Виховання — важливе явище родинного та суспільного життя. Воно виникло в процесі трудової діяльності людей у зв'язку з необхідністю для молодого покоління оволодівати виробничо-трудовим досвідом старших поколінь. Це поняття вживається в теорії та практиці в широкому й вузькому значеннях.

¹Катехізис (від гр. усне навчання, настанов) — виклад основ християнського віровчення, переважно у формі запитань і відповідей.

У вузькому значенні слова під вихованням розуміємо той чи інший навмисний і систематичний вплив дорослих на поведінку дітей та молоді. Родинне виховання — процес цілеспрямованого формування особистості дитини під керівництвом батьків.

Але ж вихователями дітей у сім'ї, як ми вже говорили в попередньому розділі нашої книги, поряд з батьками виступають люди старшого покоління (дідусь і бабуся), брати і сестри, особи, які замінюють дитині батьків, родичі, свояки, сусіди, ровесники, рідне слово, природа, побут, держава, церква. Таким чином, виховують не тільки окремі особи, а й предмети, явища, родинний устрій, вулиця, громадські установи, вся навколишня обстановка, побут, весь державний устрій, події. До того ж виховують не тільки дітей, а й дорослих. У даній ситуації слово «виховання» набирає вже широкого розуміння.

Виховання в широкому значенні — цілеспрямований, організований процес, що забезпечує гармонійний розвиток особистості та підготовку її до трудової й громадської діяльності. Воно охоплює не лише родину й школу, а й виховну роботу громадськості, дитячих і молодіжних товариств і організацій, культурно-освітніх установ, вплив усього способу життя суспільства, літератури, мистецтва, радіо, кіно, преси, телебачення, а також освіти і навчання.

Що називається процесом виховання? У загальному розумінні слова «процес» (від лат. процесус — проходження, просування вперед) — послідовна зміна станів або явищ, що відбувається закономірним порядком. Процес родинного виховання — це сукупність ряду послідовних дій батьків, спрямованих на досягнення гарного виховання своїх дітей. Вони наділені всім, що властиве для педагогічного процесу і становить цілеспрямовану, свідомо організовану, розвивальну взаємодію вихователів і вихованців, у ході якої розв'язуються суспільно необхідні завдання освіти та виховання дітей і молоді. Педагогічний процес являє собою єдність процесів навчання, виховання (у вузькому, спеціальному розумінні) та процесу розвитку особистості. Отже, коли кажемо: «Цей хлопчик (дівчинка) має гарне виховання», то це означає, що вдома батьки добре поставили виховний процес. Коли ж говоримо: «Цей хлопець (дівчина) має гарне виховання», то маємо на увазі вже готовий результат самого процесу родинного виховання, тобто сукупність знань, культурних навиків, поглядів, що становлять загальний рівень духовного розвитку особистості і є наслідком систематичного впливу навчання.

Педагогічний процес стосовно об'єкта виховання неодмінно переплітається з процесами психічними — різними формами єдиного, цілісного відображення суб'єктом за допомогою центральної нервової

системи об'єктивної дійсності. Педагогічні процеси також називають психічними функціями.

Розрізняють також види психічних процесів — відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, мислення, мовлення, почуття, увага, воля. З давніх часів ці психічні процеси поділяють на такі три сфери: пізнавальні, емоційні та вольові.

До основних компонентів педагогічного процесу належать: мета, завдання, зміст, принципи, методи, прийоми й організаційні форми виховання.

Об'єктом (предметом) і суб'єктом виховання в сім'ї є дитина, яка росте й розвивається шляхом фізичних і психічних, кількісних і якісних змін. До фізичних змін належить ріст і розвиток кісток і м'язів, внутрішніх органів, нервової й серцево-судинної систем. Психічні зміни передусім охоплюють розвиток сприймання, мислення, вироблення характеру й духовно-моральних якостей, оволодіння знаннями та вміннями.

Розвиток людини — процес складний і багатогранний. Він відбувається під дією як зовнішніх факторів, так і внутрішніх сил, властивих людині, як і всякому живому організму. До зовнішніх факторів впливу на дитину в сім'ї відносимо родинний уклад, морально-психологічний мікроклімат, авторитет та особистий приклад батьків, родинно-побутову культуру, навколишнє середовище в цілому.

Середовище — це соціально-побутові умови, в яких проходить життя дитини, її оточення — природне, родинне, географічне, домашнє, громадське, суспільне.

Результат зовнішніх впливів і діянь залежить від тих внутрішніх (генетичних)¹ сил і процесів, які визначають індивідуальне реагування на них кожної дитини, — спадковості, темпераменту, аналізаторів (слухового, звукового, рухового), задатків, нахилів, здібностей.

Спадковість — одна з основних властивостей живих організмів, що проявляються в збереженні у нащадків біологічної подібності. Це закріплення досвіду, пережитого живою системою, і передача його від покоління до покоління. «Який рід, такий плід», — кажуть українці.

Для розвитку дитини важливе значення мають як середовище, так і спадковість.

¹Ген (від гр. рід, походження) — елементарна одиниця спадковості.

Вчені-генетики довели, що носіями спадковості виступають спеціальні молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти, з якої складаються гени. В спадковість передаються, яка правило, колір очей, волосся, шкіри, група крові, характер людини. Якщо дитина подібна до батька чи матері, то кажуть: «Викопаний батько» чи «Викопана мама».

Але вроджені особливості організму створюють лише загальні передумови розвитку і не визначають його характеру чи, тим більше, кінцевого результату. Вирішальним фактором тут виступають умови життя та система виховання.

Година народження дитини є першою годиною її виховання. Жодна з духовних здібностей людини — кругозір, світогляд, логічне мислення, творча уява, витривалість, спостережливість тощо — не даються від народження, а здобуваються в процесі виховання. За допомогою батьків дитина засвоює історичний досвід, нагромаджений попередніми поколіннями, оволодіває національною культурою. Вона вчиться користуватися предметами домашнього вжитку та знаряддями праці, прилучається до багатств рідної (материнської) мови, мистецтва, науки, засвоює морально-етичні норми людських стосунків. Під впливом виховання відбувається не тільки збагачення знаннями й удосконалення навичок, а й розвиток здібностей дитини, становлення її як особистості.

Особистість — людина, національний індивід, що поєднує в собі риси національного, загальнолюдського, суспільно-значущого та індивідуально-неповторного. Це та чи інша конкретна особа, індивідуальність з погляду її культури, особливостей характеру, ерудиції, поведінки. Поняття «особистість» на відміну від поняття «людина» означає соціальну характеристику людини з виявленням тих її якостей, які формуються під впливом її спілкування, стосунків з іншими людьми, суспільством.

Ідеал родинного виховання — здорова та щаслива людина з багатогранними знаннями і високими духовно-моральними якостями, патріотичними почуттями та працьовитістю. Образ досконалої (довершеної) людини виплеканий протягом багатьох віків у народній педагогіці. Він одержав яскраву характеристику через героїв фольклору, які постали з реального життя сім'ї та історичної долі народу.

Етнопедагогіка кожного народу створила свій тип досконалої людини. У народів Кавказу — витязь, джигіт, в англійців — джентльмен, в росіян — «добрий молодець», у японців — самурай. В українській родинній педагогіці ідеал довершеної людини репрезентується образом козака, січового стрільця, повстанця за волю України. Та й саму Україну — Русь іноземні нерідко називали Козацькою Республікою. Однак, як справедливо зауважив видатний

чуваський вчений і письменник, дослідник народної педагогіки академік Г. Н. Волков, ідеали досконалої людини різних народів у багатьох своїх моментах дуже близькі між собою, а то й збігаються. Це стосується насамперед проповідування таких людських якостей, як розум, краса, працьовитість, високі моральні якості, витривалість, відстоювання справедливості.

«Козак» — тюркське слово, що вказує на того, хто добуває в степу їжу; людину, яка бореться за свободу. На Україні у XV—XVIII ст. — вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників.

Бути козаком — велика честь для українця. Тому ряди козаків невпинно зростали («Де байрак, там і козак»), хоча життя їхне було важким і повним всіляких небезпек («Звання козаچه, а життя собаче»).

Український народ прославляє козаків за їхні звитяжні подвиги в ім'я волі рідної землі («Де козак, там і слава»), даючи їм щонайкращі характеристики, виділивши такі їхні типові риси, як вірність службовому обов'язку («Кінь та ніч — козакові товариші», «Стяг та воля — козацька доля», «У козака кінь і кульбака»), відвага («Козак не боїться ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари», «То не козак, що боїться собак», «Чи сяк, чи так не боїться козак»), загартованість і витривалість («І холод не страшний, коли козак молодий», «Козак з бід не заплаче»), вільнолюбство («Коли козак у полі, то він на волі»), здатність до переборення труднощів («Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води»), незалежність природи («Що буде, то буде, а козак панщини робити не буде!»), лицарська гідність («Щирий козак ззаду не нападає»), порядність («Куди козака доля не закине, все буде козак»), непокірність («Козача потилиця панам-ляхам не хилиться»), невибагливість («Козак із пригоршні нап'ється, а з долоні пообідає», «Хліб та вода, то козацька їда»), військова вправність («Береженого і бог береже, а козака шабля стереже»)¹. Носили шаблю із лівого боку, називали її «шаблею-сестрицею», «ненькою-рідненькою».

А ще козак — надійний товариш і щирий друг. Він вірний у коханні, ретельний у збереженні честі родини. Про чарівну красу й кришталеву чистоту стосунків між козаком і дівчиною, задушевність і сердечність їхніх стосунків складені в українському фольклорі й художній літературі неперевершені шедеври.

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 261—265.

Слова про подвиги та велич українських козаків сягнула далеко за межі України. «Козаки — це надзвичайно симпатичні типи слов'янського племені, горді, відважні лицарі, які сміливо дивляться у вічі смерті, завжди готові на двобій з нею. Шабля — його хрест, перемога — його бог, а пісня є його молитвою...» — захоплено писав про козацтво італійський професор Доменіко Чомполі¹.

Інший іноземець, католицький священник А.Ваміна, який побував в Україні в 1650 р., відзначаючи козаків як неперевершених майстрів військової справи, писав: «Мені доводилося бачити, як вони кулею гасили свічку, підсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців»².

Турецький літописець Наїта (XVII ст.) так зауважив про запорізьких козаків: «Можна впевнено сказати, що неможливо знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало піклувалися про своє життя і так мало боялися б смерті»³.

Боплан в «Описі України» про козаків повідомляє: «Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя. Вони добре загартовані, легко переносять спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі, чи радше одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі, відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави»⁴.

Таких чи інших подібних характеристик козаків можна навести чимало. Та навіть на основі сказаного переконались в тому, що саме український козак є тією досконалою людиною, на яку віками орієнтується у вихованні дітей та молоді українська родинна педагогіка. У цьому — головна мета, у цьому її провідна національна риса, у цьому чи не найбільший вияв її національної самобутності та педагогічного генія українського народу.

Доблесть і слава козаків нерозривно пов'язана із Запорізькою Січчю — одним із найдивовижніших явищ історії людства. Виникла вона в I половині XVI ст. у пониззі Дніпра, на південь від Дніпрових

¹Українські народні думи на історичні теми. — К., 1990. — С. 9.

²Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ. — 1990. — С. 107.

³Там же. — С. 132.

⁴Там же.

порогів, і незабаром стала духовним об'єднувальним центром для всієї України. «Та ось вона Січ! Ось те гніздо, звідки вилітають усі ті горді й дужі, як леви! Ось звідки розвивається воля й козацтво на всю Україну!» — захоплено писав М. В. Гоголь у своїй знаменитій повісті «Тарас Бульба». З найбільшим розмахом процес покозачення відбувається за часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., коли, як визначає «Літопис самовидця», «усе живе піднялося в козацтво».

Називатися козаком сприймається українцем як висока честь. Це, очевидно, й дало підставу французькому офіцерові П'єру Шевальє, автору записок про Україну (XVII ст.), який у 1646 р. командував загоном українських козаків, у написаній ним книжці «Історія війни козаків проти Польщі» занотувати: «Мешканці України, які сьогодні всі називають себе козаками і які з гордістю носять це ім'я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі й мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі... Мова козаків є слов'янською. Вона дуже ніжна й сповнена пестливих виразів та незвичайно витончених зворотів»¹.

Горде і крилате ім'я «козак» давалось нелегко. Воно автоматично не присвоювалось. Його треба було здобути в ратних козацьких подвигах і заслужити неухильним дотриманням усіх українських народних чеснот і вимог християнської моралі.

У справжньому лицарстві мужність і душевна щедрість та доброта завжди йдуть поруч. Саме такі риси змалку плекалися українською народною педагогікою, батьками у хлопцеві — майбутньому козакові. При цьому спрямованість на формування козака як досконалої (довершеної) особистості проявляється настільки сильно, що маємо всі підстави говорити про наявність спеціальної козацької педагогіки, яка належить до невід'ємних компонентів української системи родинного виховання дітей та молоді. Завдяки їй та гідній поведінці запорожців слово «козак» стало популярним в Україні та за її межами здавна і дотепер. Від нього постала ціла низка таких надзвичайно поширених прізвищ, як Козак, Козаченко, Козачук, Козакевич, Козачок, Козачинський.

Стало узвичаєною нормою серед народу іменувати козаком не тільки учасників війська запорізького, а й його нащадків. Цим словом нерідко називають також молоденького, ставного парубка, а

¹Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — С. 131.

також відважну, завзяту людину, або просто юнака чи навіть хлопчика, коли хочуть когось з ним у чомусь відзначити чи за щось гарне похвалити.

Даремно було б думати, що козацька педагогіка, а з нею й ідеал досконалої (довершеної) людини, стосувалися тільки хлопчика чи юнака. Нічого подібного. Вона мала також пряме відношення до виховання дівчини, жінки. І теж функціонувала у напрямку формування з неї досконалої особистості. Адже добре вихована дівчина, кохана, жінка завжди допомагала нареченому, чоловікові в його благородних справах. Така правда життя.

Приводити жінок на Запорізьку Січ було категорично заборонено. Порушник цього зазнавав смертної кари. Раннє одруження запоріжця було небажаним. Вільний від сімейних клопотів козак, служачи в регулярній запорізькій армії, міг зосередити всі свої розумові й фізичні сили на військовій справі. Крім того, життя козака було переповнене ризиком. Смерть постійно чигала над його головою. Наявність дружини чи дітей при таких небезпечних обставинах явно прирікала б їх на раннє сирітство.

Та життя брало своє. Кожен козак вдома залишав когось з рідних та близьких — матір, сестру, кохану чи наречену, а то й дружину з дітьми. Вони тужили, виряджаючи козаків на Січ, у похід, роками чекали їхнього повернення. Вони без чоловіків повністю брали на себе нелегкі домашні й господарські клопоти, ростили синів і знову випроваджували їх услід батькам. У зв'язку з цим українське родинне виховання всю свою увагу сконцентровувало на виробленні змалку у дівчат таких необхідних рис, як чесність, подружня вірність, витривалість і працьовитість, відданість обов'язкам коханої, нареченої, березині домашнього вогнища, отчого світильника та хатнього затишку. Тому не в одній українській хаті ще й нині можна побачити на стіні, поруч із картиною, на якій зображений народний захисник козак Мамай, портрет чарівної української дівчини Марусі Чурай — символ жіночої цноти, чистоти, вірності та гідності, педагогічний ідеал досконалої людини. Світлі образи юнака і його подруги з великим піднесенням оспівані в українському фольклорі, козацьких народних думах та історичних піснях, а також в художній літературі. Це, наприклад, Назар і Галя в п'єсі Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля», Андрій та Оксана в опері С. С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм».

Все своє життя присвятив дослідженню Запорізької Січі український історик Д. І. Яворницький (1855—1940), написавши на цій основі цілий ряд фундаментальних наукових праць, зокрема тритомну «Історію запорізьких козаків» (1897), книги «Вольність запорізьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко. Славний ко-

шовий отаман запорізьких низових козаків» (1874), «Число і порядок запорізьких січей з топографічним нарисом Запоріжжя» (1884), двотомні книги «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (1887), «Джерела запорізьких козаків» (1903) та ін., в яких міститься дуже багато цінного матеріалу і для дослідників козацької педагогіки. Д. І. Яворницькому належить також заслуга створення унікальної колекції пам'яток по Запоріжжю (75 тис. експонатів).

Глибоке зворушення викликає у нас козацька героїка, змальована на художніх полотнах картин І. Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», М. Дерегуса «Дума про козака Голоту», М. Кривенка «Іхав козак на війноньку», М. Самокиша «Бій Максима Кривоноса з князем Ієремією Вишневецьким», О. Мурашка «Похорон кошового», С. Васильківського «Козацький роз'їзд у степу», М. Пимоненка «Прощання козака з дівчиною» та ін. Всі вони мають велике пізнавальне та виховне значення. В їх числі картина Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя» для нас знаменна тим, що передає вельми повчальний епізод з українського родинного виховання. Дідусь, колишній запорожець, гостинно приймає в саду, на пасіці, біля куреня, запорізького козака. До них підійшла бабуся з онучкою та онуком, з гордістю представляючи його гостеві як майбутнього козака. Хлопчик держить у руках, обережно обмацуючи й пильно розглядаючи, козачу шапку. Видно, що йому бабуся пропозиція припала до душі. Та й дідусь з гостем задоволені, бо приємно посміхаються. Можна здогадатися, що не одну захоплюючу бувальщину про козаків чув онук від свого дідуся. Але й побачити новоприбулого запоріжця — справжнього, в козацькому одязі, послухати його ще цікавіше.

Запорізька Січ. Козаччина. Духовна святиня українського народу. Твердиня і символ свободи, людської й національної гідності, талановитості й краси, могутності й незалежності України. Саме це найдужче непокіло всіляких колонізаторів. У 1709 р. цар Петро I наказав Січ зруйнувати. Частина запорожців перейшла на сторону татар і заснувала собі другу Січ, в Олешках (тепер Цюрупинськ Херсонської обл.). У 1734 р. завдяки клопотанням гетьмана Апостола запорожцям дозволено повернутися на давні місця, де вони побудували Нову Січ над річкою Підпільною. Але, незважаючи на лояльність запорожців, російський уряд ставився до них недовірко й намагався їх позбутися. Катерина II постаралась Запоріжжя остаточно знищити. За її наказом в 1775 р. російські війська зруйнували Нову Січ. Це й дало підставу Т. Шевченку в поемі «Сон» з гіркотою сказати:

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову, сиротину.
Кати! Кати! Людоїди!
Наїлись обое,
Накралися: а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України¹.

Цей злочин російського царизму проти України гнівно засудив український народ:

Бодай наша цариця та Катерина
На світі не жила,
Що степ добрий, край веселий
Та й занастила!

Та нищителям Запорізької Січі не вдалося зруйнувати вічну славу українського козацтва:

Ой, летить бомба та до кошового,
Та посеред Січі впала.
Ой, пропало славне Запоріжжя,
Та не пропала слава!

Що це дійсно так, можуть підтвердити Дні Козацької Слави, що прокотилися влітку 1990 року по всій Україні — від Берестечка до Хортиці, в якому взяло участь до мільйона людей. Старі й молоді, а з ними й діти поспішали до славних місць, де витав козацький дух благородства і самовідданості в ім'я волі й незалежності Батьківщини. Посланці з Київщини, Галичини, Буковини й Запоріжжя, Поділля, Слобожанщини, Полісся й Волині, а також з української діаспори зібрались на Дніпропетровщину (Січеславщину), де була більшість відомих Січей, та в Запоріжжі, на легендарній Хортиці. Безсумнівно, це свято відзначалося не лише велелюддям, а й величчю нового, всеукраїнського Відродження. Варто зауважити; що крім 500-річчя Запорізької Січі, 1990 року відзначалося ще кілька славних дат: 300 років від дня народження останнього кошового Петра Калнишевського, 310 років від дня кончини найсла-

¹Шевченко Т. Кобзар. — К., 1988. — С. 255.

ветнішого кошового отамана Івана Сірка та 50-річчя від дня смерті видатного історика, дослідника козацтва Дмитра Яворницького. Хочеться вірити, що після Тарасової гори під Каневом, Козацьких могил під Берестечком степ під Нікополем стане третім всеукраїнським Пантеоном, місцем щорічного поклоніння героям України¹.

«Козацькому роду нема переводу», — вчить народна мудрість. І типовою національною рисою української родинної педагогіки є орієнтир на те, щоб виховувати гідних продовжувачів «козацького роду». То насправді добре роблять ті батьки, які виховують сина так, щоб із нього, як прийнято казати серед українців, «виріс добрий козак», а з дочки — «гарна дівчина» (сестра, дочка, мати) козакова.

Звичайно, дати батькам «педагогічні рецепти» на всі випадки життя неможливо, та й навряд чи це доцільно. Адже кожен педагогічний крок у вихованні належить тому, хто його робить. Це власна ініціатива, творчість вихователя. Важливо тільки, щоб вона не була хибною. Уникнути такого допомагає знання та дотримання принципів виховання.

Принцип (від лат. принципіум — начало, основа) в його загальному розумінні може вживатися у випадках, коли йдеться про першооснову, в решті випадків — якщо мається на увазі якесь внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки. В нашому контексті йдеться про принципи родинного виховання, під якими розуміємо вихідні положення, що визначають вимоги до змісту, організації та методів виховного процесу в сім'ї. В них відображаються зв'язки та взаємини між батьками й дітьми. Вони ґрунтуються на узагальненому досвіді виховної діяльності батьків.

Ефективність батьківського виховання в сім'ї забезпечується дотриманням таких принципів: народності, наступності й спадкоємності поколінь, участі у праці, природовідповідності, культуровідповідності, самодіяльності (активності й ініціативи), педагогічної компетентності батьків і єдності вимог і виховних напрямків. Ми їх не вигадували й не встановлювали довільно, а вивели з аналізу закономірностей функціонування етнопедагогіки в сім'ї. Звідси й переконаність, що названі принципи мають не випадковий, а обов'язковий характер.

Принцип народності закликає українську родину виховувати дітей і молодь в дусі ідей, ідеалів, почуттів, прагнень, моралі,

¹Див.: Марусик В. Козацький Великдень // Пам'ятки України. — 1990. — № 4. — С. 48—49.

культурних здобутків, знань і помислів, виробничого досвіду, історичних досягнень, етнопедагогічних засад, світогляду українського народу, нації, завжди прислухатися до голосу народу, жити, працювати і творити для загального добра, для України. Голос народу — то голос Божий.

Якщо в родинному вихованні твердо стоятимемо на ґрунті української народності та патріотизму, то не знатимемо перевертнів і невігласів, манкуртів і ренегатів, конформістів і лакуз, всіляких безликих, аморфних, аморальних і безхребетних нікчем. Натомість виховаємо наших дітей людьми, особистостями, які мають своє обличчя, свою національну та людську гідність, національний характер. Така позиція аж ніяк не відмежовує українця від інших народів, а націлює на міжнародну співдружність, спрямовує в загальнолюдське лоно.

У педагогіці існує така об'єктивна закономірність, що той, хто любить свій народ, як правило, з повагою ставиться до інших народів, той, хто знає та шанує свою національну мову й культуру, як правило, прагне оволодівати й іноземними мовами, досягнути загальнолюдські культурні здобутки. Через засвоєння своїх, власних, народних, національних надбань можна по-справжньому опанувати й загальнолюдськими духовними цінностями. За таких умов міжнародне зближення проходить на ґрунті розвитку народних національних культур, в тому числі педагогічних. Тільки за цих обставин український народ увіллється у міжнародну інтеграцію як рівний серед рівних, як гідний серед гідних.

Навіщо нам шукати хліба десь за морями-океанами, коли можемо успішно вирощувати його на власному пшеничному полі? Чи є потреба очікувати, що хтось звідкись підкине нам готовеньке, хоч і недолуге, але «модне» виховання, коли маємо таку виховну могутність, як українська народна педагогіка? А звідси й наш обов'язок подбати про те, щоб виховання дітей в українській родині відповідало інтересам нашого народу, постійно живилося з цілющих народних джерел. Виховання на ґрунті народності — спільне й високорезультативне, а без неї — кволе та безнадійне.

Науковому розробленню народності К. Д. Ушинський присвятив свою фундаментальну працю «Про народність у громадському вихованні» (1887). Термін «народність» він трактує як історію народу, його історичний розвиток, географічні та природні умови, в яких живе народ, соціальні, культурні, національні риси, особливості характеру, психології та способу життя.

Ідея народності зобов'язує нас мати й використовувати свою національну систему виховання, вводити наших дітей у сферу українознавства, досконалого володіння українською мовою, фолькло-

ром, усіма видами та жанрами українського народного мистецтва, рукописництва, домоводства, кличе до опанування багатющою скарбницею знань з народної педагогіки й педології, медицини, агрономії, ветеринарії, ботаніки і зоології, кулінарії, метеорології, архітектури, математики, народного права, родинно-побутової культури, астрономії, світоглядних уявлень та вірувань, морально-етичних норм. Адже народна творчість є невичерпним джерелом нашої духовності, виховної мудрості. До провідних ознак української народності належить українська мова — найкращий виразник духовної культури нашого народу.

Честь і хвала тим батькам, які змалку в душах своїх дітей сіють добірне зерно народолюбства, а в серцях — безмежну любов до рідного народу України, пам'ятаючи мудре застереження, що «людина без народності подібна блукаючому вовкові, для якого всякий ліс, де він їжу знаходить, є батьківщиною». Нам важливо згадати з цього приводу ще дуже повчальні слова видатного українського педагога О. В. Духновича: «Якщо людина змалку не привчиться народ свій любити, залишиться несхильною, байдужою, ні те, ні се, то це значить, що вона «віддається індивідуалізму», а індивідуалізм є найбільше зло в людстві, бо така людина «ні сюди, ні туди» буває самолюбцем і, крім себе, нічим не займається, і буває небезпечною і злигодною; соромлячись свого народу, соромиться самої себе»¹.

Принцип наступності та спадкоємності поколінь впливає з об'єктивної необхідності забезпечувати міжпоколінні взаємозв'язки на основі естафетної передачі від старших до молодших, від батьків до дітей, від дітей до онуків, від покоління до покоління, необхідних для життя сім'ї й людини, для суспільного прогресу знань, умінь і навичок, виробничого, педагогічного й родинно-побутового досвіду, духовних і матеріальних цінностей. Доцільність його дотримання диктується також головною тенденцією живого організму — зберігати й відтворювати у нащадків основні ознаки та властивості батьків.

Знання свого народу, любов до батька-неньки, повага до старших і літніх людей у сім'ї (дідуся й бабусі), знання історії українського народу, рідного краю (села, міста), шанування предків і дідици, піклування про батьків у старості, бережливе ставлення до всього, що залишалось у спадок і на пам'ять від батьків, діда й

¹Духнович О. В. Народна педагогія. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. — К., 1961. — С. 521—522.

прадіда — ось основні віхи (та й то далеко не всі) реалізації даного принципу. Він накладає на батьків чимало обов'язків. Бо хто ж, як не батьки, виховає у дітей ці якості?

Завжди думаймо над тим, що дамо у спадок своїм дітям, яку згадку залишимо про себе в їхній пам'яті. Тоді в нас не буде педагогічно занедбаних дітей, відчужень між батьками й дітьми, розпродажу онуками дідових бібліотек чи розтринькування родинних реліквій, порожніх сільських осель.

Вірність дітей заповітам, звичаям і традиціям батьків — провідне кредо родинного виховання, основний закон сімейного життя.

Принцип участі в праці виводимо з «золотого правила» української етнопедагогіки, згідно з яким «людина виховується в праці, через працю і для праці», «без праці людини не виховаєш», бо праця є метою людського життя і його суттю («Аби вмів робити, навчитись, як жити»). Та й цілком слушним є народний девіз: «Вік живи, вік учись і вік трудись!» Навіть час визначений, коли треба прилучити дитину до праці: «відтоді, відколи вміє сама орудувати ложкою — набирати з миски їжі й нести до рота».

Заклик до праці лунає вже з коліски, з маминої коліскової пісні: «Не вчись, котку, красти, а вчися робити, черевики шити!», бо: «Бджола мала, а й та працює», «Без праці жити — тільки небо коптити». З огляду на це дуже повчальною є українська народна притча: «Якщо хочеш мати в сім'ї виродка, дай своєму чадові все, що йому заманеться, і не залучай його до праці: виродок готовий!»

Вміння працювати «головою і руками», любов до праці — найкраща спадщина, яку можуть залишити батьки своїм дітям, найпереконливіший аргумент людської порядності. Праця — природний стан кожної нормальної людини, природна потреба здорового організму, наймогутніший педагогічний фактор розвитку особистості та засіб забезпечення суспільного прогресу. Тому принцип обов'язкової участі в праці («хто не працює, той не їсть») якнайтісніше зливається з принципом природовідповідності.

Принцип природовідповідності вимагає будувати родинне виховання на основі особливостей природи дитини, що є домінантою народної педагогіки. Про необхідність зважати в процесі виховання на закони природи вказували ще філософи античного світу. В Західній Європі принцип природовідповідності розробив відомий чеський педагог Я. Коменський. Він обґрунтував цей принцип законами природи, розглядаючи людину як частинку природи. Поряд з цим Коменський вважав за потрібне враховувати особливості природи самої дитини.

Великого значення принципу природовідповідності надавали Г. С. Сковорода, К. Д. Ушинський, О. В. Духнович, Т. Г. Лубець, Ж. Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервег.

Г. С. Сковорода твердив, що «природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина». А тому виховання повинне бути «сродным», тобто природовідповідним. «Виховання же впливає з природи, — зазначав він, — що вливає в серця насіння благої волі». Ж. Ж. Руссо закликав до того, щоб не калічити дітей, а створювати необхідні умови для їхнього природного розвитку. Виховання слід здійснювати відповідно до природи самої дитини та її вікових особливостей, поважати особистість дитини, враховувати її інтереси. Виховувати природовідповідно — значить дотримуватись законів розвитку організму дитини, її нахилів і здібностей. Природа вимагає, щоб діти були дітьми, перш ніж вони стануть дорослими.

Й. Г. Песталоцці вважав природу тією скелею, на якій виховання формує людський розвиток. На його думку, дитина вдома, в колі сім'ї повинна почувати себе так само природно і вільно, як і серед самої природи, оскільки кожна людина є дитям природи. Цієї самої точки зору дотримувався Ф. А. Дістервег; закликаючи будувати виховання відповідно до природного розвитку дітей, дотримуючись наступності (від простого до складного), послідовності, систематичності, враховуючи їхні статеві, вікові та індивідуальні особливості, збуджуючи природні задатки дітей, не допускаючи насильства, оскільки воно суперечить людській природі, гуманно ставитись до вихованців. Положення класичні і завжди актуальні.

Охороняючи природу, забезпечуючи економічне виховання, збережемо наших дітей, онуків, правнуків, майбутнє нашого народу.

Принцип природовідповідності вимагає також, щоб кожна дитина зростала у повній сім'ї, з нормальним виховним мікрокліматом, доброзичливими родинними стосунками, щоб повною мірою реалізувалось природне право кожної людини на життя й особисте щастя.

Принцип культуровідповідності передбачає поступовий вхід дитини у сферу сучасної культури — як національної, так і загальнолюдської — та вироблення культурної поведінки. Він вимагає максимального сприяння батьків та сім'ї тому, щоб наші діти зростали сучасними людьми — освіченими, висококваліфікованими спеціалістами, високоморальними, активними у громадському житті, які добре орієнтуються у мистецтві (архітектурі, декорі, скульптурі, живописі, графіці, музиці, художній літературі, хореографії, балеті, театрі, кіно), етиці й естетиці, економіці, фізкультурі й спорті, володіли основами знань з кібернетики, електроніки, релігії, політології, соціології, етнографії, дизайну, вміли грати хоча б на

одному музичному інструменті, добре знали, крім рідної, ще 2—3 іноземні мови.

Принцип самодіяльності (активності й ініціативи) означає спрямування виховного впливу на дітей з метою їх особистісного виявлення, розвитку власної волі й самостійного мислення, творчої думки й ініціативи, вільної діяльності, винахідливості й підприємливості, вироблення рис ділової людини, господаря на рідній землі, що вміє вправно та впевнено вести свою справу, бути ощадливим господарем, рентабельним приватним власником, брокером чи бізнесменом, фермером чи промисловцем, торговельним працівником, громадським діячем, добрим сім'янином.

Принцип педагогічної компетентності батьків та єдності вимог і виховних напрямів націлює батьків на достатню їхню обізнаність з народною педагогікою та з основами наукової теорії виховання і суміжних з ними галузей знань (генетики, антропології, вікової та педагогічної психології, анатомії і фізіології дитини, педіатрії, сімейного права, педології, гігієни) та застосування їх у виховній роботі, забезпечення єдності вимог батька й матері, сім'ї, школи й громадськості у вихованні дітей, взаємодії всіх його провідних напрямів — тілесного, духовно-морального й інтелектуального розвитку особистості.

Усі названі принципи важливі, оскільки в педагогіці немає принципів головних і другорядних. Дотримання їх у батьківській педагогіці обов'язкове. Навіть незначний відступ хоча б від одного з них шкідливо позначається на вихованні дітей, підриває педагогічну позицію сім'ї. І це конче потрібно враховувати при застосуванні засобів, форм і методів виховання дітей у сім'ї.

4.2. Засоби та методи родинного виховання

У сучасній педагогіці, зокрема в батьківській, чітко виділяються такі поняття, як засоби, методи та прийоми виховання дітей і підлітків.

Під засобами виховання розуміємо той вид діяльності, явище чи предмет, які можуть впливати на особистість у певному напрямку. Їх поділяють на дві категорії — природні і надприродні. До природних засобів виховання належать: слово, фольклор, авторитет батьків, праця, навчання, навколишня природа, домашній побут, національні звичаї й традиції, громадська думка, духовно-моральний мікроклімат сім'ї, суспільний досвід, преса, радіо, телебачення, режим дня, література та мистецтво, книга, кіно, театр, музеї та виставки, ігри та іграшки, мітинги, демонстрації, страйки, фізкультура й спорт, свята, обряди, символи, атрибути, реліквії тощо. До надприродних засобів виховання відносять релігію.

Як бачимо, засобами виховання виступають, з одного боку, різні види діяльності дітей (ігрова, навчальна, трудова, спортивна, мовленнєва, пізнавальна, розумова тощо), а з другого — сукупність предметів і явищ матеріальної та духовної культури, залучених для педагогічного впливу на вихованців — образотворче там музичне мистецтво, науково-популярна й художня література, наочні посібники, книги (довідники, словники), вжиткові речі та предмети. «Виховує все: люди, речі, явища, але насамперед і найбільше — люди. З них на першому місці — батьки й педагоги»¹, — писав А. С. Макаренко. І далі нагадував: «У виховній роботі немає дрібниць. Який-небудь бант, що його ви зав'яжете у волоссі дівчинки, та чи інша шапочка, яка-небудь іграшка — все це такі речі, які можуть мати в житті дитини величезне значення. Хороша організація в тому і полягає, що вона не випускає з уваги найменших подробиць й випадків»².

Будь-який засіб батьківської педагогіки треба застосовувати лише тоді (якщо він відповідає меті виховання), коли він доречний.

До основних засобів близько прилягають методи виховання, які перебувають в органічному взаємозв'язку. Однак ці поняття не є тотожними, оскільки засіб і метод істотно відрізняються. Найголовніша відмінність полягає в тому, що поняття засобу ширше від поняття методу. Засоби виявляють свою активність у процесі виховання. Кожний засіб може мати певну систему методів.

Успіх родинного виховання залежить від багатьох причин і насамперед від застосування правильних його методів.

Метод (від гр. — шлях дослідження, спосіб пізнання) — спосіб пізнання дійсності і її відтворення в мисленні, невід'ємний компонент виховного процесу. В найширшому розумінні це — шляхи, завдяки яким реалізуються як загальні завдання виховання, зумовлені суспільством, так і конкретні завдання батьківської педагогіки. А. С. Макаренко назвав цей метод «інструментом дотику до особистості».

Таким чином, під методом родинного виховання розуміємо способи, за допомогою яких здійснюється цілеспрямований педагогічний вплив батьків на свідомість і поведінку дітей, на формування в них благородних якостей, на збагачення їх необхідним життєвим досвідом.

¹Макаренко А. С. Книга для батьків: Твори в 7 т. — К., 1954. — Т. 4. — С. 20.

²Там же. — С. 34.

Інколи при живому спілкуванні людей на родинні теми можна почути, що «ми виховуємо дітей, а діти — нас». І це справді так. Не раз, залежно від реагування дитини на застосовувані до неї засоби впливу, нам доводиться коригувати, а то й різко міняти свої виховні підходи. З огляду на це доречним буде визначення: методи сімейного виховання — це способи взаємозв'язаної діяльності батьків і дітей, спрямовані на вирішення насущних виховних завдань. При такому підході дитина виступає як об'єкт і суб'єкт виховання.

У теорії методів існує також поняття прийому, під яким розуміємо часткове вираження методу, яке актуалізує його дію за певних конкретних обставин. Стосовно методу прийом носить частковий, підпорядкований характер. Скажімо, коли вчимо дитину виконувати якесь завдання, то не раз вдаємося до прийому показу трудової дії, що розкриває точність виконуваних операцій. Розкриваючи моральну норму, використовуємо прийом конкретизації, посилаючись на художні образи, взірцеві вчинки, народні притчі тощо.

Якщо методи виховання прийняти за систему, то прийоми в ній стануть підсистемою.

Методів виховання в українській педагогіці маємо нині чимало. Але з'явилися вони не відразу. Та й саме розуміння цього складного педагогічного явища зросло поступово. Постає методи емпірично, з гущі щоденної практики родинного виховання, у безперервних виховних пошуках батьків. Отже, як і будь-яке нове вагоме відкриття у народній педагогіці, народжувались вони шляхом «спроб і помилок», «у муках творчості» вихователів. І як тільки застосування якогось із нововідкритих методів було плідним, його творчо сприймали інші батьки і своїм особистим прикладом сприяли дальшому поширенню серед інших родин зі усілякими можливими видозмінами та доповненнями, що завжди властиві народній творчості. Інакше кажучи, кожен метод проходить довготривале шліфування та випробування нерідко перед тим, як твердо осісти в родинній педагогіці. Скажімо, давно помічено, що коли батьки вимогливі до себе, а не тільки до своїх дітей, дбають про сім'ю, контролюють не тільки поведінку дітей, а й свою власну, то й успіх у вихованні неодмінний. Про того з батьків, хто чинить інакше, у народі кажуть: «Любить брати, та не вміє дати».

Виховний досвід нашого народу, виплеканий віками протягом всієї історії, викристалізував провідні ознаки педагогічних методів і ту чи іншу доцільність їх використання: одних — для забезпечення активного набуття дітьми знань, умінь і навичок (методи навчання), інших — для тілесного, духовно-морального та інтелектуального розвитку особистості (методи виховання).

Методи виховання прийнято ділити на загальні та часткові. Загальні методи застосовуються в усіх видах виховання, часткові — лише в деяких.

Звичайно, методи виховання, як і його засоби, не є застосованими. Кожен стан у розвитку сім'ї та суспільства може вносити певні корективи у виховну методичку, особливо щодо її змісту та застосування, чи зумовлювати появу нових методів. Остання тенденція особливо активізувалась у зв'язку з відродженням в Україні національної системи родинного виховання.

У педагогічній науці досить виразно накреслилась лінія на проведення класифікації методів. Вдале її вирішення має, очевидно, як теоретичне, так і практичне значення, бо дозволяє бачити їх повну палітру в системному та динамічному вираженні, сильні й слабкі функціональні сторони, визначити оптимальні умови їх розвитку, спрогнозувати перспективи дальшого педагогічного винахідництва.

Щоправда, остаточного варіанта у зроблених класифікаціях поки що немає. Одні вчені ділять усі методи виховання на три великі групи, інші — на чотири. До того ж різні підходи намітились не тільки щодо кількості груп, а й щодо їх якісних характеристик. Виходить, для того, щоб мати остаточну класифікацію методів виховання, треба покласти в основу її здійснення загальноновизнаний науковий критерій. Однак досі такого єдиного критерію не вироблено. Наша наука перебуває на стадії його пошуків, що також надзвичайно цікаво та корисно, оскільки дає нам змогу по-справжньому збагнути глибинну суть методів у їх вельми різноманітних, складних і суперечливих вираженнях і взаємозв'язках. Цим, очевидно, і пояснюється той факт, що в наявних класифікаціях за основу взято, як правило, не одна, а кілька сторін виховного процесу.

Обсяг цієї книги не дозволяє нам детально охарактеризувати кожен з відомих нині класифікацій. Та й навряд чи це потрібно. Адже ця класифікація не остаточна, а тільки проміжна (перехідна). До того ж для тих, хто нею цікавиться докладніше, вона досить повно висвітлена в нині чинних підручниках з педагогіки.

Найпридатнішою для практичного користування батьками у виховній роботі з дітьми може бути, на нашу думку, класифікація, за якою методи родинного виховання поділяють на три групи:

1) методи переконання; 2) методи організації життєдіяльності дітей; 3) методи стимулювання культурної поведінки. В окрему групу методів виділяємо молитву та святі тайни (сповідь та причастя).

Методи переконання покликані формувати свідомість дитини, судження, погляди, переконання, ідеали. До них належать: роз'яс-

нення, повчання, напучення, порада, бесіда, приклад, розповідь, застереження, читання, дискусія, тобто такі методи, які здатні забезпечувати цілеспрямований вплив на свідомість вихованця з метою формування в нього позитивних морально-психологічних рис, спонукання до суспільно корисної діяльності або ж подолання негативної поведінки. Вони збагачують розум дитини потрібними знаннями, виробляють життєві установки, ціннісні орієнтації.

Методи організації життєдіяльності дітей націлюють вихованців на «єдність слова і діла», що має надзвичайно важливе значення у формуванні особистості. Виховання високої свідомості, свідомої дисципліни та культури поведінки не може успішно здійснюватися, якщо воно обмежується лише проповіданням ідей, поглядів і норм поведінки. Треба ще втілювати їх на практиці, привчати змалку дітей неухильно дотримуватись даної вимоги. Цьому значною мірою сприяє застосування таких виховних методів, як практикування правильної поведінки, дотримання режиму праці та відпочинку, доручення, вимога, привчання (привичаєння), нагляд (догляд), прохання, наказ, заборона.

Беручи активну участь у конкретних заняттях поруч з дорослими, дитина починає усвідомлювати себе корисним членом сім'ї, виконавцем спільної справи. В процесі різноманітної діяльності дітей і підлітків розширюється їх кругозір, життєвий досвід, збагачується свідомість, формуються такі якості особистості, які важко виробити за допомогою інших методів.

Успіх виховного процесу значною мірою зумовлюється застосуванням методів стимулювання культурної поведінки дитини (схвалення), змагання, сугестії (навіювання), заохочення, покарання. Головне призначення цієї групи методів — забезпечення педагогічної профілактики, тобто присікання та запобігання лихим думкам і злим крокам, надання простору для добрих помислів і благородних вчинків. Зважаючи на їх особливу витонченість виявлення та застосування, наведемо стисло характеристику кожного з них.

Схвалення — визнання батьками дій і рішень дитини правильними, тобто бажаними для їх продовження з метою утвердження добротності.

Змагання — виражає природне прагнення дитини постійно звіряти й порівнювати свої сили та можливості з іншою особою, намагання перевершити, перемогти когось у чому-небудь, домагаючись кращих, ніж у когось, результатів, показників, що сприяє розвитку в особистості творчості, наполегливості, винахідливості й ініціативи, об'єктивної оцінки фактів.

Сугестія (навіювання) — психолого-педагогічний вплив вихователя на дитину з метою актуалізації або зміни в неї провідних

установок, ціннісних орієнтацій чи вчинків. Сугестійних формул в українській народній педагогіці дуже багато (типу: «Не об'їдайся медом, бо пупчиком потече», «Не руйнуй пташиних гнізд, бо хата згорить», «Не плюй на вогонь, бо обличчя заструпиться», «Не махай ногами, коли сидиш за столом, бо чорта колишеш»). В їх основу покладений елемент казковості. Тому й дія на дитячу психіку надзвичайна. А головна суть її психологічного механізму полягає в тому, що у сприймаючої людини певна дія викликається не внаслідок логічних міркувань, а переважно шляхом зовнішнього провокування у свідомості уявлення про її настання. Тим часом здатність навіювати закладена не тільки в спеціальних сугестійних формулах. Елементи навіювання наявні також у проханні, наказі, переконанні, прикладі, авторитеті, громадській думці, а особливо в мистецтві, художній літературі та фольклорі, зокрема в народному гуморі, іронії, сатири, сарказмі, відчутті сорому, гріха.

Заохочення — спонукання дитини до гарних вчинків шляхом ласки, похвал і нагород. До нього вдаємось тоді, коли хочемо відзначити її успіхи у навчанні, працьовитість, старанність. Добре, якщо міра заохочення відповідає віку дитини та її індивідуальним особливостям, потребам. На жаль, нерідко буває так, що дитина завалена різними дорогими іграшками, має передчасно куплений годинник, а між тим у неї відсутні лижі, ковзани, епідіаскоп, пластилін, музичний інструмент, альбом і фарби для малювання, інші предмети, необхідні для корисного проведення дитячого дозвілля. Надуживання заохоченням небажане. Тут слід діяти обачно. Якщо в сім'ї кілька дітей, батькам треба дбати, аби заохочення одної дитини не викликало в інших почуття заздрості чи образи.

Заохочення зараховане до лагідних методів виховання. Тому в його ролі можуть виступати і ласкаве слово, приємна усмішка, теплий погляд, гладження по голівці (якщо дитина мала) чи попліскування по плечу (якщо підліток чи юнак), гостинець (у вигляді ласощів), залучення до виконання дій, які дітям подобаються — їзда верхи, нічне випасання коней з ватрою, літування на полонині, участь у риболовстві (збиранні грибів, ягід), в цікавій поїздки тощо.

Діти люблять одержувати подарунки, що завжди викликає в них особливе задоволення. Але не менш важливо привчити їх самих робити приємність іншим людям, приносити радість батькам, у першу чергу своєю чемною поведінкою.

Звичайно, було б дуже добре, якби батькам вдалося належно виховати свою дитину лише за допомогою гідних засобів. Але таке, на жаль, поки що вдається не кожному, і не часто. Тому інколи виникає потреба вдаватися і до суворих методів, тобто покарань.

Покарання — накладання покути за якусь провину. Застосовується у тих випадках, коли дитина свідомо не підкоряється справедливим вимогам, порушує загальноприйняті норми та правила поведінки, нехтує обов'язками в сім'ї. До типових видів покарань належать: вияв незадоволення, осудження, присоромлення, обмеження деяких прав дитини, посилення контролю за її поведінкою, відстрочка виконання даної дитині обіцянки, поява деякої стриманості в поведженні з дитиною, позбавлення її звичної ласки, нотка відчуження в голосі, гнів, обурення, прокляття.

Найефективніший вид покарання — моральне осудження, що викликає почуття сорому та розкаяння, бажання виправитися. Застосування покарання вимагає від батьків особливої обачності, врахування вікових і індивідуальних рис дитини. Дошкільнят і молодших школярів доцільно карати здебільшого за логікою природних наслідків допущеного вчинку типу: «Насмітив — прибори!», «Образив — попроси пробачення», «Допустив помилку — негайно виправляй її». Не слід карати в пориві злості. Покарання мусить бути справедливим, а міра його має відповідати рівню допущеного вихованцем порушення. І вже зовсім не допустимі жорстокість і садизм, такі покарання, що розхитують здоров'я чи принижують людську гідність (рукоприкладство, залякування, погрози, лайка, нескінченні моралізування, позбавлення дитини їжі (теплого одягу, взуття, притулку), злісне відчуження тощо. В будь-якому покаранні важлива не суворість, не залякування, а морально-виховний наслідок. Тому там, де не можна не карати, батько не має права не покарати, якщо він справді любить свою дитину і не байдужий до її майбутньої долі.

Наведений нами перелік методів виховання не претендує на повну вичерпність. Батьки цілком спроможні і мають право, крім названих, успішно застосовувати (виходячи з конкретних умов і позицій здорового глузду) й інші, в тому числі власні педагогічні винаходи, аби тільки вони не суперечили природі дитини.

Наявна класифікація методів з поділом на групи умовна. Адже методи не можуть існувати, а тим паче успішно діяти, коли вони ізольовані один від одного. Застосовуються вони не відмежовано, а в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності, у цілісній виховній системі, в контексті реального життя родини, охоплюючи розв'язання усіх напрямів виховання — тілесного, розумового та духовно-морального.

4.3. Тілесне виховання

Святий обов'язок батьків — подбати про нормальний тілесний (фізичний), духовно-моральний і розумовий розвиток своїх дітей. Тіло, душа, розум — ось три кити батьківської педагогіки. На цьому принципі базується виховна пансофія нашого народу, українська етнопедогогіка, народна виховна система, споконвічна практика ро-

динного виховання, вся вітчизняна та світова педагогічна практика. Відступи від неї, намагання виділити та зробити головними якісь інші виховні напрями призводять до плачевних наслідків. Відступні «нововведення» зазнають краху, плондруючи водночас і саму основу виховної системи. За таких умов фізичне виховання стає нервозним, духовне — бездуховним, бездумним, моральне — скептичним, розумове — облудним.

Для нас завжди актуальними лишаються слова К. Д. Ушинського, який писав: «Виховання бере людину всю, якою вона є, з усіма її народними й поодинокими особливостями, — її тіло, душу, розум»¹.

Системне здійснення тілесного, духовного та розумового розвитку охоплює весь комплекс формування особистості, в тому числі трудове, патріотичне, світоглядне й естетичне виховання як невід'ємний компонент і наслідок дії головної системи. Всі її ланки взаємопов'язані. Тілесне, духовне та розумове виховання теж перебувають між собою в органічній єдності. Вони виділені нами в окрему групу умовно, для зручності розгляду та докладнішого аналізу. Природовідповідність спонукає розпочати аналіз з тілесного (фізичного) виховання.

Тілесним вихованням у сім'ї називаємо діяльність батьків, спрямовану на зміцнення здоров'я, сили та досягнення правильного фізичного розвитку дітей.

Українська родинна педагогіка насичена низкою крилатих висловів, які підкреслюють роль здоров'я у житті людини: «Здоров'я — всьому голова», «Найбільше щастя в житті — здоров'я», «Доки здоров'я служить, то людина не тужить»². А звідси й порада: «Бережи одягу знову, а здоров'я змолоду». Із здоров'ям пов'язані всі аспекти буття людини: життєвий оптимізм («При здоров'ї все людині миле», «Як здоров'я зникає, то й радість минає»), щастя («Без здоров'я нема щастя»), успіх («Здоров'я все на здоров'я йде», «Коли б голова здорова, то будуть воли та й корови»), долання труднощів («Як я здоров, то мені й хрін за цукор»). Тож здоров'я ціниться як найбільше багатство («Здоров'я — найдорожчий скарб»), яке вище від грошей і маєтків («Здоров'я більше варте, як багатство», «Здоров'я над маєток»), оскільки: «Здоров'я за гроші не купиш», «Худоба — річ набута, а здоров'я — ні»³.

¹Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибір. пед. тв.: у 2 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 44.

²Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — С. 211.

³Там же.

Мета тілесного виховання диктується реальними потребами кожної людини — бути здоровою, сильною, загартованою, спритною та витривалою для повноцінного власного життя, праці, переборення різних труднощів, оборони рідної землі.

Кожен знає, що бути здоровим і сильним значно краще, ніж хворим і кволим («Хвороба нікого не красить», «Хворому нічого не миле»). Перевага віддається тому, хто сильніший («Хто дужий, той ліпший», «Де сила, там і міць», «Коли немає сили, то й світ немилий»).

Про здорових і дужих людей, відважних, хоробрих і сильних воїнів-богатирів народ складав легенди. Згадаймо хоча б народжені ще за часів Київської Русі билини (старини), в яких створені славетні образи Іллі Муромця, Добрині Нікітича та ін. В українських думках і народних казках богатирською силою наділено Івася Коновченка (Удовиченка), Феська Ганжу Андобера, Кирила Кожум'яку, Котигорошка, Вернигору та ін. Богатирі завжди виступають на захист рідної землі.

Цікаво зазначити, що у фольклорі використано разом з чоловічими персонажами також образи жінок-богатирок; це поляниця Настасія Микулична — дружина богатиря Добрині, Настасія-королівна — дружина богатиря Дуная, Маруся — козацька дочка та ін. Цим переконливо засвідчується однаково уважне ставлення народної педагогіки до фізичного виховання як юнаків, так і дівчат.

Словом «богатир» і нині в живому спілкуванні називають дужу, кремену, працювиту, відважну людину. А тілесне виховання дітей у народній педагогіці справедливо підноситься до рангу піклування про здоров'я нації. В масовій виховній практиці таке піклування розпочинається заздалегідь, далеко до народження дитини. І проявляється воно здебільшого у відповідному доборі шлюбної пари та у правильній поведінці вагітної, адже дитина успадковує не лише кров, тіло та кості чи зовнішню схожість, а й моральні достоїнства та здоров'я й хвороби батьків. Скажімо, нерідко буває, що син виявляє особливе захоплення і здібності до того поля чи заводу, де працював його батько чи дід. Це приклад позитивного характеру. Але зустрічаються й сумні випадки. Ось один з них — розповідь, яка здавна передається з уст в уста в Україні.

Жила бідна вдова. У неї був єдиний син, і на нього вона поклала великі надії. Та раптом він повісився, що завдало великого горя його матері. В розпачі вона сказала: «Боже мій! Може, то я сама до того причинила, бо, будучи вагітною, потрапила із-за пияцтва мого чоловіка у великі злидні й розпуку. Вирішила втопитися. Та голос совісті відвів мене від лихого наміру. Однак ця грішна

думка, яка тоді мною заволоділа, вкоренилася, як видно, в умі моєї нещасної дитини».

Таким чином, жінка, яка хоче мати здорову дитину, повинна в час вагітності уникати не тільки фізичних перевантажень і нервових стресів, а й лихих думок, плаваючи натомість у душі своїй благородні почуття та світлі надії.

У народі прийнято вважати: якщо немовля відразу рухає ніжками, легко дихає, очі добре відкриває, має на голові коротке волосся, на пальчиках нігтики, обличчя повне, не поморщене, то це дитина здорова і народилася у належну пору.

По народженню немовля купають і сповивають в теплі пелюшки. Годують кожні 3 години, із нічною перервою з 24 до 6 годин. Спати кладуть її то на правий, то на лівий бік, поперемінно, щоб не було деформації черепа, який ще дуже м'який в немовляти. Дехто не стримується від спокуси надання зміненої через пологи голові дитини правильної форми. Такий вчинок нічим не виправданий і навіть шкідливий. Голова з часом відкоригується природним шляхом.

Та сама природа, що призначила жінці стати матір'ю, одарила її водночас чудовим засобом виживання дитини — материнським молоком, про цілющі властивості якого складені легенди. Харч здорової матері для дитини найрятівніший! Дитина, вигодувана груддю рідної матері, має у сто разів більше шансів вирости здоровою, ніж та, що була позбавлена материнського молока або вигодувана молоком невласної матері, тобто мамки.

Грудне молоко рідної матері повністю відповідає природі й усім потребам її дитини. Склад того молока подібний до складу крові, якою немовля в лоні матері живиться. Після пологів кров у грудях материних переробляється на молоко, щоб у дитині заново перемінитися на кров. Це молоко в материнських грудях змінюється відповідно до віку та розвитку дитини. Як бачимо, ніжне звертання матері до своєї крихітки ласкавими словами «моя кровинко» не безпідставне.

Твердження, що кожна людина з молоком матері вбирає риси, характер, психологію, теж справедливе. Незаперечним є той факт, що перші хвилини, коли породілля ніжно притулила до своїх грудей народжене нею немовля, запалює в її душі таке глибоке та шире материнське почуття, яке незгасним залишається на все її життя.

Чарівною стає та мати, коли немовля вбирає еліксир життя, припавши до грудей своєї неньки. Її оспівали поети. Вона дає натхнення композиторам і художникам для створення мистецьких шедеврів.

Із сказаного переконуємось, якої легковажності та шкоди припускається здорова жінка, яка не годує своєї дитини, тим послаб-

люючи з нею кровний і втрачаючи духовний взаємозв'язок, що вже пізніше нічим надолужити не можна. Мати, яка з якихось (дуже поважних) причин не може годувати груддю свою дитину, заслуговує щирого співчуття. В такому разі вона змушена вдаватися до штучного годування. Коли вже дитина п'є коров'яче молоко, то бажано, щоб воно було від лагідної корови.

Кожна добра мати, годуючи сама свою грудну дитину, зобов'язана неухильно дотримуватися відповідних правил, а саме: харчуватися здоровими стравами, уникаючи гострих приправ й алкогольних напоїв; бути в постійному русі, на свіжому повітрі; не витрачати забагато розумових і фізичних сил; чергувати працю з відпочинком; не піддаватися журбі й хвилюванням; немовля брати на руки, багато до нього говорити, лагідно пригортаючи, голублячи, носити на руках, колисати та співати колискових пісень, виявляти постійну ласку та увагу.

Колисання корисне, бо воно: 1) заспокоює дитину, сприяє її засинанню; 2) компенсує безпомічність рухів самого немовляти; 3) наче продовжує рух, якого дитина зазнавала в утробі матері; 4) сприяє розвитку вестибулярного апарату, ростові та зміцненню організму дитини.

Наукою та багатівіковою практикою нашого ті інших народів світу переконливо доведено, що діти, яких колишують, у 2—3 роки швидше ростуть і розвиваються, а вирісши, як правило, не знають закачування в транспорті (автобусі, літаку, кораблі) під час їзди. Юнаки легко переносять військову службу в річково-морському флоті.

Звичайно, що позитивні наслідки дає колисання правильне, нормальне, не швидке й не сильне, тобто помірне, лагідне, спокійне, а не шалене. Швидке, різке, чимось роздратоване колисання, особливо після їди, шкідливо діє на нервову систему, мозок та мислення дитини, викликає запаморочення. А слабшим дітям шкодить навіть протяг повітря, який утворюється при такому нерозсудливому колисанні.

Усе сказане визначає перший аспект тілесного виховання дітей у сім'ї. Другий аспект виявляється у застосуванні відповідних засобів фізичного виховання, які ділимо на дві групи: 1) природні; 2) штучні (спеціальні).

До природних засобів тілесного виховання належать: сонце, повітря, вода, харчування, рух і відпочинок, одяг, чистота й охайність.

Діти, яким не вистачає свіжого й чистого повітря — кволі й бліді, швидко простуджуються і часто хворіють. Вельми небезпечними для малят є холодні протяги.

Іншим необхідним природним засобом підтримання життя та здоров'я людини є харчування. Для дітей воно особливо важливе ще й тим, що допомагає їхньому росту та розвитку тілесного організму. Звичайно, за умови правильного харчування. Недарма кажуть: «Смачно їсти, добре спати — Бог здоров'я мусить дати».

Загальноприйнято в Україні відлучати дитину від маминих грудей, коли їй виповниться один рік, але не раніше. Цікаво, що стародавні грекині годували своїх дітей грудним молоком до півтора-двох років. Звичайно, що попутно поступово привчали їх до звичайного харчування дорослих. Щоправда, їжа дітей має бути різноманітною. Однак їсти вони повинні ні забагато, ні замало, а в міру потреби. Дитина, яка не доїдає, слабо розвивається як фізично, так і духовно. Той, хто захоплюється перегодовуванням дитини, теж робить замах на її здоров'я, калічить духовно й морально, збуджуючи в неї такі негативні риси, як захланність і ненажерство. Кожна розумна людина їсть для того, щоб жити та працювати, а не для того, щоб об'їдатися. Тож привчаймо своїх чад змалку до помірності в харчуванні.

Для дітей слід давати найздоровішу їжу (до якої насамперед належать усі види м'ясних страв), не дозволяти їм вередувати, перебирати їжею, а привчати їсти те, що дають. Переважно це мають бути хліб, молоко (коров'яче, козяче), овочі та фрукти, усе розмаїття наших національних страв, підготовлених за рецептами української народної кулінарії, яка має світове визнання¹. Українські вареники, борщ, галушки, каша, куліш і кулеша, рязанка, бануш відомі не тільки в Україні, а й за її межами. «То не свято і не неділя, як немає вареників», — жартують українці. Гострі спеції (типу перцю, гірчиці, оцту), алкогольні й збуджуючі напої (міцний чай, натуральна кава) дітям протипоказані. Вживання солодоців (цукерок, шоколаду, тістечок) якнайпомірніше, щодо температури страви, то її їдять ні гарячу, ні холодну. Споживання великої кількості морозива, коктейлів, води з льодом, молока та кефіру з холодильника, а також дуже гарячих страв шкодить шлункові та зубам. Ще шкідливішим є раптовий перехід від страв гарячих до холодних і навпаки.

До умов успішного травлення належить добре пережовування їжі. Тому привчаємо дітей до того, щоб вони не їли лакомо й поспішно. Чиста кринична вода й молоко належать до найкращих напоїв для дітей.

¹Див.: *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія. — К., 1977. — 184 с.

Активно впливає на тілесний розвиток рух і дозвілля дитини. Ходьба, біг, ручна праця стимулюють функції легень і серця, ріст організму, зміцнюють нервову систему, мускули й кістки, розум, дух та волю дитини. Недарма кажуть: «У здоровому тілі — здоровий дух». Сама природа наділила дитину невичерпною рухливістю, що яскраво свідчить про її особливу потребу в ньому. То ж навряд чи доцільно докоряти за жвавість і рухливість та хвалити тихих і спокійних. Але й тут повинна бути своя помірність. Надмірний рух може зашкодити здоров'ю, виснажуючи ще незміцніле тіло.

Прекрасно тонізує молодий організм участь дитини у посильній праці та в рухливих дитячих іграх, яких у репертуарі української народної педагогіки міститься чимало¹. Але й тут потрібне розумне втручання батьків з тим, щоб регулювати дитячі забави, дотримуючись таких правил: 1) використовувати ігри відповідно до пори року; 2) уникати сильних рухів безпосередньо перед їдою і відразу після неї, що завдає шкоди здоров'ю; 3) не допускати забав, що викривляють хребет і груди, призводять до вивихів; 4) стежити, щоб дитина, розігрівшись у грі, не пила холодної води, не сідала й не лягала на сиру землю; 5) відвертати від гучних і галасливих забав («у ворон», «у пицалки», «бубни»), ігор з гострими предметами та сірниками (вогнем), азартних ігор (у гроші, в карти), що розхитують нерви і не вчать нічого путнього; 6) урізноманітнювати ігрову діяльність; 7) дозволяти дітям гратися у надійному, безпечному, спеціально відведеному для нього місці, віддаленому від проїжджого транспорту, найкраще на відповідно обладнаному спортивному майданчику, і обов'язково на очах у батьків чи вихователів. Саме за таких умов умов ігри зміцнюють дух дитини, мислення, розвивають самодіяльність.

Оскільки фізичні та духовні сили людини можуть переносити напруження лише до певної міри, для зняття втоми конче потрібний відпочинок. Передусім маємо на увазі сон, який не тільки урівноважує духовні та тілесні навантаження, а й активно сприяє росту організму. Тому, чим менша дитина, тим довший її сон. У дітей різного віку тривалість сну неоднакова, а саме: до двох років — 18 год на добу; 2—5 років — 12—15 год; 6—10 років — 8—9 год. Починаючи з 10 років надмірний сон шкідливий. Залежування в ліжку плекає лінощі, спричинює моральні збочення. І ще одне зауваження. Сон дитини має бути природним, а не штучним, спровокованим ліками чи наркотичними засобами, що послаблює пам'ять і притупляє розум. Спати дитина повинна в дитячому ліжку.

¹Див.: Летіла сорока по зеленім гаю // Дитячі та молодіжні українські народні ігри. — К., 1990. — 160 с.

Пряме відношення до тілесного виховання має одяг, який оберігає тіло людини від шкідливих впливів — від простуди чи перегріву. В зв'язку з цим потрібно, щоб одяг дитини був, по-перше, вигідним, а по-друге — пристосованим до відповідної статі, пори року, погоди, свята чи буднів, місця перебування тощо; він має бути виготовлений з природного матеріалу (льону, бавовни, хутра, вовни), а не з штучних, синтетичних (хімічних) волокон. Привчаючи дитину до самостійного користування одягом, варто виконувати народну пораду: «Тримай голову в холоді, а живіт і ноги в теплі — будеш жити вік на землі!» Саме такими якостями і відзначається український народний національний одяг. Окрасою й національною гордістю для українців є вишита сорочка, а для українки — вишита блузка. Тай взагалі одяг народний чи прикрашений народними елементами надає дитині статного, приємного зовнішнього вигляду. Дівчаткам дуже пасує гарний бантик на голові, стрічка на платтячку.

Як бачимо, одяг у тілесному вихованні має не тільки фізичне та фізіологічне, а й морально-естетичне значення в плеканні естетичного смаку, соромливості, бережливості, національних звичаїв, побутової культури, пристойності, скромності, статечності. Тому одяг у дівчинки не повинен бути надто короткий і витіюватий. Розкішність в одязі з педагогічної точки зору така ж небажана, як і занедбаність. Він повинен бути дитині «до лиця», приємний на вигляд, чистий, щоб не пригнічував і не виділяв серед інших. Дуже шкідить дитині тісний одяг.

Велике значення для тілесного виховання має чистота й охайність. «Чистота — запорука здоров'я», — провіщає народна мудрість. І роль одягу та купелі тут незамінна. У першому році життя — купання щоденне, надалі — двічі на тиждень, окрім щоденного ранкового вмивання, користування зубною щіткою і порошком.

Тілесному вихованню дітей сприяють сонячні ванни, купання в теплі пори року у відкритих чистих водоймах — річках, ставках і озерах, при яких у кожному місті й на селі мають бути відповідні пляжі. Дуже добре, коли дитина навчиться добре плавати чи навіть триматися на воді. Вдома дітей купають у ванні або переносній ванночці. Крім того, бажано мати в кожному населеному пункті сучасну громадську чи приватну лазню загального користування, з окремими відділами для жінок і чоловіків. Останнім часом усе більшого поширення набирає в Україні добра традиція, за якою господар, споруджуючи власну хату, будує на своєму подвір'ї також лазню з парною.

Розглянуті природні засоби тілесного виховання мають своє продовження і поширення в штучних (спеціальних) засобах тілесного виховання — гімнастиці, фізкультурі та спорті, гартуванні тіла.

В Україні діти та підлітки здавна охоче беруть участь у таких видах спортивних занять, як: влітку — їзда на велосипеді, верхи на конях, на каруселі, біг за обручем й пропелером, перетягування каната, а взимку — гра в сніжки, катання на санках, лижах і ковзанах.

Система тілесного виховання передбачає також знання і неухильне дотримання основ домашньої санітарії та особистої гігієни, застосування народної медицини, зокрема народної педіатрії. Велими благородно, коли подбаємо, щоб наші сини й дочки знали свій організм і вміли керувати собою, завжди були здатні та готові допомогти людині, яка потрапила в біду, — надати першу медичну допомогу при опіках і обмороженні, кровотечі, серцевих приступах, укусі гадюки, непритомності; врятувати потопаючого на воді, вступити в поєдинок з хуліганом, проявити лицарське ставлення до дівчини, жінки. Однак усі наші зусилля, спрямовані на тілесне виховання, можуть бути швидко зведені нанівець, коли ми не захистимо наших дітей і підлітків від такого страшного ворога душі та тіла людини, як алкоголізм, паління, наркоманія, токсикоманія, статева розпуста, СНІД. Поширення цих та інших асоціальних явищ набрало такого розмаху, що нависла смертельна небезпека над самим генофондом нації, а значить, і над нашим майбутнім.

Дехто панацею від усіх названих вище бід бачить у розгортанні спеціального сексуального виховання. Сумніваюсь у доцільності такого екстравиховання, яке здатне, на нашу думку, не послабити, як очікується, а ще дужче розбурхати в підлітків еротику, збудити хворобливий інтерес до осіб протилежної статі, до порнографії. На нашу думку, від нього більше шкоди, ніж користі.

Брудні хтивості підлітка найчастіше виникають через його неробство, байдикування, відсутність можливостей вкладувати свою невсипушу енергію, через бездоглядність. То ж спрямуємо її (енергію) до праці, до навчання, фізкультури та спорту, мистецтва, читання книг, до корисних занять за інтересами самих дітей.

Розтлінному впливові на психологію дітей і підлітків низькопробних відеофільмів, порнографії, еротики, сексу сім'я неодмінно має протидіяти утвердженням високої духовності, чистої моралі та світлого розуму.

4.4. Духовно-моральне виховання

Перед тим як висвітлювати систему духовно-морального виховання дітей у сім'ї, з'ясуємо, бодай стисло, сутність цього поняття в українській родинній етнопедагогіці.

У нашій мові вживаються два поняття: «дух» і «душа». Якщо йти за народною етимологією, то, очевидно, обидва вони походять

від слів «дихати», «дути» (аналогічно з латинським «апіта» — вітер, подих), литовським *dvasia* — дух, дихання). В сучасному розумінні: дух — це психічні здібності, мислення, свідомість, почуття та воля людини, в широкому значенні — психіка; душа — внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями. Сам вияв їх дуже складний. Тому й у народі кажуть: «Чужа душа — темний ліс».

У первісних релігійних уявленнях дух — невидима свідома, зла або добра істота, що перебуває в різних предметах і явищах природи; продукт уособлення стихійних сил природи. В сучасних релігіях дух підноситься як всемогутня надприродна сила, Бог, а душа — як самостійна, незалежна від смертного тіла безсмертна сутність (плоть людини смертна, душа — безсмертна).

Поняття «дух», «душа» виникли у людській свідомості ще в первісному суспільстві для позначення незрозумілих людині явищ природи. Протягом віків зміст його сильно збагатився. Тому й змістові відтінки їх у народній педагогіці широкі й різноманітні, а репрезентація в народних афоризмах надзвичайно щедра. Згадаємо деякі з них, зокрема, зі словом дух: занепасти духом — втратити надію на щось; не в дусі — у поганому настрої; піднімати дух — надихати, запалювати; у дусі — в певному напрямку; зі словом душа: душа в душу — у повній згоді; душею чути — відчувати; кривити душею — бути нещирим; заяча душа — полохлива людина; чорнильна душа — бюрократ; ні за цапову душу — даремно тощо¹. Це одне з яскравих свідчень тієї великої уваги, яку надає українська етнопедагогіка духовному світові кожної людини, формуванню духовності.

Духовність — це сукупність психічних явищ, що характеризують внутрішній, суб'єктивний світ людини, основні риси культурної спрямованості особистості — її життєві інтереси, переконання, погляди, ідеали, світогляд, ставлення до життя, до інших людей, до своїх обов'язків і до самої себе, її осмислення, бажання, воля, естетичні й моральні почуття.

Мораль (від лат. *morēs* — звичаї) — система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.

Як бачимо, поняття духовності та моралі органічно переплітаються між собою. В особі людини вони теж, по суті, мають спільну репрезентацію, оскільки стосуються виявлення трьох її го-

¹Див. докладніше: Словник української мови: В 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 442—444; 445—447.

ловних сил або здібностей, до яких належать: 1) мислення; 2) відчуття (почуття); 3) хотіння (бажання, воля), що зумовлює помисли та життєві кроки, вчинки, поведінку особистості. Всі вони сполучені в одну гармонійну єдність і взаємно себе доповнюють і допомагають. Тож вживання терміна «духовно-моральне виховання» цілком справедливе. У батьківській педагогіці воно являє собою ту частину життя сім'ї, яка пов'язана з формуванням душевних якостей і культурної поведінки дитини та належить до складного, багатофакторного процесу.

Якщо трактувати завдання духовно-морального виховання з позицій етнопедагогіки, то воно передбачає формування людини високої духовності та чистої моралі. «Мораль чиста — краще всякого намиста», — говорить народна мудрість. Завдання дуже складне. Складність його полягає в тому, що воно розв'язується, як правило, через добре поставлене в духовно-моральному аспекті життя сім'ї, суспільного ладу, вчинки людей, приклад батьків. Тому цілком справедливо кажуть у народі, що духовність виховується духовністю, а мораль — моральністю, честь — честю, гідність — гідністю. Всі інші фактори можуть або сприяти цьому, або виявляти нейтральність. Скажімо, сама по собі освіченість чи розвиток розуму взагалі не гарантує ні високої духовності, ні чистої моралі. Освіта й інтелектуальна підготовка, відірвана від духовно-морального виховання, часто-густо породжує, як кажуть у народі, «освічене дикунство». А «освічений дикун» у сто разів страшніший від неосвіченого. Очевидно, це й дало підставу К. Д. Ушинському зазначити: «Моральний вплив становить головне завдання виховання, значно важливіше, ніж розвиток розуму взагалі, наповнення голови знаннями і роз'яснення кожному його особистих інтересів»¹.

Структура духовно-морального виховання визначається його основними завданнями і включає в себе формування внутрішнього психічного розвитку дитини — свідомості, почуттів, волі, поведінки.

Свідомість — сприйняття, розуміння навколишнього. Формування моральної свідомості, тобто моральних уявлень, понять, поглядів, думок, а потім і моральних переконань, пов'язане з вихованням у дітей правильного розуміння, доброго і поганого, морального й аморального. В основі традиційної системи духовно-морального виховання дітей у сім'ї лежить саме ця антитеза: добро-зло, правда-брехня, розум-невігластво, милосердя-жорстокість, красиве-потворне, честь-ганьба, щедрість-скупість,

¹Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. — К., 1974. — С. 58.

ощадність-марнотратство, любов-ненависть, працьовитість-неробство, мужність-боягузтво, радість-горе, життя-смерть, свобода-неволя тощо. Правильно формують моральну свідомість ті батьки, які дбають, щоб їхні діти знали народну етику, тобто узвичаєні серед нашого народу норми поведінки, моральні заповіді дитинства й юності, мовленнєвий етикет. Вони сформульовані у народних крилатих висловах, які легко запам'ятовуються. Наприклад: «Та земля мила, де мати родила», «З рідної землі умри, а не зійди», «Не чини другому того, що тобі не мило», «Попереду людей не біжи, а від людей не відставай», «Будь смілим не язиком, а ділом», «Чесним будь, себе не хвали, інших не гудь».

Українські народні прислів'я та приказки репрезентують програму духовно-морального виховання українця й одночасно служать прекрасним засобом її реалізації. Це стосується українського фольклору в цілому. І роль народних казок тут неперевершена. Змальовані у фольклорі позитивні персонажі, образи народних сподвижників — прекрасний орієнтир для формування благородних помислів і поведінки наших дітей та підлітків, свідомої дисципліни.

Розуміння дитиною суті, норм і принципів народної та християнської моралі сприяє виробленню моральних думок та критеріїв оцінки своїх і чужих учинків. «На дерево дивись, як родить, а на людину — як робить», — закликає народна мудрість.

На основі моральних понять, оцінок, помислів і досвіду поведінки формуються моральні переконання, які зумовлюють вчинки особистості.

Переконання — психічний стан, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, поглядів. У батьківській педагогіці переконання належить до провідних методів духовно-морального виховання, який передбачає цілеспрямований вплив на свідомість дитини з метою формування в неї позитивних морально-психологічних рис, спонування до суспільно корисної діяльності або ж подолання негативної поведінки.

Морально переконана людина — це та, яка твердо впевнена в глибокій справедливості й істинності норм народної, християнської, загальнолюдської моралі, визнає їх необхідність і неухильно їх додержується.

Знання та розуміння моральних норм, звичайно, ще не можуть сформувати міцного переконання, але виступають необхідною передумовою його формування, особливо тоді, коли підсилюються особистим прикладом батьків, їхнім моральними переконаннями, народним світоглядом. Народна педагогіка вчить, що моральні знання дитини переростають у її переконання тоді, коли вони постійно

застосовуються в повсякденному житті сім'ї, пережиті, відчуті та глибоко осмислені.

До важливих компонентів моральної свідомості дитини належать її духовно-моральні почуття — переживання нею свого ставлення до дійсності, до людей, до власної поведінки. Адже на їх основі формуються такі вагомі людські якості особистості, як почуття власної гідності, симпатичні почуття (вдячності, співчуття до ближнього, любові до України, повага до інших народів, бережливого ставлення до природи) та почуття естетичні (охайності, порядку, пристойності, коректності).

Почуття власної гідності особи впливає з її уяви про особисту внутрішню вартість, добрі властивості, помисли, вчинки. Воно проявляється: а) у свідомості сили духу та здатності душі до відповідного духовно-морального удосконалення; б) у відчутті задоволення та радості від благородних вчинків; в) у переживанні за принижену честь; г) у соромі за кожний нечесний вчинок. Гідність, честь, совість — головні атрибути репрезентації людської моральності. Тому й найстрашнішим приниженням порядності людини є замах на її честь, що викликає найбільше обурення у того, кого це зачіпає. «Ти мені честі не вривай!» — категорично заявляє в такому випадку українець. Слово честі даємо тоді, коли хочемо запевнити в істинності, правдивості сказаного.

Чесність — сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці. Берегти честь замолоду закликає українська народна педагогіка. Вислів «не має ні честі, ні совісті» виражає найнижчу оцінку чиеїсь поганій поведінки, стосується хіба що негідника. А ще в народі кажуть: «Яка честь, така й совість», або «Яка совість, така й честь».

Совість — усвідомлення та почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством. Загубити совість і честь — значить втратити все. Від совісті нікуди не втечеш. Найбільша прикрість — «муки совісті», тобто переживання, викликані усвідомленням своєї несправедливості, провини. А ще справедливо кажуть, що совість є найкращим контролером за поведінкою людини. А щоб так було, треба мати, виховувати совість.

Під почуттям симпатичним розуміємо виявлення співчуття радості чи суму, тривоги чи хвилювання не лише за себе, а й за інших людей, за сім'ю, родину, долю України. Перебіг саме таких симпатичних почуттів прекрасно виразила поетеса Віра Багірова у вірші «До Ісуса»:

Небесна синя благодать	Ударив дзвін і золота
Лягає над церквами,	Зілляв на наші свята,
А я прошу в Ісусика	А я прошу в Ісусика
Здоров'ячка для мами.	Здоров'ячка для тата.

Спинились фани у поклін,
Мій зір до неба лине,
А я прошу в Ісусика
Здоров'я для України¹.

Безперечно, що дитина з такими почуттями виросте людиною з добрим серцем і щедрою душею, здатною співчувати іншим, розділяти радість і смуток, стати на захист скривджених і знедолених, боротися за утвердження добра та щастя на Землі.

До позитивних моральних якостей належить також почуття вдячності батькам за опіку й виховання, вчителям — за навчання, бабусям і дідусям — за тепло і ласку.

На симпатичному почутті базується любов до України, вболівання за долю української держави, виявлення готовності стати на її захист від посягання ворогів, сумлінно працювати на благо Вітчизни, рідного народу. Коріння відданості Україні йдуть від любові до ближнього — батька, неньки, рідної домівки, родини, що властиві серцю кожного чесного й національно свідомого українця. Той українець, який щиро любить Україну, з повагою ставиться й до інших народів.

Значний вплив на облагородження душі дитини справляє любовне ставлення її до матінки-природи, яка нас привела на світ, годує, одягає, леліє, вирощує, плекає, милує серце. Щоб збудити в дітей симпатичні почуття у ставленні до природи, потрібно якнайбільше залучати їх до догляду за тваринами, до вирощення рослин, застерігати їх від завдання шкоди у природі.

Наші старання щодо духовно-морального виховання дітей у сім'ї були б далеко неповними, якби ми обминули формування почуттів естетичних, пов'язаних із створенням, відтворенням і сприйняттям прекрасного в мистецтві та житті.

Почуття краси проявляється у таких напрямках: а) у замилюванні охайністю, чепурністю, порядком і пристойністю; б) в уподобаннях, бачених у красі природи та мистецтва; в) захопленні красою моральних чеснот. Ця симпатична лінія батьківської педагогіки цілком збігається із суттю естетики та функцією естетичного виховання дітей у сім'ї.

¹Галичина. — 1991. — № 167/326/. — 19 листопада. — С. 4.

Естетика (від гр. — чуттєво сприйманий) — наука про прекрасне у людських взаєминах і його роль в житті кожної людини, сім'ї та в суспільстві, про загальні закони художнього пізнання дійсності та розвитку мистецтва. Виходячи з цього, естетичне виховання репрезентує собою цілеспрямоване формування естетичного ставлення до життя: праці, родинних обов'язків, громадської діяльності, природи, мистецтва, особистої поведінки.

Гультяй, нероба — тип нікчемний, гидкий, аморальний («Ледащо — не варте ні на що», «Ледар живе, аби землі важче», «Лінь — гірше хвороби», «Гультяй та злодій — два рідні брати»). Моральне обличчя і краса людини розкриваються у праці. З огляду на це дуже повчальною є новела Олеса Гончара «Соняшники». В ній розповідається про те, як на село з міста приїхав скульптор, щоб виліпити портрет славнозвісної сільської трудівниці Меланії Чобітько. Зустрівшись з нею і не знайшовши в цій простій жінці нічого особливого, розчарувався й вирішив відмовитися від свого творчого задуму. Перед поверненням до міста заїхав до неї на соняшникове поле, щоб попрощатися, вибачитися за свій раптовий від'їзд. Тут побачив, як вона працює, і зачарувався її особливою красою: «Так ось яка вона, справжня!» «Щось майже величне було зараз в її поставі, в погляді, в руках. Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко й ритмічно подзвонюючи у свої золоті литаври. Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість. Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальним, багатшим, у ньому з'явилася сила нових несподіваних відтінків. Де взялася і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній!»¹. Побачивши все це, скульптор раптом відчув у собі особливий приплив творчого натхнення. Він негайно приступив до створення скульптурного портрета цієї чарівної жінки-трудівниці: «Скульптор відчув раптом, як наяву молодіє, як уміння й обдарованість знову повертаються до нього. Запам'ятати, вхопити, виліпити! Отут, зараз, в цю мить!..

— Скиньте мою валізу, — сказав скульптор, не обертаючись до тачанки. — І можете собі їхати.

Стояв, весь під владою свого відкриття...²

Забезпечення духовно-морального виховання дітей без їх систематичної участі у щоденній посильній праці неможливе. «Без

¹Гончар О. Гори співають. Оповідання. — К., 1985. — С. 124.

²Там же. — С. 125.

роботи не чекай доброти», «Праця людини годує, а лінь марнує» — вчить народна мудрість. Тож в обов'язок батьків щодо трудового виховання входять: сформувати у своїх дітей тверде переконання про необхідність праці як природної потреби кожної здорової людини («Без праці не проживеш!»); привчити їх до праці; прищепити повагу до людей праці; виплекати в них ощадність і дбайливе ставлення до результатів праці, хазяйновитість, потяг до праці, бажання трудитись...

3 Бажання — це прагнення, потяг дитини до здійснення чогось, хотіння (охота), переживання нею своїх потреб. Тому й кажуть: «Як є охота, то буде робота», «Як хотіти, то й вміти». Бажання характеризується усвідомленим уявленням про прагнення щось здійснити. Цим бажання дитини відрізняється від її потягу (внутрішньої потреби робити щось, бути десь), виявлення якого переважно неусвідомлене, інстинктивне. Бажання — дуже вагомий елемент психічного стану особистості, який передує її поведінці та діяльності. Тому батькам важливо знати бажання, моральні уподобання й естетичні смаки своїх дітей з тим, щоб делікатно, тактовно і вміло спрямовувати їх у благородне русло.

Для зручності виховного користування бажання умовно ділимо на дві групи: 1) бажання (хотіння) нижчі (сміслові); 2) бажання вищі (духовні). Бажання першої групи репрезентуються потягом до життя, їжі, продовження роду людського, постійної діяльності, знань, наслідування, мистецтва, моральності, честі, товариськості. До бажань вищих (духовних) належать воля, характер, темперамент.

Кількість антиподів моралі значно більша, ніж моральних чеснот. А тому треба мати силу волі, щоб не піддатися заманливим спокусам аморальних явищ. Без вироблення в наших дітей морально спрямованих вольових рис обійтися неможливо. Адже дії та вчинки індивіда регулюються його волею — свідомою саморегуляцією своєї поведінки та діяльності через активне домагання свідомо поставленої мети шляхом переборення зовнішніх та внутрішніх перешкод. Суттєвою ознакою вольової дії є вольове зусилля як своєрідне напруження мобілізуючого характеру. І тут також маємо подбати, щоб вольові зусилля наших дітей мали благородне спрямування.

Треба рішуче повернути духовно-моральне виховання на вираження любові до ближнього. «Люби ближнього твого, як самого себе», — сповіщає одна з головних заповідей християнської народної моралі, що впливає з моральної праведності: «Уникай зла — роби добро». В даному випадку любов виражає прихильне, шире, доброзичливе ставлення до людей, як прояв прагнення до загальнолюдської консолідації. «Не копай під іншим яму, бо сам у неї впаш», — застерігає народна мудрість.

Предметом любові можуть бути конкретні та загальні об'єкти (конкретна людина, праця, Батьківщина). Формування любові до ближнього починається з відчуття дитиною любові до неї з боку її батьків і відповідного виявлення любові до батька, матері, братів і сестер, дідусів і бабусь, рідних, близьких, знайомих, свояків, товаришів, друзів.

Усі ми зобов'язані любити ближнього, бо ж живемо всі на одній Землі, на одній планеті і маємо право на вічне блаженство. Тож повинні один одному допомагати, не чинити зла, робити добро людям. При цьому не забуваймо, що любов між людьми починається від кожного з нас.

В душі людини, поруч з любов'ю і в зв'язку з любов'ю, з'являється ще одне світле почуття — кохання, що є проявом сердечної прив'язаності до особи іншої статі (у взаємних між юнаком і дівчиною, чоловіком і дружиною), на основі їхньої стійкої взаємної симпатії, емоційного замилювання, духовного спілкування (єднання), морального та інтелектуального збагачення.

Світла надія батьків виростити добрих дітей буде виправдана тоді, коли не допустимо «ножиць» у духовно-моральному вихованні, тобто розбіжності між моральними сентенціями та здійсненням їх на практиці. Найчастіше це буває тоді, коли батьки говорять одне, думають інше, а роблять зовсім інше. Можна не сумніватися, що їхні діти у житті теж додержуватиметься такої самої дворушницької позиції. Подвійна чи потрійна мораль завдає величезної шкоди родинному вихованню.

Добре вихована змалку та дитина, яка має органічне, внутрішнє, постійне прагнення завжди діяти морально, на рівні нормальної природної потреби, такої, скажімо, як їсти, пити, говорити, дивитися, дихати, спати, кліпати очима, для якої провідними стали такі високі духовні якості, як віра, надія, любов.

Народна філософія твердить, що вірою та надією живе людина («Віра гори повертає»). Немає гіршої кари для неї, як втрата надії («Без надії чоловік дуріє», «Хто має надію, той молодіє!», «Хто надію втратить, той жити не вартий»)¹. Надія (сподівання) — впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного. Віра — прийняття чогось за істину. Це слово в нашій мові може вживатися у двох значеннях: 1) віра як релігійне учення, віра визнання (наприклад, християнська віра); 2) віра як упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь (скажімо, впевненість у позитив-

¹Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 167—168.

них якостях кого-небудь, у правильності, розумності чиєїсь поведінки).

Традиційна українська родинна етнопедагогіка об'єднує у системі духовно-морального розвитку особистості також релігійне виховання, побудоване на основі віри в Бога і сповідання християнської моралі.

На ролі та значенні релігії в духовно-моральному становленні людини наголошували ряд видатних педагогів, філософів (О. А. Духнович, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, К. Д. Ушинський). Відзначаючи виховний вплив релігії, К. Д. Ушинський писав: «Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, це ідеал, що його дає нам християнство. Усе, чим людина може і повинна бути, виражено цілком у божественному вченні, і вихованню залишається тільки, раніше всього і в основу всього, вкorenити вічні істини християнства. Вона дає життя і вказує вищу мету всякому вихованню, воно ж і повинно служити для виховання кожного християнського народу джерелом усякого світла і всякої істини. Це негасимий світоч, що йде вічно, як вогняний стовп у пустелі, попереду людини і народів; за ним повинен прямувати розвиток усякої народності і всяке справжнє виховання, що йде разом з народністю»¹.

У більшості українських родин релігійне виховання дітей тривало навіть у 20—80-х роках ХХ ст., в умовах колоніального імперсько-тоталітарного режиму в Україні, розгулу бездуховності та насильницького насадження войовничого атеїзму.

Українці — не безбожна і не антихристська, а благословенна Богом християнська нація. Слово «Бог» постійно витає у думці, душі і щоденно злітає з уст українців — як дорослих, так і дітей не тільки в розумінні Бога як надприродної істоти, що створила світ і керує ним та вчинками людей, а й як втілення найвищого духовно-морального ідеалу. Свідчення цього можуть бути численні народні афоризми. Згадаймо хоча б деякі з них, як-от: «Бійся Бога!», «Бог дасть!», «Бог його знає!», «Бог з тобою», «Боронь Боже!», «Віддати Богові душу», «Дасть Бог», «Куди (звідки) Бог несе?», «Богу дякувати», «Що Бог дасть», «Як у Бога за пазухою (за дверима)», Божим іменем українці вітаються між собою («Слава Ісусу Христу!» поряд із вітанням «Доброго ранку!», «Добрий день», «Добрий вечір», на Великдень — «Христос воскрес!» (відповідь: «Воістину воскрес!»), на

¹Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Вибрані твори: у 2 т. — К., 1988. — Т. 2 — С. 101—102.

Різдво — «Христос ся рождає!» (відповідь: «Славіте його!»), поряд із вітанням «Слава Україні!» (відповідь «Героям слава!»). Іменем Господнім бажають благополуччя у здоров'ї («Дай Боже здоров'я!»), успіхів у праці («Боже помагай!», «З Богом»), передають почуття ввічливості («Ради Бога» — дуже прошу, будь ласка) і навіть захисту від лютого ворога. Наприклад, у старовинній українській народній легенді розповідається про те, як у 1621 р. турецький султан, підійшовши із своїм численним військом до Кам'янець, запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його здобуває! — сказав на це Осман і наказав трубити відступ.

Українська національна церква й релігія разом з родинною етнопедагогікою протягом ряду віків пильно берегли український народ від асиміляції з боку різних колонізаторів. У практичному користуванні українській національній релігії чужий аскетизм, фанатизм, експансивна жорстокість, а властива помірність та людяність, демократизм.

Першими духовним центром для дитини виступає родина. Крім того, кожен населений пункт в Україні має свій духовний центр, що об'єднував у собі школу, церкву з дзвіницею, народний дім, читальню, шпиталь. У великих або різнонаціональних населених пунктах їх могло бути кілька. В цей культурний центр входив також цвинтар, який здебільшого розміщувався неподалік від церкви. Духовний центр мав свої розгалуження у вигляді каплиць (у християн — невеличка споруда без вітваря для релігійних відправ і молитов) та пам'ятних хрестів біля шляхів та на цвинтарі.

Варто зауважити, що українці мали значні досягнення в церквобудуванні. Українське церковне зодчество має світову славу. Церква завжди будується на підвищеному місці. Кожна з них по-своєму оригінальна за архітектурою. Художні розписи в них виконані найкращими майстрами пензля. Це дало підставу відомому арабському мандрівникові XVII ст. Я. Алеппському відмітити «великі, прегарні, чудові» церкви в Україні¹. Українська церква, яку в неділю та свята відвідували батьки та діти, була й залишається справжнім храмом високої духовності й мистецької довершеності. Проходячи повз церкву, годилося їй поклонитися, а особам чоловічої статі — зняти головний убір. При церквах, як правило, були прекрасні хори співу

¹Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1991. — С. 28.

акапела, що не тільки обслуговували церковні богослужіння, а й виступали чудовим засобом поширення високої культури хорового співу в Україні. Через це відвідування церкви з її святковими відправами викликає у парафіян, а особливо дітей, божественні враження. Своєрідний духовний настрій створювали перезвуки дзвонів, які з дзвіниці на всю околицю могли передати і радість, і смуток, і горе, і тривогу. Українці, мешканці Карпат, нерідко підключали сюди й трембіту. Все це до глибини душі сприймають дорослі, а з ними й діти.

Нині намітилась тенденція, за якою віруючі батьки здійснюють духовно-моральне виховання дітей у сім'ї в релігійному дусі, вільнодумні батьки — в дусі вільнодумства, атеїсти — в безрелігійному дусі. Та незважаючи на таку різнотиповість духовних позицій батьків, спільним для усіх українських родин має бути бодай елементарне ознайомлення дітей з християнською вірою на рівні основ релігієзнавства. Не забуваймо, що християнська релігія належить до надзвичайно важливих компонентів духовної культури. Тому треба, щоб кожна сім'я мала Біблію Старого і Нового Завіту, а також ілюстровану Біблію для дітей, церковний календар, кантичку з колядками, платівки чи касети з духовною музикою та співом, молитовник, катехізис. Діти проявляють до них значний інтерес. Користуючись тим, що в них добра пам'ять, спрямуємо її на те, щоб вони вивчили щоденні молитви («Отче наш», «Богородице Діво», «Десять Божих заповідей»), вміли хреститися і молитися. Підрісши, наша дитина захоче відвідати церкву, подивитись на службу Богу, та щоб не стояла вона там «стовпом необтесаним», а всіма фібрами душі вбирала велич і красу церковно-релігійного мистецтва.

У молитвах і заповідях Божих проповідується християнська мораль, яка органічно переплетена з мораллю народною як серцевиною духовно-морального виховання дітей у сім'ї. Це можна продемонструвати на прикладі християнських чеснот — мудрість, мужність, справедливість, стриманість, а також семи дій милосердя для тіла — голодного нагодувати, спраглого напоїти, голого одягнути, подорожнього прийняти, недужому допомогти, в'язня відвідати, померлого поховати; дев'ять плодів Святого Духа — любов, радість, мир, терпіння, доброта, милосердя, віра, лагідність, стриманість.

Могутня сила виховного впливу закладена в іконах, особливо в тих, що належать до видатних шедеврів світового образотворчого мистецтва, як наприклад, твори Леонардо да Вінчі «Таємна вечеря», О. Іванова «З'явлення Христа народу», С. Рафаеля «Сікстинська мадонна» та ін.

Я. А. Коменський у своїй знаменитій «Материнській школі» закликав «найбільше доглядати за душею, як головною частиною

людини». «Передусім, — писав видатний слов'янський педагог, — необхідно привчати дітей до благочестя, потім — до добрих нравів або чеснот, нарешті — до найбільш корисних наук. Чим більше, однак, вони можуть досягти успіху в цьому останньому, тим краще».¹

4.5. Розумове виховання

«Гарна пташка пером, а людина розумом», «Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати», — вчить народна мудрість. Слово «розум» разом із синонімічними словами «ум», «мудрість» широко фігурують у щоденному живому спілкуванні, віддзеркалюючи та головне, що властиве кожній нормальній людині, — здатність мислити, відображати й пізнавати об'єктивну реальність, належним чином будувати свою поведінку та життєдіяльність. Розум розглядається народом як одна з найважливіших людських якостей («Не краса красить, а розум»).

У колисковій пісні «Ой ти, коте, коточок» мати звертається до немовляти:

Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденьку не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в рученьки ладусеньки.

Як бачимо, жінка-мати у перелік добрих побажань своїй дитині (щастя, здоров'я, хорошого настрою, успішного засвоєння мови) обов'язково включає успішний розумовий розвиток. Адже він зумовлює життєву підготовку людини («Розумний всякому дає лад», «З умом жити — тішитися, без ума — вішатися»), її трудові успіхи («Де розум, там толк», «Не вийде хата нова, коли в голові полова»), особисту долю й щастя («У кого розум, у того й щастя», «Щастя без розуму — драна торбина»). Різні складні перипетії та тяготи життя долаються не силою, а розумом, бо «і сила перед розумом никне». Його нічим не заміниш, навіть золотом («Золото без розуму — болото»). Широка життєва функція розуму зафіксована в

¹Коменский Я. А. Материнская школа // Избранные педагогические произведения: В 2 т. — М., 1982. — Т. 1. — С. 207.

численних народних афоризмах типу: «бистрий на розум» — кмітливий; «взятися за розум» — почати жити, діяти розумно, як слід; «мати розум в голові» — бути розсудливим, розважливим; «дійти до розуму» — порозумнішати тощо. Слово «розум» має чимало похідних понять, як-от: розуміти, розуміння, розумний і т. ін. Досить поширеними є словосполучення також із словами «ум», «мудрість».

Ряд афоризмів з української етнопедагогіки нагадують про явну перевагу мудрої людини над нерозумною, радять дружити з розумними людьми: «Мудрого шануй, дурного обходь», «Краще з мудрим загубити, ніж з дурним знайти». З мудрою людиною приємно жити, спілкуватися, працювати, відпочивати. Дурні ж у народній дидактиці піддані нищівній критиці. Про них кажуть: «Виріс, та розуму не виніс», «З дурнем каші не звариш: або пшоно не вкипить, або вогонь не горить». У таких народних афоризмах йдеться про те, що дурість породжує інші негативні риси людини. Дурні, яка правило, тупі, вперті, нахабні, бундючні, зарозумілі, язикаті, безвідповідальні («Вітряк меле крилами, а дурень — язиком», «Для дурнів закон не писаний»). Мудра людина — кмітлива, ввічлива, стримана, розсудлива, доброзичлива і надзвичайно скромна, проста, сумлінна («Мудрець не говорить, коли робить, а каже, коли зробить», «Мудрого і без дорогої шати по однім слові пізнати»).

Згідно з народною педагогікою мати ум, бути розумним означає бути здатним до продуктивної розумової діяльності («Світлий розум, щире серце у дорозі не спіткнуться»).

«Мудрим ніхто не вродився, а навчився», — кажуть у народі. У живому щоденному спілкуванні можна почути чимало афоризмів, які закликають вчитися уму-розуму («Вчися розуму не до старості, а до смерті», «Свій розум май, але мудрих питай»), дбати про розумове виховання й освіту дітей («Не бажай синові багатства, а бажай розуму», «Розум не купують, а набувають»). Цим настійно проповідується нагальність розумового виховання дітей у сім'ї.

Розумове виховання — цілеспрямований вплив батьків на розвиток розумових сил та мислення дітей, на вироблення культури розумової праці.

Народна виховна практика має чітку систему цілеспрямованого впливу дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. Вона бере під опіку кожную дитину, по суті, з моменту її народження.

Пізнання навколишнього починається з відчуттів, сприймання. Тому головне завдання розумового виховання на першому році життя дитини зводиться до піклування про нормальний розвиток відчуттів і сприймання дитини — зору, слуху, смаку, нюху й дотику. З перших місяців життя немовляти дорослі прагнуть викликати в

нього різні зорові, слухові й дотикові враження, привертаючи увагу до яскравих іграшок, брязкалець, предметів, що рухаються. Батьки дуже радіють, якщо вже до чотирьох місяців їхня дитина вміє розрізнити деякі предмети (пляшечку з молоком і брязкальце) і по-різному на них реагувати, може відрізнити «чужих» від «своїх», повертає голівку і знаходить поглядом маму, яка стає збоку й кличе дитину. «Розумненьке росте», — кажуть у такому випадку.

Розумове виховання — процес тривалий і складний. Успіх його забезпечується багатьма чинниками. Провідне місце серед них займає живе спілкування з розумними людьми («З розумним поговори, то й розуму наберешся, а з дурним — той свій загубиш»). А звідси й порада: «Мудрого шукай, дурного обходь». Саме такий обмін думками дуже потрібний у спілкуванні з малими дітьми, коли в них формуються уявлення про навколишнє життя. Діти люблять, коли з ними багато говорять. Розмова з дитиною викликає і розвиває голосові реакції, підтримує вимову нею спочатку окремих звуків, а згодом, з п'яти-шести місяців, і складів: ма, ба, па. Дитячий лепет завжди викликає приємні переживання — і у дітей, і у дорослих. З розвитком мовлення батьки справедливо пов'язують свої надії на добрий розвиток розуму дитини, оскільки мовлення і мислення нерозривні: мовлення людини свідчить про її розум і навпаки («Який розум, така й балачка», «Що з голови, то й з мислі»). З мовою приходить свідоме осягнення дійсності. Народ високо цінить мову як основний засіб вираження самої сутності людини.

Збагнувши силу та значення емоційного та мовного розвитку дитини у розумовому вихованні, народна педагогіка завжди тримає його під постійним контролем. Оволодіння мовою дає можливість дитині здобути знання про дійсність опосередковано, а не лише шляхом безпосереднього сприймання предметів або явищ. По-справжньому піклуються про розумове виховання своїх дітей ті батьки, які з ними багато говорять, чітко й у доступній формі відповідають на численні запитання малят, всіляко підтримують їхню природну допитливість, пробуджують увагу. У дітей змалку пам'ять особливо гостра. Вони охоче запам'ятовують усе те цікаве, що кажуть дорослі, — нові слова, назви, вирази, зв'язні розповіді тощо. Крім живого, безпосереднього ситуаційного спілкування з дітьми, у практиці розумового виховання дітей багато важить використання фольклору. Ніколи не треба забувати й щедро використовувати такі чудові, перевірені багаторічним досвідом поколінь засоби розумового виховання, як пісні, потішки, пестушки, примовки, каламбури, загадки, перекази, легенди, оповідання, думи, байки, коломийки, частівки, прислів'я, приказки, сміховинки.

Залучення дитини до світу мови через пісню (спочатку колискову) має велике педагогічне значення. Для українських народних пісень характерні висока художня досконалість, влучність епітетів і метафор, милозвучність, вони закладають надійний фундамент для вироблення мовного слуху дитини, тонко розкривають поняття про явища навколишнього світу, всіляко заохочують її до самостійної розумової діяльності.

Чільне місце в розумовому вихованні посідає казка, яка широко відкриває двері в навколишній світ, примушуючи нуртувати мислення дитини. Казка вчить логічно послідовно викладати думки («Гарна пісня ладом, а казка — складом», «Казка від початку починається, до кінця читається, в середині не перебивається»). Казки цікаві за змістом, привабливі своєю образною мовою, високим емоційним зарядом. «Казка, гра, фантазія, — пише В. О. Сухомлинський, — животноє джерело дитячого мислення, благородних почуттів і прагнень... Через казкові образи в свідомість дітей входить слово з його найтоншими відтінками... Під впливом почуттів, що пробуджуються казковими образами, дитина вчиться мислити словами. Без казки — живої, яскравої, що оволоділа свідомістю і почуттями дитини, неможливо уявити дитячого мислення та дитячої мови як певного ступеня людського мислення і мови. Діти знаходять глибоке задоволення в тому, що їхня думка живе в світі казкових образів. П'ять, десять разів дитина може переказувати одну й ту саму казку і щоразу відкриває в ній щось нове. В казкових образах — перший крок від яскравого, живого, конкретного до абстрактного»¹.

Головне призначення розумового виховання народна педагогіка вбачає в тому, щоб розвивати в дітей цікавість, допитливість розуму й формувати на їх основі пізнавальні інтереси.

Таким чином, у розумовому вихованні дітей велике значення має пробудження в них інтересу до знань. Ігри з літерами, цифрами, книжки з малюнками пробуджують у дитини допитливість, яку треба всіляко підтримувати. Численні дитячі запитання — яскрава ознака поривання дитини до знань. Не можна зупиняти дитину, коли вона про щось запитує. Неправдиві або ухильні відповіді — шкідливі.

Звичайно, що розумовий розвиток дітей, особливо тих, які виховуються вдома, не відвідуючи дитячий садок, насамперед відзначаються рівнем тих знань, умінь та навичок, яким володіють

¹Сухомлинський В. О. Серце відаю дітям // Вибр. твори. — Т. 3. — С. 176—177.

їх батьки — головні родинні вихователі. Мати й батько, бабуся й дідусь мусять бути людьми різнобічних для свого часу знань, щоб об'єднувати у своїй особі водночас землероба і ремісника, мисливця і риболова, життєвого філософа та цілителя, захисника сім'ї і охоронця домашнього вогнища, господаря й вихователя, знавця рахунку, фольклору, народних прикмет, звичаїв, свят, обрядів, традицій. На основі життєвих потреб чітко окреслювалось певне коло найнеобхідніших знань, умінь і навичок, які насамперед треба прищепити дітям у трудовій сім'ї. До них належать навчання рідної мови, рахунку, краєзнавства; вироблення трудових умінь, пов'язаних з діяльністю батьків, навичок самообслуговування; вивчення родоводу; дитячого фольклору, усної народної творчості, народних традицій, звичаїв, свят, обрядів, головних подій у житті народу тощо. У реалізації цього завдання значною мірою допомагає застосування народної дидактики як складової народної педагогіки, яка включає емпіричні педагогічні знання та досвід народних мас у галузі навчання — погляди народу на освіту, на її мету та завдання, сукупність вироблених і застосовуваних засобів, умінь і навичок навчання та виховання. Це поширена серед трудящих система прийомів і методів навчання, які передаються від одного покоління до іншого й засвоюються ними насамперед як певні знання, вміння і навички, набуті людьми в процесі життя¹.

Правильно поставлене розумове виховання дітей у сім'ї — це те, що розкриває перед ними широкий простір для нагромадження фонду знань як умови розумової діяльності; оволодіння основними розумовими операціями (аналіз, синтез, порівняння); вироблення інтелектуальних умінь (уміння читати, слухати, усно формулювати та викладати свої думки, писати, рахувати, працювати з книгою, комп'ютером); формування наукового світогляду.

Реалізація в системі родинного виховання всіх його трьох напрямів, вже охарактеризованих, істотно впливає на вироблення характеру дитини, який в основному складається у неї від народження до 5—6 років. Звичайно, що згодом життя, виховання, а особливо самовиховання (усвідомлювана діяльність особистості, спрямована на вироблення та удосконалення самої себе, своїх позитивних якостей і подолання негативних) можуть вносити в нього певні корективи.

Характер — це сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці й діяльності.

¹Стельмахович М. Г. Народна дидактика. — К., 1985. — С. 49

Тому він може бути різний: добрий, м'який, поганий, важкий, крутий, чоловічий (жіночий) тощо. В характер входять лише основні, суттєві властивості людини, за якими вона відрізняється від інших людей і які відзначають її як певну індивідуальність.

На становлення характеру впливає ряд факторів, але найбільше все-таки — виховання, хоч свій відбиток накладають родинна, національна спадковість. Національний характер той, що відображає своєрідність психічного складу представника певної нації. Українська родинна педагогіка тим і відзначається, вона плекає через зміну поколінь генетичний фонд нації, береже в наших дітях український характер, тобто своєрідність психічного складу українців, який склався історично, протягом віків.

Який же він, український характер? На це запитання дають відповідь ряд учених (істориків, етнографів, антропологів, етнологів, педагогів, українознавців) і письменників.

Кажуть, що збоку видніше, і нагадують: «Не хвали сам себе, нехай люди похвалять тебе!» З огляду на це, варто знати, що кажуть про нас, українців, іноземці.

За твердженням М. С. Грушевського, чужоземці хвалили наших далеких предків за щирість і привітність. Особливо цікаво описує візантійський письменник Прокопій антів і слов'ян, тобто українців і їх сусідів кінця VI ст., часів розселення. Пише, що вони ласкаві до чужоземців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не сталося їм якоїсь шкоди. Дуже люблять волю, не хочуть нікому служити, ані бути під чиєюсь владою. Але сварливі, не вмюють прислуховуватися до чужої думки, кожний тягне своє, і через те бувають між ними суперечки та криваві бійки. Подібне про українців та й інших тодішніх слов'ян зауважують і письменники, що жили пізніше. Кажуть, що це люди відважні й войовничі і ніхто не міг їм противитися, якби вони тримались одноставно¹.

Чимале пізнавальне значення мають також й інші характеристики українців з боку чужинців різних часів, починаючи від X ст. Ось найтиповіші з них: українці «гостей шанують і добре поводяться з чужинцями, що шукають у них оборони», «відважні й хоробрі», «на зріст високі, гарні на вигляд» (Ібн-Даст); «сміливі», «пильнують хліборобство», «всі справи вирішують через громаду» (Прокопій); «вільні», «витривалі, легко зносять і спеку, і холод, сльоту, наготу тіла й голод» (Маврикій); «страшенно люблять свободу» (Батлан); «це моральний і добре вихований нарід» (Д. Маршал); «це дуже

¹Див.: Грушевський Михайло. Історія України. — Київ—Львів, 1913. — С. 39.

шляхетна раса» (Е. Кларк); «дуже пильні, вдачею веселі, привітні, замилювані до музики» (С. Гмелін); «невсипуші, сміливі і чесні» (М. Шеррер); «люблять свою батьківщину і її славу» (О. Сумароков); «вдумливий, запальний, радо згадує минуле свого народу», «поетичний, багатий на уяву нарід», «мають великий хист до мистецтва, а до співу створений у них дзвінкий голос, чутке ухо й пам'ять», «розвинене в українців і естетичне почуття», «вони мають теж талант до малюнків і малярства»¹ (В. Газенклевер).

Відомий історик І. П. Крип'якевич називає такі типові риси характеру українця: лицарство, чесноти, солідарності та вірності, пошанування права, почуття честі, вроджену інтелігентність, європеїзм, розвинуте естетичне почуття, незвичайну музикальність, хазяйновитість, підприємливість, гостинність і ввічливість, тактовність, стриманість².

Як бачимо, характер українця такий, що можемо ним пишатися перед усім світом, плекати його у наших дітей через родинне виховання, усі виховні засоби, які дає в наше розпорядження етнопедагогіка, традиційна родинно-побутова культура, серед яких визначне місце посідають українські національні свята та обряди.

4.6. Свято в рідному домі

«Любиш трудитися, уміє і повеселитися», — вчить українська етнопедагогіка. І немає кращої нагоди для цього, як свято, яке відзначається в родинному колі, у рідній хаті, тій, про яку в народі кажуть: «В своїй хаті й кути помагають», «В своїй хаті кожен пан», «Своя стріха — своя втіха», «В своїй хаті — своя правда, і сила, і воля»³. А звідси й побажання: «Бодай і пес свою хату мав!», «Дай, Боже, одержу шиту, а хату криту», «Бодай ніхто не діждав у чужій хаті мешкати»; і міркування: «Свій куток кожному милий», «Дорогая тая хата, де родила мене матка», «Хто не ризикує, той хати не збудує», «Ліпша своя найгірша хата, ніж чужа найпрекрасніша палата», «Своя хатка — як рідная матка»; і застереження: «Де будь, там будь, а свій кут не гудь»; і порада: «Будуй хату хоть з лободи, а в комірне не йди», «Не надійся на чужу хату, бо під тинном доведеться вмирати»⁴. Рідна хата, а в хаті вогнище (піч) і почесний

¹ Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1991.

² Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 294—295.

³ Прислів'я та приказки: Природа, господарська діяльність людини. — К., 1989. — С. 136.

⁴ Там же. — С. 133, 134, 135, 137.

кут є зосередженням господарського і духовно-морального виховання сім'ї, центром родинного світу.

Українці — нація оптимістична, життєрадісна; вони люблять добре працювати, належно веселитися і дітей до цього привчають. Радісність, гумористичність — типові риси українця, генетично закладені самою природою ще з давніх-давен. Чужоземці, які відвідували Україну, відзначали, що українці люблять «повеселитися і забавитися, поспівати й попирувати. Без пісні, танців, гри не обходилася ніяка оказія»¹. Наслідком великої мистецької вдачі українців постав могутній український мелос, що зачарував цілий світ. Багатющі за своїм змістом та педагогічним впливом на дітей і молодь українські народні обряди, свята, символи.

Обряд — сукупність установлених звичаєм дій, пов'язаних з побутовими традиціями або з виконанням релігійних настанов. Саме слово «обряд», очевидно походить від дієслова «обряджати», тобто прикрашати, вбирати, робити ошатним, гарним. Звідси й впливає головна педагогічна суть обряду — утвердження краси, добрих родинних і громадських стосунків між людьми.

До слова обряд тісно прилягають такі поняття, як церемонія — урочистий офіційний акт за встановленим порядком (церемоніал) і ритуал — сукупність обрядів особливо урочистого, демонстративного характеру із точно регламентованою формою виконання.

Українські обряди умовно поділяють на чотири групи: 1) громадсько-політичні, пов'язані з суспільно-політичними і загальнонародними святами, і військові обряди (наприклад, під час прийняття військової присяги); 2) родинні, зокрема родильні, обряди (наприклад, святкування дня народження і дня ангела, Дня Матері, повноліття, весілля, похорон, входи (новосілля)); 3) професійно-трудова, що супроводять професійні та трудові свята, навчання (наприклад, перший вступ дитини до школи, відзначення одержання диплому, перша зарплата); 4) релігійні обряди (наприклад, за святами церковного календаря, при хрещенні дитини, сповіді, причащення, вінчання молодих).

Звичайно, що поділ обрядів на групи суто умовний, оскільки один і той самий обряд за певних обставин може опинитися в кожній з чотирьох груп. Отже, чітких і твердих кордонів між групами обрядів немає. Відсутність таких розмежувань означає не слабкість, а силу народної педагогіки, що дає в розпорядження батьків таку

¹ Грушевський М. Історія України. — С. 39.

систему обрядів, які змалку привчають кожну дитину поєднувати особисті інтереси з родинними, громадськими та державними.

До позитивних виховних сторін обряду належить те, що кожна людина може стати якщо не його безпосереднім виконавцем, то бодай співучасником щодо співпереживання. Дитині подобається бути поруч з дорослими, робити щось публічно, аби всі бачили. Вона любить, коли на неї дивиться багато людей. До виходу «на публіку» діти наполегливо готуються. У народній педагогіці не раз підкреслюється виховне значення масовості, як для дітей, так і для молоді, та й взагалі для кожної людини.

Народний і релігійний обряди є згустком народної мудрості, всього найкращого та конче необхідного у сфері національної духовної культури, що створено та відшліфовано нашим народом протягом багатьох століть, а тому виховне їх значення неоціненне.

Поряд з обрядами для дорослих функціонують і такі, що розраховані лише на дітей і молодь, але на практиці все побудовано так, що на них, як правило, присутні всі.

В обрядах дітям не завжди і не все зрозуміле. Однак процес обряду викликає у дитини підвищений інтерес завдяки тому, що він наділений особливою яскравістю, привабливістю, викликає почуття радості, емоційного задоволення, а тому глибоко запам'ятовуються дітьми, іноді на все життя. А те, що дитина не збагнула перший раз, зрозуміє наступного разу, оскільки вона росте, розвивається, а обряди хоча і не часто, але все ж повторюються. З кожним їх повторенням почуття дитини поглиблюється, пізнання зростають.

Являючи собою органічний сплав духовно-морального й емоційно-психологічного впливу на особистість, обряд має широкий виховний діапазон щодо: а) вироблення в дітей гуманістично-демократичних поглядів, працьовитості та дисциплінованості; б) виховання патріотичних почуттів та естетичних смаків; в) прищеплення норм пристойної поведінки та здатності до позитивного співпереживання.

Надаючи великого значення обрядам, ми водночас не вважаємо їх універсальною формою виховання, а лише невід'ємним компонентом усєї етнопедагогічної системи, елементарною частиною такого могутнього виховного фактора, як свято.

Свято — це день чи дні, коли урочисто відзначають значну подію, знаменну дату. На відміну від обряду свято більшою мірою є традиційно-повторювальною подією, що прикрашає побут, спонукаючи і старого і малого піднятися над буднями, звірити свої думки та поведінку з народними ідеалами, прагнути до самоудосконалення.

Батьки покликані подбати, щоб в їхньої дитини змалку склалося правильне розуміння суті буднів і свят, вихідних днів: «Свят

мало, а буднів багато», «Неділя — вихідний день», «У будні людина зобов'язана трудитися, а під час вихідного — відпочивати».

Що стосується суті свята, то вже в самому його змісті для дитини є багато повчального, свято — це щось святе, особливе, неординарне, протилежне будням.

Формування в дітей чіткого та правильного розуміння суті свята має чимале виховне значення. Профілактична мета такого підходу полягає в тому, щоб майже з першого кроку застерегти дитину від помилкового розуміння свята як неробства, пустого витрачання часу, бездіяльності.

В українській родинній етнопедагогіці маємо чимало висловів застережливого характеру типу «Хто святкує Пилипа, той буде голий, як липа», «Лінивому щодня свято». Вістря народної критики насамперед спрямоване проти гультайства: «У лінивої Хими свято щоднини», «І будень, і неділя — все лінивому безділля», «Сьогодні святого нероба: хто не робить, того не візьме хвороба». Про тих, хто ухиляється від роботи і захоплюється «празникуванням», українці кажуть: «святий» «нероба», «сьогодні свято ледаря».

Народний діалог теж висміює тих, хто своє байдикування й нехлюйство прикриває святом: «А чом ви, хлопці, не орете?» — «Та, дядьку, свято!» — «Яке свято?» — «Чересло і леміш знято». Тому, хто будні перетворює на свята, кажуть: «Дарма в бога день крадеш». І застерігають: «Хто празників питає, той сорочки латає!»¹

Наведені вислови діти чують від своїх батьків. Вони запам'ятовують їх, що допомагає їм виробити правильне ставлення до вихідних днів, а також збагнути, що усе має свою міру: не можна все життя перетворювати на суцільне свято.

У трудовій родині неділя, як і вихідний день, сприймається як перерва в праці, емоційна розрядка, відпочинок перед наступним трудовим тижнем. Однак свято не тільки служить для розрядки після напружених буднів і підняття загального тону організму, а й є дійовим засобом етнізації особливості, прилучення її до активного громадського життя і духовної культури українського народу.

Сучасна українська родина має можливість використати у вихованні своїх дітей систему народних, національних і релігійних свят, які за змістом і спрямованістю можна поділити на п'ять видів: 1) державні; 2) народні трудові свята; 3) родинно-побутові; 4) релігійні; 5) свята щодо часів року.

¹Українські прислів'я та приказки. — С. 120.

Велике виховне значення мають українські державні свята проголошення Української Народної Республіки (УНР) — 22 січня 1918 р.; Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) — 9 листопада 1918 р.; Незалежності України — 16 липня 1990 р., які проводяться з особливою урочистістю на виробництві, в установах і навчальних закладах, на майданах при широкій участі як дорослих, так і дітей. Вони відроджують історичну пам'ять українців, несуть у свідомість дітей та молоді ідеали Української державності, воскрешають демократичні традиції українців, боротьбу за вільну, незалежну, самостійну Україну.

Особливою привабливістю для дітей і молоді наділені трудові свята: першої борозни, проводи пастухів на полонину (гірське пасовище), обжинки, свято врожаю; родинно-побутові свята — день ангела, іменини, День Матері, зустріч Нового року.

Звичайно, що серед усіх свят протягом року в українській християнській родині найбільше днів припадає на свята релігійні, церковні, у відзначенні яких багато елементів свят народних.

Церковний рік з усіма празниками і церковними службами — це невичерпне джерело нашої церковно-релігійної традиції, віри, духовного життя та нашої святості. Батьки-українці, які виявляють інтерес до християнських свят і хочуть ними зацікавити своїх дітей, а то й самі хотіли б згадати своє дитинство, коли ці свята відзначали у колі своєї родини, як були маленькі, можуть звернутися за відомостями на цю тему до церковного календаря, а також до чотиристоронньої праці С. Килимника «Український рік у народних звичаях в історичному освітленні» (1958), двотомних праць Ю. Катрія «Пізнай свій обряд» (1979) і О. Воропая «Звичаї нашого народу» (1991).

До найбільших християнських свят належать Різдво та Великдень, які своєю величністю й урочистістю облагороджують душі тих, хто бере участь у їх відзначенні. Українські діти дуже люблять й інші християнські свята, як, наприклад, травневе Свято Зіслання Святого Духа, яке ще називаємо Зелени Свята, бо у нас є традиція в ті дні прихорашати зеленню церкви й будинки. В дні Зелених Свят є гарний звичай поклонитися могилам небіжчикам на цвинтарі. Це чудове свято духовного єднання людини з природою, зміцнення наступності поколінь. Глибоко душевно сприймає дитина день святого Миколая (19 грудня) — опікуна вдів і сиріт. До наших дітей Миколай приходив вночі й кладе подарунки під подушки. До подаруночка він прив'язує ще й позолочену або посріблену різочку для нагадування, що за непослух і неповагу до старших вона карає. А в пакуночку... Чого там тільки нема! Найкрасивіші забавлянки, книжечки, різні ласощі, горішки, яблука, цукерки, а ще спечені

матусею традиційної форми медівники, так звані «миколайчики». Одержавши такий приємний подаруночок, дитячі так і хочеться заспівати пісеньку вдячності й обіцянки гарної поведінки, якої навчала бабуса:

О, хто, хто Миколая любить?
О, хто, хто Миколаю служить?
Тому, святий Миколай,
У всякий час помагай,
Миколає!

Кожне традиційне українське свято, народне чи релігійне, одухотворює людські почуття, родинну злагоду, а з нею й національну та загальнолюдську єдність, зміцнює спадкоємність поколінь, вселяє життєвий оптимізм, вчить дивитися на оточуючий світ радісними очима. Цікаво, що для дітей велике значення має не тільки саме свято, а й сам процес тривалої підготовки до нього, в якому активну участь беруть як дорослі, так і діти, вся сім'я. Великий виховний сенс тут має такий могутній психолого-педагогічний фактор, як перспектива майбутньої, завтрашньої радості відзначення свята усією родиною.

Свято триває один-два чи, в крайньому разі, три дні. Останнє стосується лише таких великих свят, як Різдво та Великдень. Підготовка до них йде протягом ряду місяців, а то й цілого року. Скажімо, Різдво припадає на 7—9-те січня. Але діти до нього готуються вже з серпня — самі збираються і розучують колядки, щедрівки, віншівки, а підлітки готують вертеп — пересувний ляльковий театр з п'єсами на релігійні та світські теми. В Україні досить поширений також живий вертеп, в якому ролі дійових осіб виконують не ляльки, а люди, переважно підлітки, які самі добирають текст п'єси, розподіляють і вчать ролі, готують костюми і ставлять вертеп, йдучи, як співається в одній з українських колядок, «від хати до хати, аби браттям українцям заколядувати». Починається вистава, як правило, біблійною розповіддю про народження Христа і винищення немовлят царем Іродом. А потім переходять до світського сюжету, де в супроводі танців і співів розігруються комічні народно-побутові сценки з реального життя. Вся світська частина вертепної вистави пройнята гумором і жартами, за якими приховані елементи соціальної сатири, що виступає як один із чудових, яскравих елементів сміхової культури українського народу. А висока сміхова культура властива мудрому народові, оскільки виявляти доречні дотепи та гумор може людина розумна, кмітлива, яка «за словом у кишеню не полізе».

Українській народній сміховій культурі притаманна висока педагогічна функція об'єднувати людей, бути «громадянським

фільтром», який оберігає здорову народну мораль, виявляючи засобом гумору індивідуальні вади, недоліки, провини, — все, що суперечить людській гідності.

Колядники та щедрівники, ходячи від хати до хати, величальними піснями славлять трудову доблесть господарів, хазяйновитість, красу сімейної злагоди та людської порядності. Співаючи колядки та щедрівки, бажаючи щастя й успіху господарям, наші діти збагачують себе духовно, вчаться бути доброзичливими, приносити радість собі й батькам, трудитися для народу.

В основу родинної життєдіяльності, ладу в сім'ї покладене природне чуття ритму й циклічності. Ритм — це рівномірне чергування впорядкованих процесів і явищ у житті людини. Цикл — послідовний ряд чогось. Розмірність ритму та природність циклу, тобто нормальність порядку, активно формує особистість. Перебої в ритмі родинного життя, відступ від нормальних циклів через хворобу або передчасну смерть, пожежу, подружню зраду, розрив шлюбу неабияк підривають педагогічну позицію сім'ї. Цикли бувають денні та тижневі, для окремої особи й сім'ї, весняні й літні, річні, стосовні до всього життя людини (від народження до труни). Тут усе має свій календарний час.

Календар (від лат. — календи, назва першого дня кожного місяця у Стародавньому Римі) — система лічення великих проміжків часу. Традиційно в народному побуті застосовують різні види календарів: аграрний, церковний, історичний, природний, астрономічний.

Аграрний календар лежить в основі передачі підростаючим поколінням хліборобських знань і досвіду, забезпечення послідовності в навчанні трудових операцій. Церковний календар репрезентує релігійні свята та відомості з релігії (релігієзнавство); історичний — визначні історичні події з життя українського народу та історії України, а також всесвітньої історії; природний — видозміни в природі за порами року; астрономічний — розташування небесних тіл стосовно одне одного. Роль їх у вихованні дітей і молоді надзвичайно велика, що дає нам підстави репрезентувати педагогічні функції усіх календарів як педагогіку народного календаря.

Жодне свято, обряд чи ритуал не обходяться без символів. Символ — умовне позначення якогось предмета, поняття чи явища. Символіка — умовне вираження ідей, понять і почуттів. Інакше кажучи, символ — це образне вираження моральних ідей за допомогою окремих предметів, яким надаються певні духовні властивості.

Символи в родинній етнопедагогіці виступають як активний засіб формування духовного світу особистості. Вони супроводжують усі періоди розвитку людини, починаючи з дня її народження. Кож-

ний народний символ означає переважно щось добре, світле, оптимістичне.

Коло символів українського народу надзвичайно широке: вітер — носій вістей; мороз — символ страждання; земля — символ багатства й достатку; вода — здоров'я, молодості й краси; рута, м'ята, фіалка, лобода — дівочості, стійкості моралі, жіночої гордості; барвінок — шлюбної урочистості; билина — бідності, самотності, сирітства.

Найвні в українській родинній етнопедагогіці народні символи можемо умовно поділити на чотири види: 1) предметно-речові — природні чи штучні предмети, наділені певним символічним змістом (дерева, гілки, макети, муляжі), іграшки, птахи, тварини, вічний вогонь, бюст, барельєф, прапор, герб, могила, обеліск, реліквія, монумент, скульптура й архітектура, різні прикраси, художні костюми; 2) графічні — емблема дитячих об'єднань, значки, медалі, почесні грамоти, гроші, орден, портрет, дошка пошани, лозунги, гасла, девізи, транспаранти, ланно, живопис; 3) словесні — гімн України «Ще не вмерла Україна», церковний гімн «Боже великий, єдиний, нам Україну храни»; Маруся Чурай як символ дівочої вірності; Роксолана як символ відданості Україні; усні девізи, заклики, вірші, назви газет, журналів, вулиць; 4) дійові (ефектні) — позивні, салюти, фейєрверки, почесна варта, парадний рух колон, рапорт, спортивні вправи, ігри й танці, жести (оплески, віддача військової честі, рукоплескання, дружні обійми), театралізовані дії.

Наведена класифікація не претендує на вичерпність. Але й вона демонструє різноманітність народної символіки як високоефективного засобу, який можна з певним успіхом використовувати в родинному вихованні.

Головна особливість символіки як виховного засобу криється, на наш погляд, у чіткій цілеспрямованості на цілком усвідомлену реальність, на розв'язання нагальних проблем, а також у здатності репрезентувати предмет, явище чи об'єкт на всіх рівнях відображення — чуттєвому, понятійному, ціннісно-практичному, духовному, моральному, естетичному, розумовому. Ціннісна орієнтація символу привчає дитину з динамічного та складного життя виділяти головне, суттєве, цінне, найбільше необхідне та орієнтуватися на це у своїй повсякденній поведінці.

Рівень педагогічної продуктивності символу забезпечується ступенем його інтерпретації, тлумачення, «розшифрування». Чим ясніше дитина розуміє сутність і значення символу, тим вища його виховна ефективність. Ось чому в народній практиці виробленню у дітей сприйнятливості до символів приділяється велика увага.

Вироблення у дитини сприйняття символу починається з малку, з сім'ї, з того моменту, коли батько показує своєму нащадкові дерево, посаджене на честь його народження, а згодом звертає його увагу на родинні реліквії, розміщені в рамках на стіні сімейні фотографії, які є гордістю сім'ї або цілої династії.

Реліквії — це особливо шановані, дорогі для родинної пам'яті предмети: історично важливі документи або ордени, одяг, медалі та інші речі, що належать дорогій нам людині. В ролі сімейних реліквій нерідко виступають намисто, вишивка, книги, хустка, картини, перстень, годинник, музичний інструмент, ваза, статуетка, чорнильниця.

Велику роль у вихованні дітей грає монументалістика — пам'ятники полеглим героям, Вічний вогонь, могили захисників України.

4.7. Моральна підготовка молоді до подружнього життя

Кожні батько та мати мріють бачити своїх дітей щасливими завжди і всюди — і в дитинстві, і в отрочстві, і в юності, і в цілком дорослому віці. Одружуючи сина чи віддаючи дочку заміж, теж від душі зичимо їм щасливого подружнього життя. А що робимо для того, аби нова шлюбна пара, так щедро наділена під час весілля щонайкращими побажаннями, і справді злеліяла міцну і здорову сім'ю? Адже створити таку сім'ю — це справжнє педагогічне мистецтво! І виходить, що не кожному воно під силу: в Україні щороку розлучається дуже багато шлюбних пар. Причин цього сумного явища чимало. Та найголовнішу з них бачимо в слабкій підготовці молоді до подружнього життя. Тому й вихід із такої критичної ситуації бачимо в посиленні уваги батьків до належного розв'язання цього завдання у родинному вихованні дітей і підлітків.

Невипадково А. С. Макаренко закликав до виховання у дітей тих якостей, що допомагали б юнакам і дівчатам стати щасливим подружжям. В. О. Сухомлинський вважав, що «до материнського й батьківського обов'язку людину треба готувати, мабуть, чи не з коліски»¹. І наголошував: «Морально, духовно підготувати наших синів до високої місії батька й чоловіка — це одне з найважчих і найтонших завдань виховання»².

¹Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — К., 1978. — С. 183.

²Там же. — С. 121.

Під підготовкою молоді до одружнього життя ми розуміємо вироблення в юнака бажання вміння бути вірним чоловіком, добрим хазяїном, годувальником сім'ї, авторитетним батьком, вимогливим вихователем своїх дітей, а дівчини — повну реалізацію її природного призначення як жінки, дружини, матері, господині, березини домашнього затишку.

Пригадую, який страшений переполох учинився в школі через те, що кілька шестикласниць у відповіді на запитання твору «Ким я мрію стати?» не пішли за «модним» тоді шаблоном і не написали, що мрію стати космонавткою (ланковою, агрономом, колгоспницею чи робітницею), а відповіли просто та щиро: «Буду мамою!». Питається: чи такий факт може бути підставою для переполоху? Для глибокої тривоги є підстави цілком іншого гатунку: чому лише мізерна частина учнів зорієнтована до своїх майбутніх сімейних обов'язків; чому держава нічого не зробила й не робить для того, аби жінка могла по-справжньому реалізувати своє природне право так, щоб повністю присвятити себе сім'ї, вихованню дітей, охороні родинного гнізда? Адже непохитною була і лишається педагогічна істина: на материнстві та дитинстві, батьківстві та родинній злагоді тримається світ!

Підготовка до майбутнього подружнього життя може бути різною — фізіологічною, соціальною, духовно-моральною.

З фізіологічної точки зору, в Україні традиційно прийнято вважати, що дівчина може виходити заміж не раніше 20-річного віку, а юнак — женитися у 24 роки. Соціальна зрілість вимірюється наявністю професії та готовністю юнака самостійно працювати, щоб на хліб заробляти, хату побудувати і дітей годувати, тобто матеріально утримувати сім'ю. Духовно-моральна підготовка молоді до шлюбного життя виражає здатність юнака та дівчини після одруження створити міцну, здорову та щасливу сім'ю, віддавши їй своє серце, кохання і любов, свої найкращі помисли й діяльність, самовіддано служачи їй до кінця свого життя. Порівняно з іншими видами підготовки, духовно-моральна підготовка належить до найскладніших і найвагоміших.

Народна мудрість вчить, що моральна підготовка молоді до родинного життя найкраща така, що протікає в контексті повсякденного життя самої сім'ї, шляхом безпосереднього прикладу батьків, на основі етнопедагогіки та її органічної складової частини — народної фамілістики. Дитина, як та губка, вбирає все, що бачить у себе вдома, і передусім — приклад батьків. Повний успіх у цій важливій справі прийде тоді, коли ідеї дошлюбної підготовки зливатимуться з ідеями батьківської етнопедагогіки, коли в ній реалізовуватимуться принципи історизму та втілюватимуться близькі

нашому народові думки, адекватні його традиційним моральним уявленням про сім'ю, дітей, подружній статус, батьківські обов'язки, родинні взаємини, його загальнолюдським поглядам на сімейне життя взагалі.

У сучасних наукових публікаціях і засобах масової інформації висловлюється чимало різних міркувань про причини «розлучного буму», з-поміж яких найтипівішими вважаються такі: легковажне ставлення до шлюбу; труднощі у взаємній адаптації молодих; побутові проблеми; послаблення соціального контролю і традиційних мотивів, які обмежували дошлюбні сексуальні зносини й подружні зради; алкоголізм; відсталість соціальної та культурної зрілості молоді порівняно зі статевою; хибне розуміння свободи розлук і зловживання правом на розрив шлюбів; нерівноцінність обов'язків, які несуть у сім'ї та суспільстві чоловіки та жінки; різні суб'єктивні обставини — наклеп, слухи, чвари, ложна ревнивість, скучнота, одноманітність життя, поверховість дошлюбного знайомства та його чисто розважальний характер, міграційні процеси тощо.

За статистичними даними, найбільше розлучень припадає на період до десяти і більше десяти років спільного шлюбного життя (55,4%). Впадає в око той факт, що розлуки бувають навіть на першому році подружнього життя, у час так званої «притирки» характеристик, а також те, що серед «бездітників» та подружжя з однією дитиною розлучень значно більше, ніж у тих, хто має двоє або більше дітей. Немаловажно й те, що причини розлук здебільшого проявляються не в «чистому», а в змішаному вигляді. Скажімо, алкоголізм, як правило, тягне за собою статеvu розпусту, завдання кривд, безвідповідальність, сексуальні розлади, сварки, майнові чвари.

У різних джерелах наведено досить широку інформацію про негативні наслідки розлук. Та все ж таки до найтяжчих і найпекучіших серед них належать демографічний розлад і дезорганізація родинного виховання дітей. Демографічний розлад полягає насамперед у спаді народжуваності, різкому зниженні природного приросту населення, як це має місце в Україні.

Зауважимо, що проблема розлучень і народжуваності в їх поєднанні утворює своєрідне зачароване коло: з одного боку, найчастіше розриваються шлюби бездітних або одnodітних пар; з другого боку, матері в багатьох випадках утримуються від народження дітей або обмежуються однією дитиною лише тому, що не впевнені в міцності свого шлюбу. Факт, звичайно, гнітючий, але водночас і дуже повчальний: виходить, що діти батькам потрібні так само, як і батьки дітям, а народна родинознавча істина про те, що діти «гальмують» розвал сім'ї, зміцнюють її, справедлива для всіх часів.

У ряді книг і статей у числі причин розлучень досить одно-значно висувається невіршеність житлових і побутових проблем. Це — спірна думка. Що й казати, кожна сім'я повинна мати нормальні житлово-побутові умови. Незаперечним є й те, що домашня невлаштованість може посварити подружжя. Але ж вона може і згуртувати їх, мобілізувавши на спільне подолання житлових труднощів.

Нерідко молоді пари через порив емоцій і пристрастей з будь-якого приводу подають заяви на розлучення, розривають шлюб, а потім знову повертаються до спільного подружнього життя. Бесіди з багатьма колишніми чоловіками і жінками, які навіть обзавелись новими сім'ями, привели нас до цікавих висновків. Зокрема виявляється, що, оцінюючи власні вчинки, майже 62% респондентів до розривів своїх перших шлюбів поставились негативно, заявивши, що це були «помилки молодості», і тепер вони цього не зробили б, а свою першу сім'ю намагалися б зберегти. Аналізуючи подібні оцінки, не слід скидати з рахунку, на мій погляд, і «моду» на розлучення.

Отже, якщо брати до уваги наявність невдалих сімей, розлучення та їх наслідки, то стає очевидним: головною причиною будьяких бід і нещастя виступає непередготовленість молодих подружніх пар до спільного життя, а отже, треба навчати молодих людей бути чоловіком і жінкою, батьком і матір'ю. «Невігластво у цій сфері обертається сльозами і горем дітей»¹, — писав В. О. Сухомлинський. Ось чому в будівництві сім'ї у наш час провідна роль належить саме морально-педагогічному факторові.

І тут, безперечно, велику цінність має ретельне вивчення та застосування сформованих віками традицій збереженого народом педагогічного досвіду щодо правильної організації родинного життя.

Аналіз практики, дані наукових досліджень довели, що за традиціями народної педагогіки етнізація дитини, формування майбутнього сім'янина пов'язана з реальною життєдіяльністю самої сім'ї. Кожний день родинного життя знайомить дитину з величезною різноманітністю візців і форм поведінки — слів, міміки, жестів, вчинків і манер, трудової діяльності, взаємин, оцінкових орієнтирів тощо.

Дитина не тільки бачить і чує, а й глибоко відчуває і тонко сприймає насамперед піклування та ставлення до неї батька й матері, старших братів і сестер, дідуся й бабусі, сусідів і людей взагалі, жадібно, як губка, вбирає увесь цей досвід. Крім того, вона з перших днів свого дитинства (і чим далі, тим більше) безпосередньо вклю-

¹Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — С. 185.

чається у коловорот життя сім'ї зі всіма її труднощами, виконуючи властиві їй вікові, статі, соціальному становищу функції. Додамо, що в сім'ї дитина засвоює не тільки властиві суспільству норми поведінки, «належне» (те, як слід жити, що треба знати, як потрібно себе вести), а й «наявне»: яке життя в дійсності, як люди поведуться насправді, з позицій сімейних духовно-моральних уявлень.

І тут духовно-моральне, виховне значення сім'ї як соціального інституту розкривається у всій своїй глибині. Власне, від сім'ї залежить, наскільки близько в свідомості дитини зійдуться уявлення про «належне» та «наявне», обов'язки та права, слово та діло.

Таким чином, саме життя сім'ї у всій її структурі та взаємовідносинах, твердий розпорядок дня, зайнятість дитини роботою та піклування належать до першої, основної і по суті нічим незамінимої школи підготовки молоді до майбутніх ролей чоловіків і жінок, батьків і матерів. А якщо дивитись ширше, то й виховання громадян своєї Вітчизни.

Підготовка до родинного життя така ж важлива, як і підготовка до праці. При цьому і трудове, і родинне виховання відбуваються наче самі по собі, в природних обставинах, невимушено, плавно, мимовільно, на перший погляд навіть і непомітно, і сприймається навколишніми як самоочевидні знання. Однак результати тут найвагоміші, вміння — глибокі й міцні, як кажуть, на все життя. Саме в цьому і криється, на мій погляд, головний секрет батьківської майстерності.

Щоб мати хорошу сім'ю, слід, по-перше, цього хотіти, а по-друге, треба вміти її створити. В результаті провідною основою виступає виховання потреби людини мати сім'ю. А суть уміння полягає у бажанні будувати правильні родинні стосунки та виховувати дітей.

За народною родинною етикою, особи обох статей мають бути однаково мірою готові до здійснення благородної місії батьківства та материнства. А потреба в сім'ї, як показало дослідження, найінтенсивніше формується тоді, коли дитина росте в атмосфері сімейної злагоди ("Мир та лад — великий скарб"), добра й ласки ("У добрих справах завжди добрий наслідок"). Діти, які зросли у такому середовищі, у власній уяві навіть не допускають свого позасімейного становища, а ставши дорослими, взагалі собі не уявляють, як можна жити, не маючи своєї власної сім'ї. Такий погляд цілком природно засвідчує нормальне просування підготовки майбутнього сім'янина.

Глибокі враження, одержані у сім'ї в дитячому віці, здебільшого визначають сімейну позицію її вихованця тоді, коли він стає дорослим. З метою перевірки й уточнення такого висновку в грудні 1987 р. ми запропонували студентам III курсу (стаціонару)

педагогічного факультету Івано-Франківського педагогічного інституту імені Василя Стефаника поділитися (у письмовій формі) своїми роздумами на одну й ту саму тему, але з деякими нюансами: для юнаків і дівчат — «Що значить для мене наша сім'я»; для одружених — «Моя сім'я». Такий вибір респондентів був зроблений не випадково: по-перше, вік 18—22 роки визначається загостреним інтересом до шлюбу та сім'ї; чимало молодих людей вже вступили до шлюбу (в нашому випадку до 37%) або чекали його оформлення у загсі (8%); дехто з одружених має по одній дитині (19%) чи дружини вагітні (6%). Так що всі цілком у змозі дати об'єктивну оцінку сімей, з яких вийшли, і тих сімей, що створюють самі; по-друге, в числі опитаних більшість (78%) приїжджих, які мешкають у студентських гуртожитках (42%) і на приватних квартирах. Головним завданням при опитуванні було дізнатися, що позитивне із традиційної родинної етнопедагогіки студенти беруть для себе, що передають чи передадуть своїм дітям, а також, як майбутні вчителі, своїм учням і їх батькам.

Врешті-решт, вийшло, що переважна більшість респондентів дали дуже високу (до 76%) і добру (24%) оцінку сім'ї, з якої вийшли, зазначивши, що «все найкраще в світі вони одержали в сім'ї», що батьки «народили, виростили, виховали», «навчили тільки доброму».

«Я собі навіть не уявляю, — пише студентка Л. О. Мартинюк, — як можна жити без батьків. Адже вони в мене найкращі, найтурботливіші». Багато студентів висловили вдячність своїм батькам за те, що ті виховали в них такі моральні якості, як працьовитість, доброзичливість, пошану до людей, ввічливість, чесність, витримку, правдивість, наполегливість, здатність до подолання всіляких труднощів.

Особливо відчувається вплив матері на емоційний світ дитини. Чимало наших респондентів зазначили, що саме від своїх матерів вони почерпнули такі необхідні для дружини й матері риси характеру, як душевність, привітність, щирість, ласкавість, милосердя, великодушність.

Поряд з вдячністю батькам потреба в сім'ї передається також через вираження духовного потягу до «рідного дому», «отчого світильника», «домашнього вогнища», де «народився і виріс», через почуття «кровного зв'язку з братами й сестрами», пошани до дідусів і бабусь, поклик рідні, предків.

Кожному до вподоби дружна, згуртована родина, де «всі життєві проблеми розв'язуються спільно», «кожний за родинним столом має своє «постійне місце і право голосу», всі члени сім'ї «допомагають один одному».

Провідним серед усіх роздумів опитаних нами респондентів виявилось бажання створювати сім'ю за взірцем своїх батьків. «Родина, в якій я народилась і виросла, — пише студентка Л. М. Микитин, є для мене ідеалом, прообразом моєї майбутньої сім'ї». Думка про те, щоб взяти на озброєння «взірець сім'ї своїх батьків» у нашому випадку стала панівною. Молоді батьки та матері висловили свою потребу в сім'ї через щире любов до дітей.

У всіх відповідях чітко простежується провідний вплив родинної етнопедagogіки на підготовку майбутнього сім'янина. Якщо побудуємо наше міркування ретроспективно, то побачимо націленість народної педагогіки на максимальне використання потенційних можливостей кожного вікового періоду в розвитку особистості для вирішення цієї важливої проблеми.

Закріпленню уваги до сім'ї сприяють народні казки та дитячі ігри «у весілля», «у тат і мам», у «дочки-матері», в «ляльки». Сильний вплив на розвиток задатків майбутніх батьків має залучення дітей, особливо підлітків, доглядати молодших братиків і сестричок, виконувати посильну домашню роботу. За народними традиціями, до цього корисного у всіх відношеннях заняття залучаються не тільки дівчата, а й хлопчики.

Донедавна домінуючим було розділення сімейної праці на «чоловічу», й «жіночу». Відповідно до цього трудова підготовка носила диференційований характер: дівчаток привчали до побутової праці матері — «хатньої», коло кухні, з дітьми, а хлопчиків — до праці батька («біля хати», «на подвір'ї», «в полі»). Нині, в зв'язку з тим, що жінки трудяться в суспільному виробництві нарівні з чоловіками, звалювання всієї домашньої праці на плечі жінок недопустиме, аморальне.

Тепер, як показують спостереження, з'явилась нова тенденція, за якою побутову працю по дому чоловік і дружина виконують разом і привчають до цього своїх дітей. Щоб сини та дочки були здатні в майбутньому правильно будувати свій сімейний бюджет, більшість батьків стараються прилучати їх до планування прибутків і витрат сім'ї, до визначення покупок, розподілу кишенькових грошей. Зростий у таких умовах юнак або дівчина перед тим, як одружитись, серйозно подумає, чи готовий він або вона взяти на себе побутові турботи й клопоти.

За традиціями родинної етнопедagogіки не прийнято, щоб хтось із молодших у сім'ї випереджував старшого, осуджується той, хто передчасно заводить сім'ю, не маючи ні професії, ні власної зарплати на її матеріальне утримання.

Готовити до сімейного життя — значить допомагати підрастаючій особистості усвідомити, що люди створені одне для

одного. Це має принципове значення, особливо для підліткового, 10—12-річного віку, коли в хлопців і дівчат починає проявлятися усвідомлений інтерес до протилежної статі.

Якщо в домі панує висока моральна атмосфера, то й відповідає потреба в якомусь спеціальному статевому вихованні, бо непорушеною основою формування правильних стосунків між статями виступає добре поставлене моральне виховання дітей у сім'ї.

Статева близькість у взаємному коханні і в рамках сім'ї, шлюб чоловіка та жінки в ім'я спільного щастя, радості мати дітей і виховувати їх посилюють прагнення мати сім'ю, відкидають «статеву несумісність», пронизують подружнє життя духом життєвого оптимізму, утверджують переконаність в тому, що справжню радість і щастя людини, насолоду статевим життям можна знайти лише у сім'ї.

Прості народні істини, згідно з якими чоловіка слід поважати, дружину — кохати, а дітей — любити, «викладаються» та передаються всім способом родинного життя, прикладом близьких людей, інакше кажучи, вони «інтимні», а не декларуються «чужими», нехай і дуже розумними педагогами, вченими, публіцистами, лікарями, в школі, в інституті, в пресі, через радіо й телебачення, тобто з точки зору самої сім'ї й дитини — «нейтральні». Не сторонній лікар-сексолог, а рідний батько повинен передати синові, а мати — дочці знання про особливості чоловічого й жіночого організму, їх гармонії в сімейному, саме в сімейному житті. І тут, звичайно, ніхто не принижує роль професійних консультацій, останніх наукових досягнень медицини, почерпнутих у лікаря-спеціаліста, які безсумнівно повинні одержати (й хотіли взяти) батьки.

Дошлюбна підготовка в українському родинознавстві зводиться до створення міцної, здорової, щасливої сім'ї, що не знає чвар і розбрату, а тим більше розлучень. На основі вивчення громадської думки доходимо висновку, що в народному середовищі продовжує жити осуд розлучень подружжя, які мають дітей. Вина за розірваний шлюб, як правило, лягає і на чоловіка, і на жінку. Саме вони зобов'язані зробити все можливе для того, щоб зберегти сім'ю хоча б «задля дітей».

Становище дітей розлучених батьків у багатьох випадках вважається навіть гіршим і небезпечнішим, ніж становище сиріт. Таким чином, підхід в українському родинознавстві до розлучень один, суворий і категоричний: їх не повинно бути. Так краще і для дітей, і для батьків. Навряд чи хтось після розлучення може відчути радість в іншому шлюбі, коли знає, що десь на поталу лихої долі покинуті ним рідні діти.

За народними поглядами, розлука тлумачиться як виняток, коли після усіх прийнятих заходів для збереження сім'ї стає очевидним, що зробити це неможливо. Таких причин може бути лише дві — неможливість мати та виховувати дітей, повна деградація одного чи обох членів подружжя. Через це в масовій практиці виховання молоді прийнято дотримуватися зваженого підходу до вибору шлюбної пари як провідної бази для створення міцної сім'ї. З цією метою пропагуються засоби забезпечення хорошого дошлюбного знайомства майбутніх наречених, що зближує їх, допомагає краще пізнати одне одного.

Чим більше хлопчики та дівчатка, юнаки й дівчата спілкуються між собою, тим краще. Щоб частіше бути разом, колись в Україні вони створювали свої дитячі, дівочі та парубочі громади, приводом для яких було залицяння, яке згодом переростало в сватання.

За словами відомого українського етнографа Олекси Воропая, на чолі дівочої громади стояла отаманша — старша дівка, яка «вела порядок між дівками». Парубочу громаду очолював старший парубок — отаман. До дівочої громади приймали без особливих ритуалів, але за умови, що дівчина вже вмє шити, прясти та вишивати. До парубочої громади приймали захожих хлопців з інших сіл або молодняк («кашоїдів»), що підрісши, заявляв про своє бажання парубкувати. Після відповідного «коронування» колишній безвусий «кашоїд» набував усіх прав парубоцтва: він міг запускати вуса, носити сиву шапку, заломивши її «пиріжком», і, найголовніше, залицятися до дівчат і відвідувати вечорниці¹.

Вечорниці — це свого роду клуб сільської молоді в Україні, де молоді люди зближуються, пізнають одне одного і, як наслідок, одружуються. Кожна частина села, а то й кожна вулиця мала свою хату для вечорниць. Навіть на маленьких хуторах було не менше, як дві хати для вечорниць, оскільки вважалося, що ходити на одні і ті самі вечорниці рідним братам чи рідним сестрам не годиться. Вечорниці відбувалися взимку (від Миколая до Великого Посту). На них збиралися лише дівчата та хлопці. Влітку вечорниць не було. Їх заміняла «вулиця». Якщо дівчата та хлопці йшли додому опівночі «з першими півнями», то це були вечорниці, а якщо засиджувалися аж до третіх півнів, то це були досвітки.

¹Див.: Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 ч. — К., 1991. — Ч. 1. — С. 54—55.

Як справедливо зазначає Олекса Воропай, найкраща народна музика, танці, народні пісні, перекази, легенди, жартівливі оповідання, приповідки, прислів'я, загадки та інші види народної творчості здебільшого виникали саме тут — на досвітках і вечорницях¹.

Окрім звичайних вечорниць, була колись ще «складчина». Вона збиралася лише чотири рази на рік: на третій день Різдва свят, на Великдень і на заговіни — перед Пилипівкою та Великим Постом. Назва «складчина» походить від того, що дівчата й хлопці «складались» і влаштовували спільну забаву з вечерею, музикою і танцями².

Підстав для якихось хвилювань батьків за поведінку своїх дітей не було, бо зустрічі підлітків і молоді весь час відбувалися «на людях», тобто постійно знаходились під громадським контролем.

В українському народознавстві значна увага приділена тому, щоб виховати у хлопчиків лицарське ставлення до дівчини, прагнення стати мужчиною — захищати свою обраницю від усіляких небезпек і знегод, допомагати, поступатися місцем, ніколи не кривдити й не принижувати її гідності, брати весь тягар на себе, дотримуватися даної їй обіцянки. Вірність у коханні в поглядах українців ставиться на один рівень з військовою доблестю.

Головним джерелом подружнього кохання та вірності є здатність любити взагалі, шанобливе ставлення юнака до матері, бабусі й сестри, яка згодом переросте в повагу до дівчини та дружини. Істинність такої точки зору знайшла переконливе обґрунтування у педагогічній науці. «Якщо, виростаючи, — писав А. С. Макаренко, — дитина не навчилася любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою Батьківщину, якщо в її характері виховані задатки грубого егоїзму, дуже важко сподіватися, що вона буде здатна глибоко полюбити обрану нею жінку»³.

В трактуванні українського родинознавства кохання є не що інше, як поняття духовного потягу, сердечної прихильності до особи іншої статі. У народному середовищі підтримується тривале (але не затяжне) залицяння юнака до дівчини, взаємне знайомство з їхніми батьками для того, щоб майбутня молода пара могла переконатися в наявності їхнього взаємного кохання, відрізнити його від скороминущого захоплення, й осуджуються шлюби хаптиві та примусові.

¹Див.: Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 ч. — К., 1991. — Ч. 1. — С. 50.

²Там же. — С. 51.

³Макаренко А. С. Статеве виховання // Твори в семи томах. — К., 1954. — Т. 4. — С. 405.

Лише після того, як юнак побачить у дівчині бажані для нього риси майбутньої дружини та матері-виховательки, друга й однодумця, господині, він сватається до неї. У свою чергу дівчина теж має можливість подумати про свого нареченого, зважити, як кажуть, усі «за» і «проти», коли вишиває для «милого рушники й сорочку», вкладаючи в них тепло своїх рук і серця.

Таким чином, духовно-моральна підготовка молоді до подружнього життя виступає, з одного боку, як частина загального процесу формування особистості, а, з другого, включає спеціальні виховні дії щодо озброєння підростаючих поколінь знаннями й уміннями з народної фамілістики. Від цього великою мірою залежить, на яку дорогу виведе людину стежина з рідної домівки.

4.8. Запобігання хибам у родинному вихованні

Не раз можна почути про особливу важкість виховання. Насправді ж, якщо діяти педагогічно доцільно, то й якихось особливих труднощів не буде, адже виховувати дитину значно легше та приємніше, ніж перевиховувати. Тому радимо батькам завжди пам'ятати про це, постійно прагнути виховувати так, щоб потім не довелось переробляти, тобто щоб з самого початку все робилось правильно.

Робити все правильно в нашому випадку означає не що інше, як уникати педагогічних промахів. А для того, щоб не допускати хиб у домашньому вихованні, треба їх досконально знати. Тому спинимося на характеристиці деяких з них — найтипівіших і найпоширеніших.

У попередніх розділах книги йшлося про ту шкоду, яку завдала вихованню дисгармонія між родинним і офіційним вихованням, породжена відступами від народної педагогіки, ігноруванням національною культурою, тобто зумовлена причинами соціального характеру. Але ж хиби можуть бути й чисто суб'єктивні. Не будемо гріха таїти: часом батьки невтішної хатньої науки навчають. Таке навчання, як справедливо зазначає Олександр Ковінька в гуморесці «Хатне виховання», починається з маленького, грайливого:

— Покажи мамі дульку!..

— Учи, учи на свою голову. Іди сюди, доцю... Стрибки, доцю, стрибки... Не слухай тата, маму слухай... Мама цяця, а тато бека, кака... Плюнь на татка... Штрикни таткові в очі... От люба доця, мамина доця.. Вона вже вміє батькові в очі штрикати. А мамі штрикаєш? Ой-ой!.. Мама боїться...

Грайлива втіха закінчується неграйливо:

— І в кого воно, таке чортеня, вдалося? Чуєте, сьогодні чуть ока не викололо. Хто його навчив? У нас такого і в роду не водилося!

Батько і свою характеристику подає:

— Отже!.. Носи його, вчи його, а воно, бач, якої приновивлося — в лице плювати! От і жди добра. Це ж тільки воно на ноги зіп'ялося. А що з нього вийде, як підросе?

З таких, здавалось би, невинних жартів і починається хибність у домашньому вихованні. А найчастіше це має місце тоді, коли батько й мати не навчилися дивитися на свою дитину як на особу, хоч ще маленьку, але вже людину, яка потребує уваги та поваги, душевної ласки, допомоги й захисту, а звикли бачити в ній щось таке аморфне, зайву мороку, а то й живу іграшку чи забавлянку або живу ляльку для власної втіхи та розваги. В таких випадках поняття гарна дитина часто-густо підмінюється поняттям зручна дитина. Та й робиться лише те, що зручно батькам, а не самій дитині, на основі авторитарності, тобто насильстві, побудованому на безумовному підкоренні дитини дорослій людині. В такій домашній атмосфері виростають затуркані й безвільні діти, з яких згодом виходять або нікчемні люди, або самодури, які все своє життя мстяться за придушене дитинство.

Зустрічаються й випадки, коли батько й мати, переповнені сліпою любов'ю до дітей, оберігають своїх чад від праці, домашніх клопотів. У такому разі діти, яких змалку не привчали до праці, не люблять працювати, у школі слабо вчаться, виростають неробами й гультьями, які готові все життя просидіти «на шиї своїх батьків». Як бачимо, потурання будь-яким примхам дітей теж дуже небезпечне і належить до серйозних хиб у родинному вихованні («Хто дітям потаче, той сам плаче», «Потурай малому, то як виросте, буде тебе на старість бити»). Виходить, що в любові до дітей треба мати чуття міри.

Хибною є думка, ніби виявлення любові та ніжності псує дітей, що головний засіб виховання — суворість, окрик, покарання. Така установка батька чи матері відчужує дітей, робить їх відлюдкуватими, черствими і навіть жорстокими.

Розумна любов до дітей, як ми вже не раз зазначали, проявляється в ніжності без заласкування, у піклуванні без потурань, у батьківській і материнській вимогливості, що завжди органічно зливається з повагою до особистості дитини.

Ідея необхідності поєднання любові до дітей із розумною вимогливістю утверджується українським прислів'ям: «Люби дитину, як душу, а тряси її, як грушу!». Атмосферу любові та дружби в сім'ї створюють спільні духовні інтереси, спільна праця й дозвілля, задушевні бесіди, шанування людської гідності.

На жаль, ще деякі батьки застосовують до своїх дітей всілякі залякування та фізичні покарання, зовсім не вникаючи в їх

шкідливість, діючи за принципом: «Мене били в дитинстві, то і я так роблю». Дехто навіть переконаний, що без «острашки» й «ремінця» взагалі обійтися не можна. Таким хочеться нагадати, що японці, наприклад, з давніх-давен абсолютно ніколи не вдаються до фізичних впливів на дітей. Чимало таких сімей нині є вже і в нас, в Україні.

Щодо української етнопедагогіки, то це питання в ній розв'язується неоднозначно. В одному випадку рукоприкладство наче й не заперечується («Дитина без прута не виросте»), в іншому пом'якшується («Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи помилує»), ще в іншому визнається марним, бо, як кажуть у народі, «Добре дитя послухас й кива, а ледаче не боїться й кия», «Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не бояться». А звідси й мудра порада: «Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями», «Учи дітей не страшкою, а ласкою».

Варто нагадати, що педагогічна наука теж категорично виступає проти фізичних покарань. Рукоприкладство можна сміло віднести до найогиднішої рабської звички. Дуже рідко зустрічаються випадки, коли фізичне покарання приносить якусь користь.

Сучасним батькам зовсім не личить вдаватися до таких нічим не виправданих засобів впливу на дітей, як залякування та фізичні покарання — шльопок, запотиличників, смикання за вуха, ременя тощо... «Ремінь не тільки принижує гідність дитини, — застерігав В. О. Сухомлинський, — а й розбешує її душу, пробуджує в ній найтемніші, найпідліші риси, боягузтво, людиноненависництво та лицемірство». До того ж покарання ремінцем нещадно рве гарні стосунки між дорослими та дітьми. Руйнуючи духовний зв'язок дорослих і дітей, ремінь явно прирікає на невдачу всі виховні зусилля і батьків, і вчителів.

Недобре, коли свій прямий обов'язок щодо виховання своїх чад молоді батьки намагаються перекласти на людей старшого покоління — дідусів і бабусь, що породжує відчуження дітей від своїх тат і мам.

Поширені випадки розходжень педагогічних підходів до дитини з боку батька й матері чи з боку батьків і людей старшого покоління — дідусів і бабусь. Твердість і вимогливість одних і м'якість та всепрощення інших у своїй сукупності належить до антипедагогічних явищ у родинному вихованні, оскільки плодять фарисеїв і пристосуванців, лицемірів і підлабузників.

Зовсім не вписується в рамки педагогіки та підлягає суворому осуду з боку громадськості ігнорування батьками першого й основного завдання — виховання дітей. Через це прямим дисонансом до

загальноприйнятої думки є заяви деяких батьків типу: «Наш обов'язок, щоб дитина була сита й одягнена, а вихованням нехай займається школа». Подібний інфантилізм, як і повна безвідповідальність щодо виховання дітей, нічого спільного не мають із справжньою батьківською педагогікою.

Кожен, очевидно, знає, що найсильнішим фактором впливу на дітей є власний приклад поведінки самих батьків. То ж можна уявити, якої страшної шкоди вихованню завдають будь-які аморальні вчинки дорослих — обман, лицемірство, неробство, злодіяство, скнарність, наркоманія, гультяйство, сварки та чвари в сім'ї, пияцтво, лихослів'я.

Алкоголізм, наркоманія і токсикоманія — найстрашніші антигромадські явища, що ведуть до деградації особи, а при масовому поширенні — й нації в цілому. Це люті вороги сім'ї, дитинства, батьківства і материнства, родинної педагогіки, винуватці сімейних скандалів і драм, людських трагедій. Хто не знає дуже повчального з цього приводу українського народного оповідання про «потрійне кладовище»?

«Проходячи повз шинок, сивий дідусь щоразу знімав шапку й тричі хрестився.

— Діду, чоґо ви хреститесь? — питали старого.

— А того, що проходжу повз потрійне кладовище: тут люди ховають і здоров'я, і гроші, і своє ім'я».

Устами бабусі в іншому сповіданні «Баба і хміль» наш народ посилає прокляття хмільному:

— Трясця твоєї матері, хмелю! Холера ти така! З тебе всяке зло: і вбивство, і бандитство, з тебе, холеро, і розлуки... З тебе хуліганство і гультяйство, щоб ти був пропав!..

У народному трактуванні той, хто пиячить, здійснює страшний злочин перед своїми батьками, родиною, дітьми, людьми, своїм народом, нацією, Україною і взагалі перед усім божим світом! Будь-який пияк заслуговує на гострий осуд і навіть прокляття: «П'яниця — то послідній чоловік», «Пиття не доводить до пуття», «П'яниця і злодій — рідні брати», «Соха — не плуг, тачка — не машина, п'яниця — не людина». Багато всіляких принизливих назв горілці придумали українці, щоб викликати огиду до неї: «паруха», «чеме-риця», «мучениця», «моримуха», «дурманиця», «помийниця» тощо, переконуючи: «Якщо горілка не загине, то загинуть люди». Але ж алкоголізм — зло підступне й багатоліке, що цупко держиться за малосвідомих людей, безвідповідальних батьків і матерів, губить їх разом з дітьми, позбавляючи родинного щастя та радості. Найстрашніше зло полягає в тому, що схильні до алкоголю батьки плодять неповноцінне потомство, трують розум і душу своїх дітей. Горе тій нації, яка дозволяє собі поєднувати хатне виховання з чаркою!

В уже згадуваному нами сатиричному оповіданні «Хатне виховання» О. І. Ковінька змальовує дуже типову щодо свого поширення, на жаль, у нашому щоденному побуті картину:

— На, синок, хильни. Для примера хватони грамів двадцять.

— Ви бачили, чого він дітей навчає? Чи ти при своєму розумі? Сам п'єш, гуляєш, та ще й сина привчаєш!

— Пий, синок, пий. Це батько дає. Хили!..

Синок вихиляє, кривиться, чхає... Сльози з очей біжать.

— Ото бачиш, синок, яке воно противне? Отак, і я страждаю. А мати думає, що я мед п'ю!

Весела наука кінчається невесело.

— Ти ще молодий батька вчити! Норова якого узяв: дай, батьку, на сто грамів! Я тобі таких сто, грамів покажу — у двері не втрапиш!

— Тату! Давайте це діло замнем. Ви ж мене самі вчили: хильни, Васюню!

А Васюня, який розговор, хилить. Батько дає!

Отут би можна й крапку поставити. Не будемо крапки ставити. Хай батьки поставлять. На те вони й батьки!..

Як бачимо, хиби у вихованні (а їх, окрім названих, є ще чимало) — то великий гріх насамперед самих батьків. І хотілося б, щоб таких антипедагогічних гріхів було якнайменше, якщо ми дійсно прагнемо оздоровити сім'ю та суспільство в цілому, мати міцну, демократичну висококультурну Українську державу.

Кажуть, що недаремно прожив життя той, хто побудував хату, викопав криницю, посадив і виростив дерево, народив і добре виховав дітей. Три нещастя є у людини: старість, смерть і погані діти. Старість невідворотна, смерть неминуча, але від поганих дітей, як і від пожежі в будинку, уберегтися можна, не допустивши хиб у їх вихованні. На спокійну старість у колі своїх рідних і близьких людей, а не десь у дідорні має законне право тільки той, хто добре виховав своїх синів і дочок.

Майбутнє нашого народу, нації, а значить, і кожного з нас — у наших дітях. Однак спадкоємність поколінь базується не тільки на непорушності генетичного коду, а й на невтомній праці, на вироблених віками прогресивних звичаях і традиціях народної педагогіки, які треба добре знати, шанувати та щоденно використовувати в родинному вихованні сьогодні, завтра, завжди!

Розділ 5. РОДИНА, ШКОЛА, ГРОМАДСЬКІСТЬ

*«На моральному здоров'ї
сім'ї будується педагогічна
мудрість школи»*

В. О. Сухомлинський

5.1. Українці про школу, вчителя, громаду

Свого повного довершення родинне виховання досягає тоді, коли воно здійснюється у нерозривній єдності з педагогічним впливом школи та громадськості, а основним фактором формування особистості виступає родинно-шкільне виховання.

Гармонія взаємодії родини, школи та громадськості аж ніяк не означає ігнорування їх специфічних виявів. Адже кожна з цих педагогічних ланок має своє призначення та власні навчально-виховні можливості.

Сім'я покликана народжувати дітей і з першого моменту появи їх на світ приголубити ширістю материнського серця, обласкати духом родинної злагоди, теплом кровних і свояцьких взаємин. Вона закладає фундамент вихованості кожної людини, який характеризується особливою міцністю тоді, коли побудований на ґрунті глибоких емоцій любові між батьками та дітьми.

Школа вводить дитину в світ грамоти, наукових знань, у царство книг, освіти, культури.

Родина та школа — природні союзники, дві могутні сили виховання. При правильно налагодженій їх взаємодії батьки виступають помічниками вчителів, а вчителі — помічниками батьків у вихованні дітей і молоді. В даному випадку одні без одних обійтися не можуть. Добра школа та, яка (особливо в молодших класах) більше нагадує сім'ю. В свою чергу, порядна сім'я — це та, що в своє життя активно привносить елементи школи.

У гущі українського народу з давніх-давен домінує шанобливе ставлення батьків і дітей до школи, яку, як і батька-неньку, українці любовно іменують рідною, бо вона робить людину "зрячою", тобто грамотною, освіченою. В одній із народних загадок про неписьменну людину так і сказано: «Хороше бачить, а сліпий». Йї втворює народний афоризм: «Письменний бачить поночі більше, як неписьменний вдень».

Учений, освічений, за народним трактуванням, — той, хто вміє читати, писати, рахувати, має широкі та глибокі знання. Письменність відкриває кожній людині широкий шлях до знань, світла, розуму. Кожен крок в оволодінні грамотою вселяє життєвий оптимізм, віру в найкраще майбутнє («Де грамотні люди, там біди не буде»). Письменність ніколи й нікому не зашкодить («Грамота —

не хвороба, літ не збавить»). Вона завжди згодиться людині («Грамоти вчиться — завжди пригодиться»). Той, хто оволодів грамотою, одержує шедру винагороду — як духовну («Грамотний — видющий і на все тямущий»), так і матеріальну («Хто пише та малює, той діток своїх годує»). Письменності та приладдю, призначеному для письма, присвячено чимало народних загадок, як-от: «Грамоти не знаю, а весь вік пишу (олівець); «Утрьох їдуть братці верхом на конячці» (пальці й олівець); «Малий коник з чорного озерця воду бере, біле поле поливає» (перо, чорнило, папір); «Чорні, криві, від роду німі, а стануть в ряд — враз заговорять» (літери); «Коли хочеш ти читати, то мене повинен знати. А коли мене не знаєш, то нічого не вгадаєш» (абетка); «Не олівець, а креслить, не ручка, а пише, не фарба, а малює» (крейда); «Білий засець бігає по чорному полю» (крейда і дошка); «Кинь на землю — не розіб'ється, кинь на воду — розпливеться» (папір) тощо. Мудрих і дуже повчальних висловлювань на користь письменства в народній дидактиці чимало. Всі вони закликають оволодівати знаннями, прагнути стати письменним.

Засвоєння письма відкриває пряму дорогу до такого могутнього світоча знань, як книга. В українській родинній етнопедагогіці їй присвячено найкращі, найщиріші, найтепліші слова: «Книга вчить, як на світі жити», «Слово книжкове, як світло денне», «Книжка завжди може підказати, як на правильний шлях стати», «Книга — невичерпне джерело знань», «Купиш хорошу книжку — придбаєш розумного друга», «Золото добувається із землі, знання — з книг», «Голова від книг розумніше».

Високо оцінюючи значення шкільної освіти, народна мудрість справедливо проголошує: «У житті світла дорога починається від шкільного порогу».

Серед українців домінує традиція шанобливого ставлення до школи та вчителя: «Учитель у школі, як посів у полі», «Поганцем той називається, хто рідної школи цурається», «Навіть з далекої дороги кланяйся шкільному порогу», «Честь школи не плямуй ніколи», «Честь школи — твоя честь», «Шануй учителя, як родителя!»

Праця вчителя найважча, але водночас найблагородніша, найвеличніша, бо він творить найбільше чудо на землі — Людину! Через це педагогічну місію вчителя у народі називають святою («Священна праця учителя щоденна»). Про нього кажуть найкращі, найніжніші, найтепліші слова, такі, які можна сказати про найрідніше, найдорожче — про матір і батька («Учитель, як мати, прагне все краще дітям дати», «Учитель, як батько і мати, вчить честь шанувати»). Вчителя називають сіячем зерна добірного. А «добірне зерно» — це міцні знання і ясний розум, чисте сумління

і благородство, міцний дух і неспокійне серце, світлі помисли і працьовиті руки («Учитель, як сіяч добірного насіння, вчить підростаюче покоління», «Учитель народний, бо труд його благородний»). Згідно з народною дидактикою, професія, вчителя посідає в суспільстві особливе місце і є «матір'ю» всіх інших професій («Поклонання вчителя прекрасне — дбати, щоб іскра знань не гасла», «Професія вчителя доти буде, доки живуть люди», «Щоб учителем стати, треба щире серце мати», «Всі професії починаються від учителя», «Нема кращої дороги, як іти у педагоги», «Без учителя слова нема ні лікаря, ні агронома»). Народного вчителя поважають, шанують, з ним уклінно вітаються, здалеку шапку перед ним знімають, бо: «Вчитель народові служить і розум будить», «Доля вчителя зроду пов'язана з долею народу». Дуже високо цінить народна дидактика педагогічну працю («Праця вчителя велика і почесна», «Учительський труд роки не зітруть», «Праця вчителя ніколи не вмирає, бо в справах учнів палає»). Батьки, віддаючи свою дитину до школи, завжди з надією дивляться на вчителя, бо вірять, що він допоможе виховати освічену, мудру, добру, чесну та працювиту людину. «Де вчитель і школа, там знання і світло довкола», — кажуть у народі. Вчитель — це совість народу, його віра, любов і надія! Педагогові людство доручає найдорожче — дітей, своє майбутнє.

Школа та вчитель дають знання як красу та багатство людини («Пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням»), що має в житті вагоме значення («Грамоті вчиться — завжди пригодиться»). А звідси й порада: «Вік живи, вік учись», бо «Наука в ліс не веде, а з лісу виводить». Її слід здобувати в молоді роки («Не гайся рано встати, а молодо вчитись», «Учись змолоду — пригодиться на старість»).

Українці не тільки проповідують користь школи й освіти, а й неухильно реалізують її на практиці. Не випадково І. Долгорукий у «Щоденнику подорожі до Києва в 1817 році» визначив «різні школи в Україні як продовження українських традицій в культурно-освітній праці козацьких часів, які тепер утримувалися на місцеві кошти і навіть приватних осіб»¹. Зокрема, він схвально відгукується про «велику ремісничу школу та гімназію» в Чернігові, «Училище вищих наук» Безбородька, повітову гімназію, грецьке училище і французьку школу для дівчат у Ніжині, «гімназію на чолі з І. Кот-

¹Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 67.

ляревським» у Полтаві¹. Вчений-природник А. Петцольд, який мандрував по Україні в середині XIX ст., захоплено писав: «Українець поводить на полі науки рішуче, з більшим нахилом, хистом і самостійністю, ніж великорос. У той час, коли українець вважає науку як завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань, здається, що великороси взагалі вбачають у ній частенько тільки засіб на те, щоб досягнути зовнішнього відзначення... Між українцями ми знайшли приклади людей, що були багаті на результати власних дослідів і власних міркувань, але не намагалися робити з того галасу»².

Про культ школи й освіти серед українців яскраво свідчить також давнє традиційне поклоніння батьків і дітей святому пророкові Науму — покровителю шкільництва. Свято Наума припадає на 1 грудня за старим стилем (14 грудня — за новим). Цим днем колись в Україні відкривали новий навчальний рік у школі. За народним повір'ям, якщо на свято пророка розпочати навчання, то дитина успішно набуватиме знань, а з ними й ума-розуму. То й казали: «У день Наума посилає дитину до школи», «У цей день наука в школі на ум піде», «Пророк Наум поведе на ум», «У день святого Наума добре починати вчитися, наука на ум піде».

Звичай розпочинати навчальний рік 1 грудня був пов'язаний із завершенням усіх сільськогосподарських робіт і закінченням польового випасання худоби. Адже дітей як у місті, так і на селі змалку залучали до участі в праці, що й зумовлювало залежність строку роботи школи від циклу господарських робіт. Дитина йшла перший раз у перший клас тоді, коли їй виповнювалось сім років, і вона могла самостійно пасти худобу. Як бачимо, початок шкільного та пастушого віку збігається. Отже, навчання в школі, хоч і накладало на учня нові обов'язки, але не відривало його від хатніх, домашніх, побутових, господарських, виробничих обов'язків. Мабуть, кращого зв'язку навчання з продуктивною працею у трудовому вихованні школярів годі й придумати!

Початок навчання дитини в школі з семи років, очевидно, пояснюється виробленою віками серед народу віковою періодизацією за семирічним циклом, що імponує педагогічному принципіві при-
родовідповідності: від народження до семи років, тобто до випадіння «молочних» зубів — дитина; від 7 до 14 років (до полюції) — отроче; від 14 до 21 року — отрок; від 21 до 29 років — юнак.

¹Січинський В. Чужинці про Україну. — С. 67.

²Там же. — С. 76—77.

Початок шкільного навчання на свято Наума відзначається в українській родині урочисто, як друге народження дитини. Батько вставав рано, до сходу сонця, і будив свого сина чи донечку, лагідно звертаючись: «Вставай (ласкаво кликав по імені) та йди до школи. Сьогодні Наума: хай тобі наука на ум піде!» І далі пояснював: «Наум був чоловік мудрий. Дай боже, щоб ти в мене не дурний на світі ріс».

Відіславши сина до школи, батько йшов до церкви і ставив свічку перед образом пророка Наума, промовляючи: «Святому на пошану, а моему синові на розум»¹.

Свято Наума-мудреця нині призабуте. Та й навчальний рік у школі розпочинається на три місяці раніше. Перше вересня у наш час урочисто відзначається і в школі, і вдома як День Знань, Свято першого шкільного дзвоника. Але ж і про колишню дату початку навчального року в Україні варто згадати. Тим більше, що на 1 грудня припадає така знаменна історична подія у житті нашого народу, як всенародний референдум на проголошення незалежності України та вибори першого Президента Української самостійної держави. А в школі в цей день проводиться традиційне Свято Букваря за участю учнів, батьків, учителів. Тож нехай у цей день згадається нам і мудрий покровитель шкільництва за допомогою крилатих українських народних висловів: «Пророк Наум веде на ум», «Казав Наум — бери на ум», «Прийшов Наум — берися за ум!»

Жодна поважна справа чи подія в Україні не обходиться без участі громадськості. Це повною мірою стосується й допомоги в родинному вихованні дітей і навчанні в школі.

Ця чудова традиція нашого народу базується на тому великому значенні, яке надається ролі громади в житті кожної людини та суспільства в цілому. Ось чому так багато афоризмів створили українці саме на користь громади. Наведемо хоча б деякі з них: «Громада — великий чоловік», «Голос громади — голос божий», «Більший чоловік громада, ніж пан», «Велетень у громаді, як правда в пораді», «Громада для всіх рада», «Громада по нитці та й бідному сорочка», «Громада — то золота гора, всьому раду дасть», «За добру громаду варто й головою наложити», «Не слухаєш громаду — йдеш сам проти себе», «Яка громада, така й рада»². Та й роль громадської

¹Воронай Олекса. Звичай нашого народу. — С. 33.

²Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — С. 276—277.

думки — поглядів широкої громадськості на вчинки (поведінку) тієї чи іншої особи, сім'ї у родинному вихованні величезна.

Яскравим прикладом допомоги громадськості батькам у домашньому вихованні дітей може бути українська традиція кумівства — вибирання кумів, тобто других батьків новонародженого, його опікунів і захисників¹. Слово «кум», очевидно, походить з латинської мови (Kompatēr, Kommatēr — заступник). Ця народна традиція сягає в глибину сивої давнини, в епоху переходу від матріархату до патріархату, коли роль батька як опікуна й вихователя не викристалізувалася і рідний брат матері (материнський дядько) брав на себе роль вихователя та заступника дитини своєї сестри. За умов створення моногамної сім'ї архаїчний материнський дядько став прообразом кума.

У письмових пам'ятниках термін «кум» зустрічається вперше в Статуті Ярослава Мудрого (XI ст.). Це означає, що звичай кумівства існував задовго до появи Статуту й належить до прадавніх народних звичаїв. У житті кум і кума виступають як моральні наставники дитини і помічники батьків у її вихованні. Моральний вплив хресних батьків на дітей надзвичайно вагомий. Тож педагогічна діяльність кумів, як громадських вихователів, завжди актуальна.

Наш народ протягом свого багатовікового життя нагромадив чимало цінних знахідок у галузі родинно-шкільно-громадських взаємин, що знайшло своє самобутнє вираження в історії українського шкільництва.

5.2. З історії українського шкільництва

Слово «школа» грецького походження, що в перекладі означає «дозвілля», «місце радості» (від пізнання знань, набуття мудрості), «вчена бесіда», «розумне дозвілля», «навчальне заняття». Нині в нашому живому обігу воно може означати: 1) навчально-виховну установу; 2) систему освіти, сукупність закладів для навчання; 3) набування досвіду, а також власне набутий досвід; 4) відповідний напрям у науці, мистецтві, літературі; 5) посібник для навчання гри на музичному інструменті, співів тощо; 6) будинок школи. У даному ж випадку йдеться про школу як навчально-виховний заклад і про українське шкільництво як стан шкільної справи в Україні в її

¹ Кум — хресний батько по відношенню до батьків хресника, до хресної матері; батько дитини по відношенню до хресного батька хресної матері. Кума — хресна мати по відношенню до батьків хресника, до хресного батька, мати дитини по відношенню до хресного батька і матері.

ретроспективному розвитку — від зародження і до наших днів. Тож далі зупинимося на характеристиці історії українського шкільництва.

Відразу зазначимо, що українське шкільництво в його довершеному вигляді характеризується самобутністю, європеїзмом, гуманністю та демократизмом, розмаїтістю дидактичних винаходів, оригінальністю взаємодії між сім'єю, школою та громадськістю, між професійною та народною педагогікою.

Історія українського шкільництва багата і цікава. Її вивчення має велике виховне та пізнавальне значення. Обізнаність з нею конче необхідна батькам, учителям, вихователям, кожній культурній людині. Щоб відродити українську педагогічну культуру, продовжити і далі розвивати славні традиції української родинної етнопедагогіки, побудувати національну школу та національну систему родинно-шкільного виховання, треба враховувати кращі історичні здобутки українського шкільництва, досягнення світового педагогічного прогресу. Це дає можливість об'єктивно оцінити сучасний стан шкільництва в Україні, прогнозувати його подальші перспективи, забезпечити історичну наступність розвитку, визначити роль і місце батьків, вчителів, громадськості у здійсненні цього благородного процесу.

Жодного перебільшення не буде, якщо констатуємо, що історія українського шкільництва розпочалася із заснуванням шкіл Володимиром Великим і нерозривно пов'язана з прийняттям християнства. Щоправда, початки письма в Україні з'явилися ще до хрещення Київської Русі. Свідчення цього може бути хоча б те, що договір Олега з греками 911 р. укладений болгарською мовою, але справлений у Києві. А договір Ігоря 944 р. вже написаний тодішньою українською мовою. Розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі в наших предків спричинився до появи в них первісних письмен, які передавались «чертами» і «резами», тобто нарізами на дереві.

Наші предки прагнули пристосувати грецьку азбуку до своєї мови. Від перших двох літер грецької азбуки α (альфа) і β (бетта, або віта) й походить наше слово «алфавіт». Велика заслуга слов'янських вчених братів Кирила й Мефодія саме і полягає в тому, що вони вигадали у 855 р. через різні комбінації грецьких літер азбуку, що передавала всі звуки слов'янської мови. Вона ввійшла в історію як кирилиця (на честь старшого брата Кирила). На кирилиці заснований сучасний український алфавіт, як і письмо багатьох інших слов'янських народів.

З упровадженням християнства (988 р.) шкільництво набрало всенародного характеру. Перші князі надавали йому великого значення.

За свідченням літопису, року 988 князь Володимир почав ставити по містах церкви і попів і приводити по всіх містах і селах людей на охрещення. Пославши, почав він забирати в народної чаді¹ дітей і віддавати їх на навчання книжне. Цю лінію розгортання шкільництва далі продовжив його син, князь київський Ярослав Володимирович. Як зазначає літописець, року 1028 пішов війною великий князь Ярослав на Чудь і переміг їх, і збудував місто Юріїв, і прийшов до Новгороду і зібрав у старост попів 300 дітей для навчання книжного. Це було свого роду обов'язкове навчання для молоді вищих станів, яка мала займати вищі світські та духовні посади.

Чимало зробив князь Ярослав для культурної розбудови Києва. Зокрема, за його ініціативою тут була збудована головна брама столиці, Золоті ворота, церква святої Софії. За словами літописця, при цьому князі почала віра християнська розмножуватися і розширюватися і чорноризці² почали множитися і монастирі почали засновуватися.

У школах вчили читати, писати, рахувати, співати, грецької мови. Із шкіл цих виходили священики та інші церковні служителі, переписувачі книг (писці), перекладачі.

1086 р. у Києві княжна Анна Всеволодівна заснувала жіночу школу, де 300 дівчат вчилися читати, писати, співати і займатися рукоділлям.

Все сказане наочно переконує нас, що українське шкільництво з перших кроків свого становлення дбає про охоплення навчанням осіб обох статей.

Варто зазначити й саму своєрідність надзвичайно вдалого початку згаданого процесу. Успішний старт українського шкільництва був забезпечений надійною фундацією, репрезентованою досягненням давньоруської етнопедагогіки, в тому числі народної дидактики та фамілістики, найбільшого розвитку міжнародних зв'язків Київської Русі та її економічного розквіту. На цьому ґрунті розвинулась багата матеріальна й духовна культура, що її блискучим центром був сам Київ.

Оскільки Україна розташована в центрі Європи, на перехрестях зручних торгових шляхів, що йдуть по всьому світу, вона мала можливість будувати своє шкільництво як на основі власних вина-

¹У знатних високопоставлених людей.

²Ченці, або монахи, тобто люди, які відреклися від світського життя, живуть при монастирях і носять чорний одяг (рясу).

ходів, так і з урахуванням здобутків у цій галузі передових європейських країн, зокрема Візантії, яка на той час досягла свого найвищого культурного злету. То й українське шкільництво з самого початку формувалося на високому європейському рівні. Стоячи на перехресті культурних впливів між Заходом і Сходом, українське шкільництво модифікувало ці впливи по-своєму. Але не було сліпого копіювання візантійських чи якихось інших зразків. Перевага живої виховної практики над офіційними канонами, творчої думки над заостереженою догматикою, висока духовність, глибока гуманність і невсипущий демократизм — ось характеристичні прикмети українського шкільництва на світанку його становлення, в часи Київської держави.

Визначну роль у цьому благородному процесі відіграла мудра політика тодішніх правителів Київської Русі, спрямована до розширення її міжнародних контактів й утвердження престижу на арні світової політики. Заради їх зміцнення й відвернення міждержавних конфліктів і воєн київські князі нерідко жертвували власним родинним благополуччям, віддаючи з дому своїх дітей у далекі чужі краї через одруження з іноземними принцями та королями. З іншого боку, те, що іноземні королі й імператори охоче родичалися з русичами, вважаючи це для себе великою честю, підтверджує високий авторитет тодішньої української держави. Скажімо, князь Ярослав одружив сина свого Всеволода з дочкою грецького імператора Костянтина, дочку Єлизавету віддав за норвезького короля Герольда, другу дочку Анну — за французького короля Генріха I. Рідна сестра його Предслава була за королем польським Казимиром, а сини його — Вячеслав та Святослав одержали німецьких князівен. Родина Ярослава була в кровному зв'язку з англійськими королями. Два англійських королевичі певний час жили в Києві.

Ми не матимемо істинного образу шкільництва Київської українсько-руської держави XI—XII ст., якщо не звернемо уваги ще на одну надзвичайно важливу рису — взірцевий приклад князів у ставленні до книги, школи, освіти, інтелігенції. В той час, коли зарубіжні правителі, як правило, були неписьменні, руські князі відзначались високою освіченістю, багато читали, мали великі, як на той час, бібліотеки, знали іноземні мови, могли вільно, без посередництва перекладачів вести переговори з представниками інших держав. А батько Володимира Мономаха Всеволод Ярославович знав п'ять іноземних мов, за що мав велику шану серед чужоземців. Грамотними були їх жінки й діти та всі княжі родини.

Тому не дивно, що дочка київського князя Ярослава Володимировича Анна Ярославівна, коли вийшла заміж за французького короля Генріха I і стала королевою Франції, підписувала державні

королівські укази, тимчасом як сам король був неписьменним. Воїстину гідна дочка свого високоосвіченого батька!

Тож не випадково літописець зазначав, що князь Ярослав «книги любив, і читав їх і вдень і вночі; і зібрав він багато переписувачів, і перекладали вони з грецького письма на слов'янське, і переписавши багато книг, втішаються божественним вченням. І церкви будував він по містах і селах, призначав до них попів і, даючи їм з маєностей своїх урок¹, велів їм учити людей».

Щасливий той народ, який має розумних, високоосвічених, чесних і відданих йому правителів! За прикладом київських князів та духовенства освіти здобували всі високопоставлені державні, посадові особи та їхні родини, а також вихідці з усіх інших соціальних станів. Письменні тоді були не тільки князі, дружина² та духовенство, а й багато городян та вихідців з інших верств населення. Завдяки цьому у гущі нашого народу сформувалися глибокі корені не те що пошанного, а прямо-таки побожного ставлення до знань, до книги, до школи, до вчителя, жадібного стремління до освіти, що стало чудовим «каталізатором» розвитку українського шкільництва. Гасло давньоруських книжників «Учення — світло, а невчення — тьма» залишилось його девізом і понині. Яскравим свідченням такої позиції є викладені нами у попередньому підрозділі погляди українців на школу, книгу, вчителя, громаду.

Українська етнопедagogіка нерозривно пов'язує школу з плеканням розуму у підростаючого покоління як найбільшого скарбу людини, проповідує повагу до розумних особистостей як до найвищої і неперехідної цінності суспільства, що забезпечує авторитет шкільництву як носію мудрості та славу його творцям. За активне розширення шкільництва, успішну державну політику народ назвав князя Ярослава Володимировича Мудрим, за кмітливість і розум галицький князь Ярослав Володимирович удостоївся честі називатися Осмомислом. З такими прізвищами обидва князі увійшли в історію.

У пам'яті народу й понині живе старовинна легенда про розум. Ось її зміст. Після смерті Олега київським князем став Ігор. Він взяв собі за жінку Ольгу з міста Пскова. А познайомились вони випадково. Якось Ігор був на полюванні на Псковщині. Треба було йому переїхати річку. Перевозила його через неї на човні проста дівчина-селянка Ольга і так вона впала йому в око, що він почав

¹Урок — обіцяне утримання.

²Дружина — збройний загін, що становив постійну військову силу князя і брав участь в управлінні князівством.

жартувати з нею. Дівчина так мудро відповіла йому і так подобалася, що він узав її з собою до Києва, де й одружився з нею.

Стан українського шкільництва завжди залежить від долі України. Якщо український народ має свою державу, то й умови для розвитку його шкільництва сприятливі. Втрата ж власної держави завдає йому великої шкоди, оскільки іноземні загарбники нищили українське шкільництво.

У середині XIII ст. Київська держава, роздрібнена на окремі князівства, розпалась від ударів татаро-монгольських кочових орд. Центр її після татарської навали (1240 р.) переноситься на захід, де формується Галицько-Волинська держава, спадкоємниця Русі. Власне на її прикладі можемо проілюструвати стан українського шкільництва, характерний для цього етапу історії України. Тим паче, що відтинок часу 1087—1340 рр. в українській історії, за М. Аркасом, називається галицьким. М. Аркас до того ж зазначив, що татарські часи дуже негативно позначилися на освіті. Остання заховалася по монастирях, а надалі й зовсім занепала. Протягом XIV ст. згортається в Україні й письменність¹. Ця доба не залишила нам жодного сліду духовного життя українського народу. І вважаю, що цей висновок відомого історика повною мірою стосується українського шкільництва.

Проте в цілому ті здобутки, яких досягла Україна в галузі освіти та культури за часи княжої доби, що тривали майже п'ять століть, з київським (860—1240) і галицько-волинським (до 1349 р.) етапами, залишили в історії українського шкільництва глибокий слід. У спадок наступним поколінням залишилася тенденція європеїзму, любові до рідної школи, потяг до знань і освіти, християнська наука та віра, церква та духовенство, письменність, та сама слов'янська книжка та церковна мова; залишилось спільне ім'я «Руське», той самий лад із зародками народовладдя — боярські ради й віча. Спосіб життя по різних землях України вироблявся однаковим, спонукаючи українців відчувати свою етнічну та духовну спільність, проявляти власну солідарність та високу національну свідомість.

І коли з початку XIV ст. Україна потрапила до складу Литви, а згодом, внаслідок Люблінської унії 1509 р., опинилась у кордонах Польсько-Литовського королівства і нависла загроза асиміляції українців через насадження католицьких шкіл в Україні, спалахнула боротьба нашого народу за українське шкільництво. Головною силою у цьому протиборстві стали релігійно-національні організації — братства, які поступово з церковних об'єднань переростали в могутні

¹Аркас Микола. Історія України-Русі. — С. 92.

культурні й освітні осередки зі школами та друкарнями. Вони гуртували різні верстви міського населення: ремісників, купців, нижче духівництво, запорізьке козацтво. Іноді до братств входили й селяни. Братства мали свою казну та суд, шпиталі для бідних.

До найдавніших братств належать Львівське (засноване в 1449 р.) та Луцьке (1463 р.). Незважаючи на репресії та постійні переслідування з боку польської шляхти, наприкінці XVI ст. і на початку XVII ст. братства швидко поширились по всій Україні. У 1615 р. засновано Київське братство, до складу якого увійшло багато міщан, православних шляхтичів, а також запорізьке військо з гетьманом П. Сагайдачним. Мережа братських шкіл в Україні невпинно розширювалась. Серед них найвідомішими стала Львівська, Дубнівська, Замостівська, Київська, Луцька, Кам'янець-Подільська, Вінницька, Немирівська, Кременецька та інші братські школи. Вони також були засновані в багатьох інших містах України — Галичі, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарнім, Перемишлі, Ярославі, Холмі, Красноставі, Замості, Володимирі. Значна частина цих шкіл мала характер гімназій з навчанням грецької мови. Значний вплив на їх формування справила Острозька академія, яку у 1580 р. заснував волинський магнат князь Костянтин Острозький і яка відома ще як колегія чи тримовний лицей. Острозька школа цілком заслуговує називатися академією, оскільки працювала за тодішньою вузівською програмою європейського рівня. До роботи в ній було залучено ряд видатних українських і зарубіжних вчених із світовими іменами, спеціалісти з різних галузей знань, письменники. Острозька друкарня випустила понад 30 книг. Вихованцями академії були відомий вчений і письменник Мелетій Смотрицький, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та ін.

Братські школи — визначне явище в історії українського шкільництва, що характеризується високим демократизмом та гуманністю, широким діапазоном національно-духовного, навчально-виховного, культурно-освітнього та науково-педагогічного виявлення, що є національною гордістю українців, цінним надбанням світової педагогіки. Школа відзначалась чіткою організацією навчально-виховного процесу. Очолював її ректор, який керував роботою вчителів і учнів. Громадські організатори допомагали йому в матеріальному забезпеченні школи. Діяльність усіх її ланок, права та обов'язки вчителів, учнів, батьків, опікунів чітко визначалися шкільним статутом, що гідно репрезентує високі досягнення українського школознавства¹.

¹Школознавство — одна з галузей педагогіки, що охоплює питання організації та керівництва шкільною справою.

Про значення братських шкіл і характер їх роботи можемо дізнатися зі статутів Львівської та Луцької братських шкіл. Перше, що привертає увагу, це широкий демократизм освіти. До навчання залучались усі діти шкільного віку. Бідним подавалась матеріальна допомога з фонду братства, а діти-сироти були на повному його утриманні та жили в бурсах. Застосовувана в братських школах класноурочна система дозволяла одному вчителю одночасно вчити багато учнів, що давало змогу охоплювати ефективним навчанням велику кількість дітей шкільного віку, забезпечуючи всеобщу. Становище учня в школі визначалось не майновим станом батьків, а його особистими успіхами у навчанні та поведінці. Та й в обов'язок вчителя входило «вчити і любити дітей всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, хто ходить по вулицях, просячи шматок хліба. Вчити їх, скільки хто по силах навчитися може».

У школі керувалися гуманним підходом до учнів. Це бачимо хоча б по тих вимогах, які ставились до вчителів. «Дискал»¹, або вчитель цієї школи, як зазначено в Другому статуті Луцької школи (1624), має бути благочестивий, розсудливий, смиренномудрий, лагідний, стриманий, не п'яниця, не блудник, не хабарник, не гнівний, не заздрисний, не сміхотворець, не лихослов, не чародій, не басносказатель, не посібник ересей, але прихильник благочестія, в усьому являючи взірець добрих діл.

Варто зауважити, що такі високі вимоги до вчителя не лише проповідувались, а й неухильно реалізовувались на практиці. Адже вчителі признавались на роботу за конкурсним відбором і письмовим контрактом (угодою). При цьому, крім їхніх духовних ознак, до уваги брались професійна підготовка, яка, як правило, мусила бути високою; виявлення любові до дітей, до рідного народу; ставлення до національних звичаїв і традицій. Прийом учнів до школи теж здійснювався на основі угоди, що накладала відповідні обов'язки не тільки на школу, вчителя, а й на батьків і учнів. Усе це юридично здійснювалось при свідках, тобто при громадському контролі, що надавало необхідності виконання взаємних обов'язків щодо навчання та виховання дітей особливого значення.

Отже, ті чесноти, неухильне дотримання яких належало вчителям, водночас адресувались і батькам та учням. Через це в обов'язок батька входило, щоб він не перешкоджував учителю в його добрій справі, «а всіма силами сприяв дітям у нації, приводячи їх до слухняності перед учителем, як справжній батько, який бажає

¹Від гр. «дискал» — вчити; той, хто вчить.

бачити втіху і благий плід праці». Батьки також повинні подбати про те, аби «діти вдома діяли відповідно до порядку шкільного навчання, показуючи тим освіченість і пристойну для своїх літ людяність перед усяким станом». Отже, родина та братська школа постійно перебували в тісному контакті та діяли спільно, допомагаючи одна одній.

Освіта в братській школі мала гуманітарне спрямування. Багато уваги приділялось вивченню рідної, слов'янської, грецької, латинської та польської мов. У цілому ж зміст освіти був досить широким. Окрім закону Божого, читання, письма, співів, лічби, діти старшого віку вивчали граматику, риторику¹, релігійну філософію, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Навчання здійснювалось рідною українською мовою. Виховання велось в дусі народної християнської моралі, української національної культури, релігійних і загальнолюдських духовних цінностей, що формувало національно свідомого українця, активного борця за світлу долю України, за свободу та незалежність українського народу, за утвердження добра і справедливості. До того ж у братських школах панував український дух і характер. Таким чином, братська школа повною мірою, на високому європейському рівні представляла українську національну школу, а тому й стала головною окрасою українського шкільництва загалом.

У навчально-виховному процесі братських шкіл широко використовувались такі ефективні методи, як пояснення, бесіда, самостійна робота, диспут, взаємне навчання, закріплення навчального матеріалу через повторення пройденого тощо. На вчительських посадах в них працювало дуже багато вдумливих і талановитих учителів — такі, наприклад, як Арсеній Єлосонський, Іван Борецький, Павло Беринда, Кирило Старовецький, Лаврентій і Стефан Зизанії та ін., які внесли чималий вклад у подальший розвиток педагогічної думки як в Україні, так і поза її межами, стали відомими педагогами, авторами шкільних підручників, фундаторами такої надзвичайно важливої галузі знань, як українське підручничознавство. «Ці школи, — зазначав М. Аркас, — зробили те, що українці в XV, XVI, XVII віках були освічені далеко більш од своїх сусідів» і «були культурніші од них»². Братські школи зумовили появу цілого ряду не тільки початкових, середніх загальних і професійних шкіл, а й вищих навчальних закладів, серед яких провідними стали Київська академія (1632) та Львівський університет (1661).

¹Риторика — наука красномовства.

²Аркас М. Історія України-Русі. — С. 168—169.

У контексті боротьби українського народу за національну культуру та право на освіту виникло й поширилось таке унікальне явище українського шкільництва, як мандрівні дяки. До речі, в даному випадку слово «дяк» уособлює старовинну назву вчителя в Україні, тобто «майстра грамоти», як колись ще його називали. Звідси пішло ймення «школа-дяківка». Так називалися парафіяльні приватні школи, які з'явилися ще у часи Української Русі (XI ст.) за умов поширення християнства та впродовж багатьох віків, аж до 1 половини XIX ст., представляли найпоширенішу систему елементарного навчання в Україні. Вони засновувалися переважно при церковних парафіях під наглядом священика. За домовлену з батьками учнів плату вчителями працювали дяки, у Наддніпрянській Україні — мандрівні дяки, дискали — на Буковині, дяки-співаки — на Закарпатті. Учні навчали слов'янської азбуки, читання за часословом¹, псалтирем², «Апостолом»³, письма, іноді — арифметики. Такі школи зникли з поширенням державної школи у II половині XIX ст. Хоч парафіяльні школи-дяківки та мандрівні дяки давали дітям не бозна-яку науку, але вони стояли близько від народу, оскільки школа не була скута офіційністю, була дешевою, загальнодоступною, задовольняючи досить скромні потреби населення, а головне, не цураючись рідних звичаїв і народної мови.

Мандрівними дяками, тобто мандрівними вчителями, в Україні були переважно студенти-бурсаки, вихованці українських духовних шкіл. Вони не мали ані постійного місця проживання, ані сталої служби. Мандрували по містах і селах України, заробляючи на прожиток культурно-просвітницькою роботою (вчителювали, складали та декламували вірші, ходили з вертепом тощо). У народі мандрівних дяків ще називали «пиворізами» (очевидно, через те, що багато споживали пива). Щоб ця деталь не викликала якоїсь кривої посмішки, поясню, що колись в Україні вміли виготовляти безалкогольне пиво. Воно було дуже дешеве, приємне на смак, поживне, дуже добре вгамовувало голод і спрагу. До того ж кожен господар міг його мати вдосталь. Нині рецепт такого напою втрачено, мабуть, назавжди.

¹Часослов — богослужбова книга з текстами релігійних пісень та молитов, призначених для щоденних церковних відправ.

²Псалтир — одна з біблійних книг Старого завіту, що складається з псалмів (хвалебних релігійних пісень).

³«Апостол» — церковна книга, що містить «Діяння апостолів» і їх «Послання». Назва книги походить від слова «апостол», яким іменується кожний з дванадцяти учнів Христа, яких він послав проповідувати своє вчення.

За своїми суспільними поглядами, мандрівні дяки найближче стояли до трударів. Тому створювані ними школи ставали не лише осередками поширення грамотності серед народу, а й важливим фактором опору проти соціального та національного гноблення. Вони любили розумову працю, але ніколи не дуралися фізичної. У навчанні дітей широко використовували народну педагогіку. Лагідно ставилися до учнів. А тому й нерідко могло бути так, що учні теж мандрували за своїми улюбленими вчителями-мандрівниками. Були прекрасними гумористами, дотепними оповідачами, вправними віршувальниками, що дуже імпонувало поетичній вдачі українця. Це були ті діячі народної освіти, які, як зазначив видатний український вчений П. Житецький, «задовольнялися скромною долею сільських бакалаврів¹ і тому не лишили після себе гучних імен, відомих в історії. Тим часом у них зосереджена «вся сила освітнього руху, початого з ініціативи народу»².

Для утримання школи та вчителя громада встановлювала подвірний податок ("роківщину"). Сплачували його натурою, частково грошми. В організації шкільної справи дотримувалися принципу демократизму. Батьки самі запрошували собі вчителя для своїх дітей, уклавши з ним відповідну угоду. Перед тим претендент у вчителі піднімався на дзвіницю й складав іспит перед громадою, яка тут збиралася, на право вчителювати.

При школі, як правило, існував притулок для сиріт, що перебував під патронатом общин. Опікуном його був учитель. Милосердя до знедолених дітей завжди було провідною моральною рисою трударів. Окрім сиріт, у шкільному притулку проживали мандрівні учні-молодики, які через відсутність школи у своїй місцевості селилися там, де вона існувала. Згодом вони ставали помічниками мандрівних учителів і самі вчителювали, чим сприяли поширенню грамотності та демократичної освіти.

Мандрівні дяки — чудовий винахід українського шкільництва; це відповідало національному духові нашого народу, його традиційному господарському способу життя.

Бажаючи бути ближче до землі-годувальниці — як основного засобу сільськогосподарського виробництва — українські селяни часто оселялися на полі, на окремій ділянці, за межами села, тобто

¹Бакалавр — старший студент; особа, яка одержала диплом про закінчення середньої освіти; перший вчений ступінь.

²Житецький П. Странствующие школьники в старинной Малороссии // Киевская старина. — 1892. — Т. 36. — Февраль. — С. 205.

на хуторі, яких в Україні було чимало. Хуторським дітям ходити до школи, яка знаходилась поблизу церкви у центрі села, було далеко. А тому прямо тут, на хуторі, оселявся мандрівний дяк, вчив їх. Отже, мандрівні вчителі крім забезпечення центральних шкіл, брали на себе ще й велику культурну функцію організації хуторних пересувних шкіл. Обмеженість контингенту дітей шкільного віку на хуторі змушувало вчителя часто міняти місце праці. До цього спонукало його також прагнення уникнути закріпачення від місцевого пана, переслідування за вільнодумство. Тож життя мандрівного дяка було нелегким, проте завдяки сподвижницькій праці залишили вони в українському шкільництві благородний слід.

Братські дидаскали та літератори, вихованці братських шкіл, спудеї й бурсакі, мандрівні дяки — це було нове, освічене покоління, яке, шукаючи собі хліба, мандрувало по містах і селах України, сіяло зерна знань й освіти, будило національну свідомість, розносило гасла боротьби проти католицько-польського наступу, обороняло українське шкільництво. Вплив їх можна спостерігати у завзятій національній боротьбі, що охопила села й міста, і в селянським повстанні, і в початках козаччини.

На хвилях національно-визвольної боротьби українського народу проти польських гнобителів під проводом Б. Хмельницького в умовах козацької держави українське шкільництво одержало вільний простір для свого національного розвитку. Крім розширення мережі вже існуючих видів шкіл, на цей час припадає також народження школи нового типу — січової (запорізької). Вони функціонували як безпосередньо на запорізьких землях-палангах, так і в фортеці Січі.

У Січовій школі навчали письма, церковного читання, співу та музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах Січі. Біля церкви з одного боку будувався шпиталь, тобто лікарня для поранених і хворих, з іншого — школа. То й привчали учнів проявляти милосердя як словами, так і конкретними ділами. В запорізьких школах навчалися козацькі діти з паланочних¹ населених пунктів, а також джури — підлітки, які бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священика або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося в народному, християнському дусі при широкому застосуванні української етнопедагогіки. Практику з читання або співу школярі проходили в церкві під час служби, а також під час здійснення різних обрядів

¹Паланка — адміністративний округ у запорожців.

та ритуалів — посвят, присяг, похоронів тощо. В обов'язок учителя входило піклування не лише про навчання та виховання учня, а й про збереження його здоров'я.

Запорізька школа відзначалася своєю чіткою організацією. У цьому можемо переконатися хоча б на прикладі школи Січі при церкві Святої Покрови. Вона розташовувалась на монастирському подвір'ї і складалася з двох відділів. У першому з них вчилися козаки як майбутні паламарі, дяки та диякони¹ (30 учнів), а в другому — молодики, тобто сироти, хрещеники козацької старшини або ті нещасні діти, яких козаки забирали у старшини та всяких іновірців, щоб повернути їх з єретиків у православних християн (50 чол.). Їх вчили грамоти, співу та військового ремесла. Молодики мали свого отамана й кухаря, свої привілеї. Лише вони мали право колядувати під вікнами січового товариства, засівати житом-пшеницею на Новий Рік, здоровити яйцем на Великдень, дзвонити та читати псалтир по померлих і загиблих у боях, продавати ладан² тощо. За все це одержували харчі й гроші, що йшли до шкільної каси в розпорядження отамана.

Молодиків у школі вчили добре молитися Богові, на коні «реп'яхом» сидіти, шаблею рубати та відбиватися, з рушниці влучно стріляти, списом добре колоти. Молодики нерідко вчилися в школі більше ніж 10 років. Керував школою монастирський чернець.

Запорізька Січ мала також школу музичної грамоти та церковного співу. Загальноосвітня січова школа мала своє самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні книги. Навчатись у січовій школі було чимало бажаючих. Тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Найбільш здібні продовжували навчання у Києво-Могилянській Академії та закордонних університетах³.

Усі запорізькі козаки, як правило, були людьми грамотними, мали початкову, середню, а то й вищу освіту. Невипадково у козацьких реєстрах, починаючи з XVI ст., зустрічаються записи, в яких, окрім імені, прізвища або роду занять козака, є слово «бакалавр».

¹ Диякон — помічник священика у відправі церковної служби.

² Ладан — ароматична речовина, яку використовують для куріння у кадилі під час виконання релігійних обрядів. Окрім приємного запаху має разом з тим і профілактичне значення.

³ Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. — Дніпропетровськ, 1990. — С. 245.

Отже, якщо зіставити січову школу з подібним навчальним напрямом за рубежем, то можна дійти висновку, що козацько-лицарська підготовка була доброю. У багатьох відношеннях вона стояла значно вище навіть від західноєвропейського виховання лицарів, серед яких було, як вказують дослідники, «багато неписьменних і брутальних людей»¹. Така перевага, звичайно, робить високу честь українському шкільництву.

Яскравою ілюстрацією освіченості запорізького козацтва було шанобливе ставлення до книги. Утвердженню такого погляду серед козаків, та й серед українського народу загалом, сприяв особистий приклад козацьких державних та військових діячів, полководців, які, як правило, мали вищу освіту.

Виникнення гетьманату (1647) — козацької держави сприяло поширенню ідей січового шкільництва по всій Україні. В українських школах XVI—XVIII ст., як і у всьому соціальному, політичному та культурному житті нашого народу того часу, панував козацький дух. То й не дивно, що навіть сама Україна тоді сприймалася в Європі як «країна козаків». Козацько-гетьманська держава сприяла максимальному розквіту в українському шкільництві національного елемента.

Головну роль у вищій освіті та науці відігравала Києво-Могилянська колегія, що за Мазепи у 1694 р. дістала назву академії. Як писав український історик І. Крип'якевич, гетьман Іван Мазепа щедро допомагав академії, побудувавши їй нові будинки. Завдяки цьому вона стала великою школою, де вчилася до двох тис. студентів — синів козаків, міщан, духовенства України, а також Білорусії, Московщини, балканських країн. Академія випускала щорічно значне число освіченої молоді, яка ставала вчителями різних шкіл, священиками, урядовцями. Цей постійний вплив молоді інтелігенції підніс рівень культурного життя. Академія також зробила почин щодо створення середніх шкіл, і в XVII ст. вона мала свої філії в Гощі та Вінниці, а пізніше — у Чернігові, Білгороді², Харкові та Переяславі. Характерним явищем для українського побуту була велика кількість початкових шкіл. Вже за часів Хмельниччини Павло Алепський дивувався надзвичайній грамотності в Україні, де навіть жінки в церкві читали з молитовників,

¹ Історія педагогіки / За ред. проф. М. С. Гриценка. — К., 1972. — С. 20.

² Тепер село Білгородка Києво-Святошинського району Київської обл., колишнє давньоруське місто.

а в бурсах учили безпритульних дітей грамоти. У XVIII ст. вже кожне велике селище мало свою школу — так само в Гетьманщині та Слобожанщині, як і в Галичині¹.

У XVII ст. в Україні було засновано й цілий ряд інших шкіл. У їх числі назвемо Чернігівську колегію (1689), яка здобула у світі таку славу, що її називали українським освітнім Олімпом; Харківський колегіум (1727), де була дуже велика бібліотека, викладали граматику, піїтику, риторичку, філософію, богослов'я, а з 1765 р. були відкриті класи французької та німецької мов, математики, інженерства, артилерії, геодезії, а пізніше класи вокалу й інструментальної музики, що зробило її центром освіти Слобідської України до початку XIX ст. Наприкінці XVIII ст. було засновано дві семінарії в Гетьманщині — в Новгород-Сіверському та в Полтаві. У 1723 р. київський митрополит Варлаам Ванатович видав наказ про обов'язкове навчання дітей священослужителів у латинських школах. Доступ до цієї школи мали й особи світські. З другої половини XVIII ст. в Україні різні приватні особи почали відкривати пансіони. Надалі меценатство щодо культурно-освітніх закладів в Україні набрало ще ширшого розмаху і стало однією з характерних ознак організації українського шкільництва. До цього всіляко заохочувала й громадська думка. Серед народу глибокою пошаною користувалися маєтні люди, які не прогулювали і не пропивали свої прибутки, а на власні кошти будували народні школи, бібліотеки, церкви, храми, засновували музеї та інші культурно-освітні заклади.

Таким чином, українське шкільництво середини XVIII ст. вже об'єднувало в своєму арсеналі різноманітні типи шкіл: церковні, монастирські, парафіяльні, дяківські, козацькі, пересувні, січові, містецькі, ремісничі, духовні, семінарії, колегіуми, пансіони, академії, університет, що давало свої позитивні наслідки. Іноземці, які не раз відвідували Україну, висловлювали щире захоплення цим українським чудом. До України звертаються чужоземні володарі та чужоземні держави, як до рівні.

Завдяки наявності козацько-гетьманської держави, прогресивно настроєної української інтелігенції, всенародній підтримці Україна вирвалася уперед щодо інших європейських країн та впевнено наближалась до охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. Такої кількості письменних людей у той час не мала жодна держава в світі. Це засвідчують й відповідні цифрові дані. Так, переписи 1740 і 1748 років показують, що в семи полках гетьманщини Полтавської

¹Крип'якевич І. Історія України. — С. 246.

та Чернігівської губернії на 1094 села припадало 866 українських шкіл і 589 шпиталів. Одна школа — на 746 душ. Досягти цього було нелегко. Перманентна козацько-польська війна вимагала чимало матеріальних і людських ресурсів.

Від кінця XVIII ст. до 1917 р. через загарбницькі дії колонізаторів українці втратили свою державність й опинилися під владою чужих імперій, що згубно позначилося на українському шкільництві. Школи, яких було колись так багато в Україні, закривалися. Україна була розшматована штучними кордонами на частини, що також вносило певні нюанси у долю шкільництва. Все це знайшло конкретне висвітлення у ряді наукових праць, а саме: М. Драгоманов «Народні школи на Україні» (1877); І. Карбулицький «Розвій народного шкільництва на Буковині» (1907); Я. Біленький «Українські приватні школи в Галичині» (1922); В. Мудрий «Боротьба за огнище української культури в Західних землях України» (1923), І. Філіпчак «З історії шкільництва на Західній Бойківщині» (1931); В. Сімович «Українське шкільництво на Україні» (1932); Ю. Гуснай «Шкільництво на Прикарпатті» (1932); І. Филипчак «Шкільництво на Лемківщині» (1939) та ін. Та спільним у них було те, що, по-перше, вони належали одному народові, хоч і розділеному штучними кордонами, а по-друге, зазнавали нещадного утиску з боку колонізаторів, які всілякими способами намагалися денационалізувати українців, знищити українську школу й українську культуру. Колонізатори громили українські бібліотеки та друкарні, забороняли українську мову.

Однак український народ не корився злій долі. Він боровся за українську школу, освіту, за право дітей вчитися рідною мовою. Цьому значною мірою допомагала прогресивно настроєна українська інтелігенція, вчителі. Завдяки цьому в Україні на початку XIX ст. було засновано кілька університетів: Харківський (1805), Київський (1834), Одеський (1837), Чернівецький (1875). З'явилися нові типи навчальних закладів — такі, як Кременецький (1805), Одеський (1817), Ніжинський (1820) ліцеї, Новгород-Сіверська та перша Київська чоловічі гімназії (початок XIX ст.), Херсонська, Вовчанська, Острозька вчительські семінарії (60—70-х рр. XIX ст.), які готували вчителів початкових шкіл, Харківський (1818), Одеський (1829), Київський (1833) інститути шляхетних дівчат тощо.

Окрім повітових і парафіяльних шкіл, у 20—40-х роках XIX ст. досить активно функціонують ланкастерські школи¹. Поряд з державними (громадськими) діють також школи земські, приватні,

¹Назва походить від прізвища англійського педагога Ланкастера (1771—1838), який широко культивував у школі методи взаємного навчання.

меценатські, недільні школи для дорослих. Серед приватних (благодійних) середніх шкіл чималої слави в Україні та за її межами набула Київська колегія Павла Галагана, заснована Григорієм Галаганом у 1870 р., що мала на меті дати певній кількості молодих осіб підготовчу освіту до університету, сприяти розвиткові педагогічної справи.

Як і в попередніх століттях, український народ проявляє велику зацікавленість в освіті, всіляко плекає розумних людей. Якщо хтось з особливо здібних дітей через нестатки не мав змоги вчитися, то йому подавала матеріальну допомогу вся громада, щоб він тільки вчився, здобував середню та вищу освіту. Це теж одна з найхарактерніших рис українського шкільництва того часу. Чимале значення у боротьбі за українське шкільництво мали культурно-освітні громадські організації «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок», культурно-спортивні молодіжні організації «Пласт», «Січ», «Сокіл», наукові товариства тощо. Велику сподвижницьку роль на ниві українського шкільництва відіграли Г. Сковорода, І. Котляревський, Т. Шевченко, І. Франко, О. Духнович, М. Шашкевич, В. Антонович, М. Грушевський, П. Грабовський, Леся Українка, Ю. Федькович, М. Драгоманов, Б. Грінченко, В. Винниченко, П. Куліш, С. Русова, М. Хвильовий, Марійка Підгірянка та ін. З огляду на це багато українських родин вважали за честь у своїй хаті, на стіні, поруч з іконами, мати портрети Т. Шевченка та І. Франка, а на полицях — книги.

Тричі комплектував свою домашню книгозбірню палкий книголюб, народний мудрець с. Яківка Тлумацького району Івано-Франківської області Дмитро Іванович Прусак, бо двічі втрачав її під час воєнних лихоліть. Він сам багато читав і заохочував до книг своїх односельців. Понад сорок років сподвижницької педагогічної праці, після закінчення Львівської учительської семінарії, віддала Яківській школі його дружина — Марія Іванівна Прусак. Тому й провести її в останню путь вийшло все село. А на могильну плиту викарбованими лягли такі поетичні рядки:

В невтомному труді, згоряючи щодня,
Вселяла іскру знань в малого школяра.

Однак здолати нищівний наступ на українське шкільництво з боку колоніальних режимів царської Росії, цісарської Австрії, панської Польщі, боярської Румунії та королівської Угорщини, які поставили собі за мету викоринити особливий потяг українців до освіти, було надзвичайно важко. Головним прицілом такої політики, на думку В. Винниченка, було таке: «Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більше як 250 літ з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення

української нації всілякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось»¹.

Число грамотних людей, як і кількість шкіл в Україні, весь час зменшувалось. Так зване міністерство народної освіти постійно гальмувало розвиток українського шкільництва і врешті довело його до жалюгідного стану. Так, за переписом 1897 р., кількість письменних людей становила в губерніях: Київській — 11%, Подільській — 10,7, Волинській — 9,4, Чернігівській — 16,4, Полтавській — 14,5, Херсонській — 15,3, Харківській — 13,5, у середньому — 13%. Отже, неписьменність тут становила 87%. Внаслідок цього серед народу побутував сумний жарт: «Наша освіта посувається дуже тихо. Господь Бог, створивши світ за шість днів, на сьомий день відпочивав. А наш міністр «краще» поводить: він шість днів нічого не робить, а в сьомий відпочиває».

Становлення третьої української держави — Української Народної Республіки (УНР) після двох попередніх (княжої та козацької), що відбувалося за умов розвалу окупаційних Російської та Австро-Угорської імперій у 1917—1920 рр., сповнювало надією на відродження українського шкільництва. І насправді, як тільки було скинуто царський режим, українське громадянство негайно ж взялось за організацію українського шкільництва і до відновлення культурно-просвітньої праці в національному дусі².

У липні 1918 р. український уряд утворив Генеральний Секретаріат Освіти, що незабаром розробив проект єдиної школи, в основу якого було покладено такі засади: обслуговування усіх дітей шкільного віку, незалежно від соціального та іншого становища їхніх батьків; вільний перехід від нижчого до вищого ступеня школи; навчання рідною мовою і виховання учнів у національному дусі, застосування діяльних (активних) методів навчання. Єдина національна школа передбачала 12 років навчання та поділялася на дві частини: 1) основну школу — молодшу і старшу по 4 роки навчання в кожній; 2) колегію з чотирирічним курсом навчання³. Був ухвалений також план управління справами освіти в Україні,

¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — Київ—Відень, 1920. — С. 34.

² Див. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 386—405. Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. — Київ—Відень, 1920. — С. 111—115; Пастернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917—1919 рр. — К., 1921. — 128 с.

³ Проект єдиної школи на Україні. — Кам'янець-Подільський, 1919.

в основу якого лягли такі засади: а) забезпечення вільного розвитку освіти усім народам згідно з принципом національно-персональної автономії; б) забезпечення певної людності в освітній справі; в) децентралізація управління освітою; г) демократизм в організації органів управління освітою¹.

Велику роль у формуванні концепції українського шкільництва у той час відіграли наукові праці М. Грушевського², С. Русової, практична діяльність П. Холодного.

Поширення більшовицької влади в Україні до кінця 1917 р. започаткувало етап радянського шкільництва.

Навесні 1923 р. в Україні розпочато процес українізації на основі реалізації принципу «коренізації» та осудження російського шовінізму. Нова національна політика мала сприяти розвитку національного шкільництва. Головну роль в українізації відіграв народний комісаріат освіти, зокрема його керівники Олександр Шумський (1925—1926), а згодом — Микола Скрипник (1927—1932)³. Завдяки їхнім заходам було досягнуто значних результатів в українському шкільництві, освіті, культурі, зросло число українців у великих містах, серед робітників і інтелігенції. Чималий вклад у підтримку цієї справи внесли українські письменники на чолі з Миколою Зеровим та Миколою Хвильовим. Однак сприятливі умови для розвитку українського національного шкільництва тривали недовго, оскільки вже у вересні 1929 р. відбулися арешти ініціаторів українізації, визначних діячів української науки та культури. І чим далі, тим наступ на українську культуру набирав більшого розмаху. А після геноциду, застосованого до українського селянства у 1932—1933 рр., був розгорнутий червоний терор проти всього українського. За трагічністю наслідків етап українізації ввійшов в історію під сумною назвою «розстріляного відродження». Боротьба проти української культури супроводжувалась тотальним знищенням національно свідомої інтелігенції. На знак протесту проти антиукраїнської політики закінчили життя самогубством провідники культурного відродження Микола Хвильовий (13 травня 1933 р.) та українізації — Микола Скрипник (7 липня 1933 р.).

Припинення українізації і фактична її ліквідація йшли за офіційно прийнятою постановою ЦК КП(б)У від 22 листопада 1933 р.

¹ Див.: Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці. — К., 1919.

² Див.: Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 102—105.

³ Там же.

З того часу й розгорнулася інтенсивна русифікація всіх сфер українського життя, що тривала усі наступні десятиліття. Внаслідок цього українське національне шкільництво було остаточно зруйноване й замінене на школу уніфіковану, загальнорадянську. Та й шкіл з українською мовою навчання в Україні залишилось лише 16%, та й то переважно за рахунок її західних областей.

Нині започатковано благородну справу відродження українського шкільництва. Серед учених та педагогічної громадськості ведуться активні пошуки наукової концепції національної школи в Україні. Замість уніфікованого навчального закладу відновлюються різні типи шкіл, у тому числі гімназії, ліцеї, коледжі тощо. Однак не підлягає жодному сумніву те, що справжнє здійснення побудови дійсно національного шкільництва в Україні можливе лише при наявності Української самостійної держави. Цього вчить нас уся історія українського шкільництва.

5.3. Як готувати своїх дітей до школи

Щастя батька та матері — в дітях. Як щасливі діти, то й щасливі батьки. Щастя дітей — це, зокрема, вчитися рідною (материнською) мовою у рідній національній школі. Святий обов'язок батьків — подбати про навчання своєї дитини в школі. Шкільний всеобуч — благо людини, сім'ї, суспільства. За право вчити своїх дітей у школі боролось протягом минулих віків не одне покоління українців. Це яскраво підтверджує історія українського шкільництва, яку ми щойно розглянули. То ж треба це велике право належно використовувати.

Відколи у наше життя міцно й назавжди ввійшов Закон про шкільний всеобуч, ми навіть не уявляємо собі навчання та виховання наших дітей без школи. Посилати своїх дітей до школи — конституційний, громадянський, святий, батьківський і материнський обов'язок кожного сім'янина. До того ж це цілком природна потреба кожної людини. Нині ми навіть вікову періодизацію життя дитини визначаємо з орієнтиром на школу.

Прийнято виділяти такі періоди розвитку: новонародженості (1—10 днів); грудний вік (10 днів — 1 рік); раннє дитинство (1—3 роки); дошкільний вік (4—6 років); молодший шкільний вік (7—12 років хлопчики і 7—11 — дівчатка); підлітковий вік (12—16 років — хлопчики і 12—15 років — дівчатка), юнацький вік (17—21 рік — юнаки і 16—20 років — дівчата). Згідно з основними етапами навчання та виховання і пов'язаними з ними особливостями розвитку учнів шкільний вік ділиться на три етапи: молодший (від 1-го до 4-го класу), середній (від 5-го до 9-го класу), старший (від 10-го до 11-го класу).

Оскільки значна частина дітей дошкільного віку проходить виховання також у дитячих садках, то тут теж наявна своя періодизація — , періоди молодшого, середнього і старшого дошкільного віку. Вони, в свою чергу, поділяються згідно з групами дитячого садка, а саме: до трьох років — група молодшого віку; чотири роки — середня група; п'ять років — старша група; шість років — підготовча до школи група.

Визначення щойно названих періодів і характеристика їх особливостей мають принципово важливе як теоретичне, так і практичне значення. На жаль, у родинній виховній практиці батьки часто їх ігнорують, чим дуже утруднюють свій вплив на дітей, викликають конфліктні, а то й кризові ситуації у взаєминах з дітьми. Через це їх треба обов'язково враховувати при організації правильного режиму праці та відпочинку дітей, при висуненні вимог до них, встановленні посильності домашніх доручень, навчальних завдань тощо.

Традиційна періодизація, як правило, бере до уваги анатомічні, фізіологічні та психічні ознаки, властиві дітям певного віку. Однак масове охоплення дошкільнят дитячими садками та шкільний всеобуч внесли суттєві корективи в дану класичну схему періодизації, збагативши її педагогічним елементом. З огляду на це домінуючою нині стала періодизація, побудована на критеріях педагогічних. Саме таку періодизацію ми й кладемо в основу роботи батьків у підготовці своїх дітей до школи. А це означає, що характеристику віку здійснюємо крізь призму особливостей умов життя та вимог, пред'явлених дитині на даному етапі її розвитку, особливостей її ставлення до навколишнього, виходимо з рівня розвитку психологічної структури особистості дитини, рівня розвитку її знань і мислення, сукупності певних фізіологічних особливостей. При цьому всьому батькам варто мати на увазі, що загальні вікові характеристики, які досить широко представлені нині в літературі з педагогіки та психології, як правило, усереднені.

У підготовчій до школи праці батькам необхідно, поряд з віковими особливостями дітей взагалі, враховувати індивідуальні риси своєї дитини, які можуть суттєво відрізнитися у дітей однієї й тієї самої вікової групи.

Ми розпочали висвітлення проблеми підготовки дітей до школи з визначення їх вікової періодизації не випадково. До цього нас спонукали два основних моменти. По-перше, аби підкреслити й наголосити, що вступ до школи — особливий етап у житті дитини, визначна подія в сім'ї, яка потребує пильної уваги. По-друге, показати необхідність ретельної підготовки дітей до школи.

Нині, як ніколи раніше, ще актуальнішими стали слова видатного слов'янського педагога-класика Я. А. Коменського, який ще

1633 р. у своїй книзі «Материнська школа» зазначав: «Батьки повинні віддавати своїх дітей для освіти в школу свідомо і передусім самі повинні подумати, що мають тут робити, і відкрити дітям очі, щоб вони замислилися над цим же. Нерозумно роблять ті батьки, які без будь-якої підготовки ведуть своїх дітей до шкіл...»

Але ще гірше чинять ті, хто, як висловився Я. А. Коменський, робить з учителя страховисько, а з школи — застінок. Це буває в тому випадку, коли батьки або хтось з дорослих у присутності дітей необачно базікають про шкільні покарання, про суворість учителів, про те, що діти більше не гратимуться, і под. «Пошлю тебе до школи, — говорить, — заспокоїшся, відшмагають тебе, почекай лиш» та ін. У цей спосіб у дітей розвиваються не лагідність, а ще більше здичавіння, відчай, рабський страх перед батьками, вчителями, школою, небажання навчатися, лінощі й апатія.

Чи не таку саму ситуацію й відображає оця мініатюра з українського народного гумору:

— Вставай, Петрику, — будить мати першокласника, — пора до школи збиратися.

— Не хочу, — пхикає Петрусь, — все я та я, хай ще Оленка піде, — показав на меншу сестру¹.

У нинішніх умовах практикуються різні форми підготовки дітей до школи. В одних випадках вона здійснюється у дитячому садку², в інших — через підготовчі класи чи групи при школі. А нерідко цю функцію беруть на себе батьки. Найчастіше це буває тоді, коли дошкільнята не відвідують дитячий садок, а виховуються вдома, часто-густо за участю дідуся чи бабусі, як пенсіонерів, або няні. Та як би то не було, але без турботи сім'ї тут не обійтись у всіх трьох випадках: батькам — без допомоги вихователів чи вчителів, а вчителям — без батьків. Цінні поради щодо цього батьки можуть почерпнути також з відповідних посібників.

Початок навчання в школі — поворотна віха в житті дитини. У дошкільному віці головним її заняттям була гра. Через неї вона набувала елементарні знання та вміння, вступала в різні контакти з ровесниками, навколишнім світом. Поступивши в школу, дитина переходить до систематичної навчально-трудої діяльності. Збагачуються й урізноманітнюються її стосунки з товаришами.

Як бачимо, початок навчання в школі є для дитини справою цілком новою, а навчальна праця така, що вимагає значного на-

¹ Народні усмішки. — К., 1986. — С. 115.

² Див.: Програма виховання та навчання в дитячому садку. — К., 1990.

пруження нервів, належної мобілізації розумових, вольових і фізичних зусиль. До цих серйозних перемін дитину треба своєчасно підготувати.

Часто кажуть, що до школи дитина готується всім своїм попереднім дошкільним життям, починаючи від свого народження. Твердження справедливе. Звичайно, що той, хто зріс у сім'ї благополучній, культурній, значно швидше ввійде в ритм шкільного життя, ніж виходець з малокультурної родини. Але наявність навіть найкращого родинного життя не дає жодних підстав для того, щоб пускати таку важливу справу, як підготовка дитини до школи, на самоплив.

Під формуванням готовності до навчання в школі розуміємо створення у дітей передумов для успішного засвоєння шкільної програми та входження в учнівський колектив. Усе це, як ми зазначали, відбувається нелегко і пов'язано з чималим нервовим напруженням та емоційними переживаннями. Навіть бувають непоодинокі випадки, коли адаптація в колективі дитячого садка спочатку, в перші місяці перебування дитини в ньому, супроводиться її певним захворюванням. Особливо помітно це проявляється в одинаків та в дітей з ослабленим здоров'ям. Аналогічне явище спостерігається на початковому етапі навчання дітей в школі, особливо в тих, які поступили до школи відразу, з сім'ї, обминувши дитячий садок.

Загартовані в дитсадківському колективі дошкільнята входять у нове, шкільне життя, як правило, легко, безболісно і навіть бурхливо. Така об'єктивна закономірність, і це підтверджується повсякденним функціонуванням ланки: сім'я — дитячий садок — школа або сім'я — школа. Це ще раз підтверджує, що дошкільника треба не залякувати школою, щоб потім доводити його адаптацію в ній аж до стресових ситуацій, а всіляко підбадьорювати, підносячи школу як місце радості та насолоди від здобування знань, спілкування з ровесниками та мудрим доброзичливим учителем, тобто готувати до школи психологічно. Діти охоче сприймають таку підтримку з боку батьків, дідуся і бабусь, мріють про школу.

Необхідно розрізняти загальну та спеціальну готовність дитини до навчання в школі.

Загальна готовність визначається всебічним розвитком дитини. Інакше кажучи, все родинне виховання, в тому числі привчання дитини до самообслуговування, до побутової праці, дотримання режиму дня, правил гігієни, норм культурної поведінки й мовленнєвого етикету, тою чи іншою мірою забезпечує загальну готовність дитини до школи. Тут важливо також, щоб дошкільник виявляв здатність будувати гарні стосунки з однокласниками, правильно оцінювати як

свою поведінку, так і вчинки своїх ровесників, виявляти повагу до вчителя, дотримуватися культури мовлення, коректності й чіткості у відповідях на запитання педагога.

Ніколи не забуваймо, що поведінка учня на уроці в стосунках з учителем та однокласниками вирішальною мірою визначається поведінкою батьків вдома. Це прекрасно ілюструє хоча б українська сміховинка «Так, як і батько...»:

Батько. Так, арифметика — п'ять, поведінка — два. Що тебе, шибенику, питали?

Син. Скільки п'ять разів по сім.

Батько. Ну, а ти що сказав?

Син. Тридцять п'ять. А вчителька знову: скільки сім раз по п'ять?

Батько. А що, воно хіба не один чорт?

Син. Та й я так відповів¹.

Добре в школі вчиться дитини допитлива. То й пасує, щоб батьки якнайкраще подбали про розвиток у своєї дитини допитливості, інтересу до книги, кіно, радіо, дитячих телепередач, мистецтва, фольклору, вироблення вміння спостерігати, розширення кругозору. І тут багато важать усі напрями виховання дітей у сім'ї: розумове, духовно-моральне та фізичне, вироблення у дітей сприймання, уваги, пам'яті, мислення, суть яких нами докладно розкрито у четвертому розділі цього посібника.

Досвід показує: дитини часто-густо слабо вчиться не через брак знань і уявлень, а внаслідок інтелектуальної пасивності, «сну розуму». Важко дається також шкільне навчання дитині, яка не звикла до праці та дисципліни. Вона непосидюча в класі та вдома з уроками. Вчителю доведеться витратити чимало часу й зусиль для того, щоб привчити його до нормального шкільного життя, до організованості та дисципліни.

Надзвичайно важливу функцію виконує фізична готовність, що виражається у доброму стані здоров'я дитини, його органів сприймання, особливо слуху та зору, нормальними антропологічними даними (зріст, маса тіла, об'єм грудної клітки), витривалість, готовність руки до виконання тих філігранних рухів, що потрібні для оволодіння письмом. Фізично розвинена дитина успішніше долає труднощі, пов'язані з систематичним навчанням у школі. Щоб правильно визначити ступінь фізичної готовності своєї дитини до навчання в школі, батькам варто звернутися за допомогою до лікаря-

¹ Народні усмішки. — С. 115—116.

педіатра, вчителя фізкультури і вирішити: давати дитину на навчання шестилітню чи почекаати, коли їй виповниться сім років, тим паче, що нині чинний державний закон про школу допускає таку перестановку. В окремих випадках, за рекомендацією лікарів і педагогів, доводиться віддавати дитину вчитися у санаторно-лісну, спеціальну чи допоміжну школи-інтернати.

Належний загальний розвиток дитини певним чином сприяє здійсненню спеціальної її підготовки до навчання в школі, пов'язаної з прищепленням знань, уявлень і вмінь як основи вивчення тих навчальних дисциплін, які припадають на початкові класи, зокрема української мови та математики. Наприклад, з української мови: дбати про правильну вимову дитиною всіх звуків рідної мови, розвивати виразну дикцію. Якщо дитина має дефекти у вимові якихось звуків, то варто вправляти її через застосування скоромовок, яких в арсеналі української народної педагогіки маємо чимало. Ось деякі з них:

«Босий хлопець сіно носить, роса росить ноги босі».

«Був собі Карпо да Полукарпа, да переполукарпився на маленькі полукарпенята!»

«Був собі цебер, персецбрився, мав діти цебреньята-персецбренята».

«Був собі паламар, його діти, паламаренята, перепаламарилися».

«Залізо визалізілось!»

«Кипів окріп, як був Прокіп, і так кипить без Прокопа, як кипів при Прокопі!»

«На дворі трава, на траві дрова. Раз дрова, два дрова, три дрова».

«Наша верба найкорчукуватуватіша!»

«Перепеличка невеличка під полукіпком випідьпідьомкалась!»

«Хитру сороку спіймати морока, а на сорок сорок — сорок морок»¹.

За складної ситуації варто звернутися за допомогою до логопеда.

У мовленнєвий розвиток дитини входить також формування граматичної будови мови, словникова робота, удосконалення зв'язного мовлення.

Розвиток елементарних математичних уявлень охоплює: формування уявлення про цифри та відношення між числами в межах

¹Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — К., 1991. — С. 349—351.

10, вправлення у визначенні кількості та лічбі, розрізнення величини, геометричних фігур, орієнтування в просторі та часі.

Виробляючи в дитини різні орієнтири, дбаємо, щоб вона обов'язково уявляла й своє особисте місце в ньому. То ж хто, як не батьки, мають подбати, щоб їхній син або дочка знали та чітко вимовляли своє прізвище, ім'я та по батькові; рік, місяць і число народження; місце народження; домашню адресу й телефон (якщо він є); прізвище, ім'я та по батькові своїх тата й мами, їхню професію, місце праці, посади; прізвище, імена та по батькові своїх дідусів і бабусь; найближчих родичів і свояків за лініями свого батька та матері; назву й адресу найближчої школи, де він буде вчитися; шлях до школи піший і транспортний (назва й види рейсового транспорту, маршруту, номери автобусів, тролейбусів чи трамваїв); елементарні правила дорожнього руху (у великих містах першокласника супроводжує до школи й зі школи хтось із дорослих членів сім'ї, якщо відсутній спеціальний автобус, що підвозить дітей до школи). А ще дошкільник з української родини має знати, що він українець, вчиться в українській національній школі, і пишатися цим; продекламувати хоча б цей вірш, який давно став народним:

Українка (українець) я маленька (маленький)

Українка моя ненька,

Я їй щира є дитина.

Вірна, любя і єдина.

Щиро я свій рід кохаю,

Роду іншого не знаю,

Так до смерті буду жити

І завжди свій край любити,

Українців поважати,

Бо вкраїнка моя мати!

Через любов до рідного народу виховуємо повагу до інших народів.

Дуже добре роблять ті батьки, які вчать своїх дітей слухати та переказувати народні казки — як українські, так і інших народів. Добре, якщо їхні діти запам'ятовують і виразно декламують вірші, слухають музику, відгадують загадки, вчать малювати, ліпити, грати на музичному інструменті. Звичайно, серед поезій, які дошкільники вчать напам'ять, на чільному місці мають бути вірші та пісні про школу, книгу, вчителя. Ось деякі з них:

Шкільний дзвінок дзвонить

Дзень-дзелень!	Учіться, трудіться,
Дзень-дзелень!	До книжки горніться,
Діти, йдуть до школи	Щоб наша Україна
Трудитись, учитись,	Щасливо прожила,
Читати, писати!	Щоб щастя і доля
Діточки, спішіться,	Людей навістила.
Читайте, учіться!	Читайте, учіться,
Де розум, там воля,	До школи спішіться!
Там гаразд і доля!	Дзень-дзелень!
	Дзень-дзелень!

До школи

Останній день вакацій,	Збирайтеся до школи,
Мов свічка догорів —	Веселі, не сумні,
Готуйтеся до праці,	Шукайте щастя-доли
Маленькі школярі.	В науці, у знанні.

Наука дасть вам силу
Добитись до мети
І Батьківщині нашій
В потребі допомогти

(За Б. Романчуком)

Діти люблять малювати, витинати, займатися рукоділлям, що належить до дуже корисних видів занять, бо виробляє терпеливість, самостійність, творчу ініціативу, вправляє кисть руки, готуючи її до письма.

Дитина в дошкільному віці теж любить гру, як і раніше. Тож використаємо цю природну її схильність до гри, але повернімо останню в суто дидактичне русло. Дитяче доміно, лото, кубики з буквами й цифрами та зображеннями різних предметів і явищ, розрізна азбука стимулюють до засвоєння літер і чисел. Дитина з власної ініціативи береться копіювати їх. І це виходить в неї спочатку трохи незграбно, а далі все краще і, врешті-решт, — досить пристойно. Починається з «друкування» окремих літер, а потім цілих слів і навіть речень. А далі вона цілком самостійно таким способом напише дідусеві та бабусі невеличкого листа, якщо ті живуть окремо, чи вітальну листівку. Ото радість для всіх! На мій погляд, це теж дуже корисний вид занять, бо, по-перше, таким чином дитина мимоволі, без всякого примусу швидко прилучається до читання (батькам тільки треба пильно стежити за тим, аби воно з перших кроків було правильним, тактовно й лагідно підправити, допомогти, де треба); по-друге, вправляється кисть руки; по-третє, виникають позитивні емоції радості від перших кроків вступу в грамоту, чуйне ставлення до літніх людей. До літер, які треба писати дошкільнику,

краще не братися, якщо батьки не знають, як це правильно, каліграфічно робити з тим, щоб учителеві потім не доводилось його переучувати. А переучуватися значно важче, ніж вчитися. Це ж стосується написання цифр. Звичайно, йдеться про домашні умови, оскільки в дитячому садку вихователі знають, як це правильно робити.

У центрі спеціальної дошкільної підготовки ставимо українську мову, бо вона належить до найголовнішої навчальної дисципліни в українській національній школі. Від того, як дитини знає свою материнську мову, залежать засвоєння нею інших навчальних дисциплін і загальні успіхи навчання в школі.

Найдійовішим фактором засвоєння української мови є українська народна казка, яку дуже люблять наші діти. Але у використанні їх теж наявна своя виховна закономірність. Тому й починаємо від казок для малят, як кажуть, «про курочку рябу», а далі переходимо до казок фантастичних, соціально-побутових, від казок українських до казок усіх народів світу, від казок народних до літературних (написаних письменниками) і, нарешті, від казки до літературної класики, тобто до творів видатних письменників (як українських, так і зарубіжних) про дітей і для дітей дошкільного віку. Їх засвоєнню теж мусить бути властива певна динаміка: спочатку малюк слухає казки з уст батька чи матері, дідуся чи бабусі; згодом сприймає ті, що йому читають з книжок, а, засвоївши букви, вже й сам їм береться читати, переказувати, творити власну казку. Засіб чудовий, бо розвиває усне мовлення дитини, вчить мислити, фантазувати, мріяти. Найкращий засіб дошкільної підготовки, як цей, годі й придумати!

Інколи можна почути, що учні люблять прозу та нехтують поезією. Такі випадки явно аномальні. Винне тут або упущення в домашньому вихованні, або бездарні вчителі, які заглушили дитячу поетичну натуру, бо кожна дитина в душі своїй і поет, і романтик! Свідченням цього може бути хоча б і те, що кожна людина, особливо в дитинстві чи юності, намагається складати свої власні вірші. Йдучи назустріч природному прагненню дитини, народна педагогіка всіляко допомагає цьому. Саме на це спрямована мамина колискова пісня, та й увесь український дитячий фольклор. Діти дуже люблять вірші, охоче їх запам'ятовують і декламують. Тож запропонуємо їм таку поезію, яка імponує серцю та розуму дитини. Наведу один з віршів, почутий нами з уст старожительки, який запам'ятався їй ще в ранньому дитинстві. Вона зберегла його в своїй пам'яті аж до похилого віку (записав з уст пенсіонерки с. Яківка Івано-Франківської обл. Луцик Анастасії Федорівни, 70 років):

— Мамо, любя, глянь, як сяють
Ясно зорі золоті.
Кажуть люди — то не зорі,
Душі сяють то святі.
Кажуть: хто у вас на світі
Вік свій праведно прожив,
Хто умів людей любити,
Зла ніколи не робив,

Того Бог післав на небо
Ясно зіркою сяють...
Правда, мамо, то все душі,
А не зорі там горять?
Так навчи мене, голубко,
Щоб і я так прожила,
Щоб добро робити вміла,
А робить не вміла зла!

(За Б. Грінченком)

Дуже добре, якщо дошкільник з найцікавіших для нього книжечок вже змалку комплектує свою власну домашню бібліотечку, а з іграшок — свою ігротеку, з діафільмів — діатеку тощо. Обов'язково треба навчити його грати в шашки та шахи, що є прекрасною гімнастикою розуму.

У підготовці дитини до школи не повинно бути жодного насильства чи примусу. Та й в цьому немає жодної потреби. Дошкільник мріє про школу. Тож регулюймо тактовно та вміло його поведінку в русло здійснення цієї мрії, не більше й не менше.

«Силуваним конем далеко не заїдеш», «Силуване немилуване», — кажуть у народі. «Можна коня насильно привести до водопою, але не можна примусити його пити воду». Примусова підготовка до школи вбиває охоту дитини до навчання вже в її зародку. Хто з батьків так робить, той свідомо (чи несвідомо) заздалегідь «підкидає» вчителю тупого та байдужого учня, про якого в народі кажуть: «Хоч кіл на голові теши».

У педагогіці досить поширені такі поняття, як «поріг» у навчанні та «ножиці» у вихованні. Перше поняття відображає можливі ускладнення при переході на стиках ланок: сім'я — дитячий садок — школа (перший клас — п'ятий клас — десятий клас) — професійний навчальний закладі і т. д. Під «ножицями» розуміємо розбіжність між родинним і шкільним вихованням, якої ніколи не повинно бути. Готуючи дитину до школи, подбаймо, щоб для неї «поріг» у перший клас був якнайнижчим. І тут важлива кожна деталь, зокрема така, скажімо, щоб дитина вдома мала свій робочий стіл типу парти в класі, що теж привчає її до праці за шкільних умов. Відрегулюймо її під ріст дитини та привчимо, аби вона сиділа рівно, поставивши ноги на підніжку парти, не горбилась, не сутулилась, голову тримала на віддалі 30—35 см від зошита, книги, альбому, кришки парти, тобто дотримувалась шкільної гігієни.

Треба зазначити, що органами народної освіти та вчителями теж дещо зроблено для подолання «порогів» і «ножиць», зокрема між ланками «дитячий садок — школа». З огляду на це заслуговує на увагу практика роботи першого класу в дитячому садку,

функціонування у невеликих населених пунктах такого типу навчально-виховного закладу, як «школа — дитячий садок».

У спеціальну дошкільну підготовку включаємо також і певні організаційні кроки батьків, включаючи навіть такі важливі деталі, як своєчасне подання документів у школу для зарахування сина чи дочки у перший клас (підготовчий), придбання шкільного форменого та спортивного костюмів, ранця, усього необхідного навчального приладдя. Якщо можливо, то й дошкільника беремо з собою до крамниці, щоб, готуючись до школи, він вибрав собі таку річ, яка йому до вподоби. Однак наперед для користування її не давати, щоб діти дедалі більше запалювалися бажанням іти до школи, а дозволити взяти придбану річ лише у свято початку нового навчального року.

По-святковому одягнена дитина з ранцем за плечима й осіннім букетом квітів у руках поруч з батьком чи матір'ю гордо прямує перший раз у перший клас. А в домашній фотоальбом «Наша дитина» ляже ще один пам'ятний знімок із зображенням усміхненого новоявленого школярика. Як хочеться, щоб він з такою самою милою усмішкою щасливо пройшов через усі пороги шкільного навчання. Тут багато залежить від нього самого, від його вчителів, а також від сім'ї, адже батьки, родина теж можуть певною мірою допомогти, щоб їхній школярик добре вчився.

5.4. Як допомагати дітям добре вчитися

Це, мабуть, найболючіше питання ланки «учитель — учень — батьки». До того ж у педагогічній теорії воно розроблене слабко. В наявних публікаціях висловлюються з цього приводу або занадто загальні міркування, або надто вузькі, рецептурні рекомендації спорадичного характеру. На практиці теж маємо чималі промахи.

Найчастіше буває так, що батьки або взагалі пускають навчання своїх дітей на самоплив, перекинувши все на плечі вчителя, або зводять свою функцію мало не до поліцейського нагляду й ексекуцій, якщо дитина одержить незадовільну оцінку. Нічого втішного немає і тоді, коли позиції у ставленні до шкільних оцінок сина чи дочки в батька й матері різні. В цьому разі малосвідомий школяр пристосовується до того, що йому вигідніше, де легше.

Зустрічаються й інші відхилення, як-от: формалізм (батько щотижня ретельно підписує щоденник свого сина, зовсім не цікавлячись його оцінками та зауваженнями вчителя); прагнення батьків, дідуся чи бабусі взяти виконання шкільних домашніх завдань на себе; відсутність у школяра належних домашніх умов для навчальної роботи; переважання учня різними обов'язками; гонитва за «гарними» оцінками; ілюзорне уявлення деяких честолюб-

них батьків, особливо тих, які тримають дитину «напоказ», що «коли добре натиснути», то дитина вчитиметься на «п'ять»; намагання підсолодити «гіркий корінь» науки (кажуть, що «корінь науки гіркий, зате плід її солодкий») різними подачками дитині та її вчителям, залученням цілого гурту репетиторів тощо. Перелік промахів такого антипедагогічного характеру можна було б продовжити. Але хіба їх усіх перерахуєш? Тим паче, що шкідливе завжди чомусь швидко множить, як ті гриби-поганки після теплого дощу. Та й чи потрібно це робити? Очевидно, далеко краще буде, як ми спрямуємо свої батьківські функції у педагогічне русло й уникнемо як названих, так і багатьох інших помилок у навчанні наших дітей.

У багатьох публікаціях попередніх десятиліть провідним вважається контроль батьків за виконанням домашніх завдань. Проте такий наглядацький спосіб домашнього начальника суперечить самій природі дитини, яка, ледь ставши на ноги та заволодівши словом, відразу голосно заявляє: «Я сама!» і на кожному кроці, завжди і всюди намагається виявити власну ініціативу та самостійність. Тож великий гріх має той невіглас, який чинить замах на цей святий прорив дитячої душі.

Отже, дитина повинна вчитися сама, а ми, дорослі, зобов'язані їй тільки допомагати, спрямовуючи її навчальну працю у раціональне русло, тобто формувати в неї вміння вчитися, привчати здобувати знання самостійно. У зв'язку з цим візьмемо до уваги мудрі слова німецького педагога А. Дістервега, який зазначав, що поганий вчитель повідомляє істину, а добрий вчить її знаходити. Недаром у народі кажуть: «Коли хочеш, щоб було добре зроблено, зроби це сам».

Не забуваймо, що домашнє завдання — це один із різновидів самостійної роботи учнів. Домашнє завдання є дуже серйозним і відповідальним видом навчальних занять, що вимагає від дитини великого розумового, душевного, нервового, а в ряді випадків і значного фізичного напруження. То й навчально-виховне значення їх чимале. Зокрема, вони допомагають закріпити знання, вміння та навички, одержані на уроках, сприяють формуванню навичок самостійної роботи, відповідального ставлення до навчання, наполегливості, витривалості, всидливості, розширюють кругозір. Через це батькам треба стежити, як діти працюють вдома, наскільки вони охайні та старанні. Самостійно виконавши всі завдання, така дитина з гарним настроєм іде до школи й впевнено працює на уроках.

Головна суть допомоги дитині в навчанні полягає в тому, щоб розвинути її власну творчу ініціативу, стимулювати самостійний пошук раціонального виконання домашніх завдань. Звичайно, що їх реалізація успішно відбувається тоді, коли учень вдома має належні

умови для розумової праці, одержує моральну підтримку з боку батьків.

Виходячи з викладеного, ділимо допомогу дітям у навчанні на таких три види: а) матеріально-побутову допомогу; б) духовно-моральну; в) навчально-пошукову.

Матеріально-побутова допомога передбачас, по-перше, наявність у дитини нормальних матеріально-побутових умов життя, праці та розумного відпочинку — відповідного житла, одягу, взуття, харчування, всіх інших предметів першої потреби та культурного дозвілля; по-друге, забезпечення її всім необхідним письмово-навчальним приладдям, зошитами, підручниками, книгами, щоденником, персональним комп'ютером тощо.

Добрим помічником у навчанні виступає чіткий режим дня, що забезпечує раціональний розподіл часу на всі види діяльності, вироблення навичок щодо культурної поведінки, охорону здоров'я. Батькам варто мати на увазі, що не слід засаджувати дитину за виконання домашніх завдань відразу після повернення її зі школи: вона втомлена, її працездатність знижена. Домашнє завдання, згідно з вимогами режиму, виконується після їжі й активного відпочинку на свіжому повітрі. Якщо дитина вчиться у першу зміну, то варто починати роботу вдома з 15—16-ї години. Тим, хто вчиться у другу зміну, слід приступати до виконання домашніх завдань з 9-ї години ранку. Кімната, в якій займається дитина, має бути добре освітлена та провітрена. Під час виконання домашніх завдань вдома має бути тихо й спокійно.

Орієнтовна тривалість виконання домашніх завдань: 1-й клас — до 1 год; 2-й клас — до 1,5 год; 3—4-й класи — до 2; 5—6-й класи — до 2,5, в 7-му класі — до 3, 8—9 класи — до 4 год. Через кожні 40—45 хв праці слід робити перерву на 10 хв, з яких 3—5 хв відводити на фізкультурні вправи. Спочатку найкраще виконувати завдання з української мови, потім — з математики, фізики, хімії, біології, інформатики, а потім — всі інші — легші предмети.

Позитивний вплив на залучення учня до навчання справляє наявність у нього вдома добре обладнаного кутка школяра — частини кімнати, відведеної для ігор і занять дитини, зберігання її іграшок, книг і особистих речей. Розташовується біля джерела світла та свіжого повітря. Тут ставимо столик, влаштуємо полицю для книг і ігор. Висота робочого стола для молодшого школяра не повинна перевищувати 60—62 см, а крісла — 38 см. Дитина на власний смак може прикрасити свій куточок кольоровими репродукціями (ілюстрації на тематику казок або життя дітей, пейзажі, зображення тварин, образи улюблених персонажей з мультфільмів, кінофільмів, прочитаних книг.

В куточку школяра на стіні, перед очима, для зручності користування розміщуємо розклад уроків і розпорядок дня учня. Допоможемо своїй дитині самоорганізувати себе та своє робоче місце: а) своєчасно лягати спати і рано вставати, щоб не запізнитися до школи, встигнувши перед тим без особливого поспіху та зайвої метушні й нервування все зробити — прибрати постіль, провітрити кімнату, зробити ранкову гімнастику, виконати туалетні та водні процедури, добре поспідати; б) тримати в чистоті, охайності своє робоче місце, коли кожна річ має своє постійне місце; під руками завжди мати тільки те, що потрібне, а використавши, покласти туди, звідки його взяв; після виконання всіх домашніх завдань у ранець покласти все, що необхідне для шкільних занять наступного дня з тим, щоб нічого не забути вдома; в) сівши за письмовий стіл, відразу приступити до роботи, не відволікаючись на сторонні справи, працювати зосереджено, наполегливо, бо, як кажуть у народі: «Коли став робить, то байдики не бить», «Почав діло — роби сміло»; г) мати дозвілля тоді, коли виконані всі домашні завдання («Кінчив діло, гуляй сміло»), бо «Найкраще у роботі слово «Готово!»; д) виконувати завдання у той день, коли їх одержано; золотим правилом поведінки нехай стане мудра народна порада: «Нинішньої роботи на завтра не відкладай», оскільки «Одкладне йде в лад», «Тільки сир одкладений гарний, а одкладна робота ні»; е) працювати в темпі, жваво («Відстанеш годинаю — не здоженеш родиною»); є) неодмінно доводити розпочате виконання домашнього завдання до його повного завершення («Все добре, що добре кінчається», «Кінець — ділу вінець», «Кінець діло хвалить», «Хороше, що гарно кінчається»); ж) не братися відразу за багато справ, бо «Хто много починає, той мало кінчить»¹.

Благо — натхненна праця, яка будить охоту до неї, і це має дуже велике значення. «Нема роботи без охоти», «Була б охота, піде на лад всяка робота»², — вчить народна педагогіка. Саме така мета вбачається у духовно-моральній допомозі. Тепле слово, лагідність, доброзичливі стосунки в сім'ї, щира порада, зразковий приклад батьків у тих чи інших вчинках, родинна любов, увага та повага, підтримка та взаємовиручка у скрутну хвилину — ось якої саме допомоги у навчанні — духовно-моральної, як ми назвали, чи не

¹Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини. — К., 1989. — С. 281, 297.

²Там же. — С. 275.

найдужче потребують наші діти від своїх батьків. Однак, на жаль, її чи не найчастіше і не вистачає.

Зізнаймося щиро, про яку допомогу дітям у навчанні може йтися в сім'ї, постійними супутниками якої стали внутрішньородинні чвари, сварки, хмільні бешкети, лайки, колотнечі, а батьки перебувають на грані розлучення? Кожна дитина любить жити та вчитися у дружній сім'ї, де панує родинна єдність і злагода, повне взаєморозуміння між батьком і матір'ю, дружба та повага між старшими й молодшими, доброзичливість, братські стосунки між дітьми, взаємозацікавленість і взаємна підтримка, прагнення до подолання труднощів у праці та навчання.

Сердечні та чуйні відносини в сім'ї, атмосфера людяності й благородства — наймогутніший чинник духовної мобілізації дитини для успішного навчання. Він проймає її розумову діяльність духом людяності, що, в свою чергу, плекає в школяра незгасне бажання гарним навчанням приносити радість батькам, родині, вчителям, не допускати якогось недбальства, що може затьмарити як власний, так і їхній радісний настрій. «Я стараюся вчитися гарно, — заявляє п'ятикласник Андрійко, — щоб не завдавати прикрощів моїй матері, в якої хворе серце». Звичайно, що не меншої чуйності, уваги й розуміння потребує і сама дитина з боку її батьків.

Головна мета батьківських педагогічних дій — допомогти дитині добре вчитися, тобто успішно, в повну міру своїх сил і можливостей. Щоправда, кортить сказати «відмінно» вчитись. І висловлення таке в певному випадку допустиме, адже кажуть в народі: «Поганий той козак, що не мріє отаманом стати» чи «Кожен солдат мріє стати генералом». Якщо дещо перефразувати ці загальновідомі народні вислови, то можна сказати: «Поганий той учень, який не мріє стати відмінником». І це правильно, бо кожен школяр має прагнути стати відмінником. Це природне прагнення кожної нормальної дитини. Батьки теж цього бажують своїм дітям, як і вчителі, бо все це всім приємно. Мріяти про це можна і треба. Однак чи треба категорично вимагати від кожної дитини, щоб вона вчилася лише на відмінно? Звичайно, ні, бо не в усіх дітей однакові здібності: один учень швидко й якісно готує домашні завдання, легко навчаючись на «5» і «4», а інший, навіть при значних зусиллях, ледве дотягає до оцінки «3». В школі тому й застосовується диференціація оцінок за п'ятьма різними балами (хоча, на мою думку, давно пора вже перейти до системи одинадцятибальної), а нині значного поширення в наших школах набрало диференційоване навчання, що зважає на інтелектуальні нахили та здібності кожного учня зокрема.

Кажуть, «що вище від себе не стрибнеш». Саме це й хочеться нагадати тим батькам, які вимагають від своїх дітей неможливого —

«п'ятірок» і тільки, не менше. А якщо дитина цього не може досягти, то її лають, обзивають, б'ють і лякають категоричним: «Без п'ятірки додому не приходи!» Питається, чи потрібна дитині така мало не злочинна «допомога»? Стресові наскоки батька настільки розхитують нервову систему та психіку дитини, травмують її душу, що вона починає вчитися не те, що краще, а навіть гірше. Коли конфлікт набирає зтяжнього характеру й стає нестерпним, то дитина, перебуваючи у відчаї, не знайшовши співчуття і підтримки, може піти блудом «у світ за очі», а то й навіть накласти на себе руки.

Навряд чи може принести щось добре — як у моральному, так і в навчальному відношенні — «стимулювання» відмінницьких поривів у дитини престижними речами чи грішми за «таксою»: чим вища оцінка, тим більше грошей.

Людині потрібні ґрунтовні знання, професійна компетенція та вміння, а не оцінки, хоч навіть і високі. Можна навести чимало прикладів, коли в атестаті відмінні оцінки та навіть нагорода золотою медаллю, проте їх власники на вступних іспитах до вузу ці високі показники не підтверджують знаннями. То ж нехай наші діти вчаться не для оцінок, а для знань, адже як будуть добрі знання, то й оцінка їм буде висока. Та й батькам не пасує вести «баталії» з учителями за гарні оцінки для своїх дітей.

Все сказане не означає, що можна ігнорувати шкільними оцінками. Адже вони відіграють у навчанні чималу регульовальну функцію, і педагогічна роль їх загальноовизнана. Через це вчителі зобов'язані справедливо оцінювати знання учнів, оскільки їх педагогічна доцільність безсумнівна. Але, з іншого боку, не варто перебільшувати їх роль чи вдаватися до фетишизації. Добрими оцінками, атестатами чи дипломами невігластво не приховаєш, бо воно, як те шило в мішку, завжди наверх вилазить.

Дирекціям шкіл і вчителям треба заздалегідь ознайомити не тільки учнів, а й батьків з державними нормативними вимогами щодо учнівських робіт та оцінювання знань, умінь і навичок учнів. Тоді й не виникатиме у цьому відношенні жодних непорозумінь.

Слід уникати з огляду на це ще однієї істотної хиби: прикладання оцінок успішності до оцінки моральності. Від цього цілком справедливо застерігав батьків В. О. Сухомлинський, який писав: «Ми прагнемо, щоб батько й мати розуміли: оцінка успішності не виражає оцінки моральності. Порушення цього заподіює глибокі травми дитині і інколи калічить її душу. Змішування оцінок з предметів і морального обличчя є результатом бездумної гонитви за позірним показником благополучності — цифрою. Ми вважаємо недопустимим зводити все до прямолінійного висновку: гарні оцінки — гарна дитина; оцінки «не ті, що треба», — отже, й учень «не дотяг

до рівня». У цьому дивному, педагогічно неграмотному погляді зникає людина як гармонійна єдність багатогранних рис, якостей, здібностей, нахилів»¹.

Гонитва за високими балами й покарання за оцінки «не ті, що треба» нерідко спотворює морально-етичні стосунки між батьками та дітьми. І ареною цього нездорового поєдинку нерідко стає учнівський щоденник. Терплячи невдачі в навчанні й переслідування за них, учень прагне зробити так, аби його щоденник не потрапляв до рук ні батька, ні вчителя: ховає його, не дає на підпис батькам, всіляко викручується, обманюючи, що «загубив», «забув» вдома, або веде два щоденники — один для вчителя, а другий — для батьків, сам фабрикує собі оцінки, підписи вчителів і батьків тощо. Коротше кажучи, привчається до фарисейства. Кому це потрібно? Невже не можна без цього обійтися?

Тим часом учителям теж треба бути значно коректнішими у своїх зауваженнях на адресу батьків і учнів, не використовувати своїх записів у дитячих щоденниках та зошитах для вираження своїх нервових збуджень і почуттів невдоволення. Не забуваймо, шановні педагоги, що в дітей, батьків і матерів теж є нерви.

Кожна праця почесна. Тож не біймося сказати й не раз наголосити, що навчальна праця не звичайна, а особлива, яка потребує найвищої похвали та підтримки. Кожен учень має пишатися такою працею в ім'я свого розумового зростання, благополуччя сім'ї, народу, слави України.

У навчанні, як і в житті, не завжди все йде гладко. «Кінь на чотирих ногах, — кажуть у народі, — та й той спотикається». І в нашій дитині бувають невдачі, а з ними може прийти й гіркота розчарувань у своїх розумових силах. Особливо це може трапитися тоді, коли вона пропустила ряд занять у школі й доводиться наздоганяти прогаєне, що завжди робити важко. У таких випадках не варто ляяти дитину, дорікати чи ехидствувати, як робить дехто з батьків, не кричати («Криком дуба не зрубаєш»), а допомогти подолати відставання, підбадьорити, вселяючи оптимістичну віру дитини в свої розумові сили та здібності.

«Не допускайте, — закликав В. О. Сухомлинський, — щоб дитина переживала безвихідну гіркоту відставання, якусь свою неповноцінність. Для збереження цього вогника оптимізму дуже важ-

¹Сухомлинський В. О. Сто порад учителям // Вибрані твори: В 5 т. — К., 1976. — Т. 2. — С. 549—550.

ливо те, щоб мати і батько, образно кажучи, стояли біля колиски дитячих знань, брали безпосередню участь у навчанні, сприймали до серця її удачі та прикроші. Мати й батько, беручи близько до серця успіхи й невдачі дитини, осягають тонку науку поваги до дитячого бажання бути хорошою»¹.

Таким чином, головна мета духовно-моральної допомоги зводиться до повного взаємного довір'я, цілковитої єдності думок, бажань і почуттів батьків і дітей, теплоти сердечних стосунків, що вкрай необхідно у здійсненні навчально-пошукової допомоги.

Навчально-пошукова допомога завжди адресована до конкретних домашніх завдань дитиною, які вона одержала в школі від учителів, та на успішне засвоєння нею навчальних дисциплін у цілому — української мови, математики, історії України, географії, фізики, хімії тощо. Такої допомоги особливо потребують першокласники, яким важко звикати до занять без учителя. А тому маленькому школярикові слід постійно допомагати в щоденній підготовці уроків, у виконанні домашніх завдань, разом перевіряти розв'язання прикладів, тактовно вказувати на помилки та їх причини. Ні в якому разі не гримайте на дитину, не докоряйте в нетямучості, неохайності, розхлябаності.

У першому півріччі навчального року вчителі початкуючому школяреві оцінюють як таких ані в щоденнику, ані в зошиті не ставлять. Перші кроки завжди важкі, рука ще не зовсім слухняна, швидко втомлюються пальчики, через що письмо, літери та цифри не зовсім рівно лягають на папір. То навіть травмувати душу дитини «двійками» чи «трійками», коли вона ще навіть до пуття і не розуміє, що це таке. Це дає і прекрасну нагоду батькам з тим, щоб спільно з учителем скерувати дитину до розуміння: в навчанні головне не оцінка, а та праця, яка за нею стоїть.

Початкуючому учневі допомога конче потрібна. Вона виражається, в першу чергу, в обізнаності батьків у справах учня: які були сьогодні уроки; що ти довідався нового; як впорався із завданнями; що задали тобі вчителі додому?

На перших порах допомога полягає в тому, щоб нагадати першокласникові про завдання, посидіти з ним поруч, поки він їх виконає. Але спочатку нехай розповість нам, як він розуміє завдання, уявляє собі умови та хід виконання. Припустимо, потрібно написати рядок великої літери *О*. Тож не обов'язково її писати спочатку на чернетці. Краще привчаймо дитину все робити добре

¹Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. — С. 549.

відразу, старанно, не кваплячись. Письмо дитини має бути не тільки каліграфічним, а й абсолютно грамотним.

Перші відвідини школи, перша вчителька, нові товариші, перші уроки справляють на першокласників сильні враження та глибокі емоційні захоплення. Прийшовши додому, діти залюбки граються «в школу», «в уроки», «в клас», запрошують нас взяти в ній участь. Причому вони точно копіюють вчителя, товаришів-однокласників. Тож підтримуймо цю чудову гру. Нехай наші діти і вдома живуть школою, люблять її, а в школі — домівною! До того ж ця імпровізована гра прекрасно розвиває зв'язне мовлення та мислення дитини, будить артистизм.

Помітивши, що дитина вже може обходитися без нас, поступово привчаємо її виконувати уроки, коли нас немає поруч. Адже допомога — це сприяння, підтримка, порада в роботі, а не підміна. А головна її мета — вчити дитину вчитися. Однак у деяких родинах допомога дітям у навчанні перетворюється на постійну опіку над ними, що сковує ініціативу, не дає і кроку ступити самостійно. Батько чи мати, дідусь чи бабуся навіть самі розв'язують задачі, виконують вправи з української мови, пишуть твори, креслять, ліплять, шують, малюють. Така «ведмежа послуга»¹ дуже шкодить школяреві, бо відучує його трудитися, самостійно знаходити рішення, формує трутня, який живе за рахунок чужої праці. Чи не про таку поміч у народі кажуть: «Допоміг йому з калюжі в болото», «З його помічі, як з осики груш». Та й учень, який одержує таку допомогу, часто потрапляє в класі в халепу: домашній твір він пише на «5», а в класі — на «2»; домашні й класні письмові роботи теж дисонансні. Насправді, як у тому прислів'ї: «Дурна поміч гірше немочі»². На цьому тлі нерідко виникають й комічні ситуації типу:

Поважна причина

— Васильку, чому ти не розв'язав задачі? — запитала вчителька на уроці математики.

— Тому... тому, що тато поїхав у відрядження.

Взаємовиручка

Вчитель. Таню, чому замість тебе малював батько?

Учениця. Бо мама тоді саме спала.

¹Невміла послуга, що завдає лише прикрості.

²Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. — С. 84.

Втішила

Дівчинці треба було розв'язати кілька задач, які навіть її матері здалися важкими. Наступного дня дівчинка в школі одержала двійку. Мати була дуже засмучена.

— Нічого, мамо, — втішила її дівчинка. — Ти ж не одна: інші мами також одержали двійки¹.

Простежимо, щоб перед тим, як виконувати завдання з мови, розв'язувати задачі, учень як слід вивчив теоретичний матеріал, правила, формули на задану тему.

Нерідко причиною відставання в навчанні є те, що учень як слід не вмів читати. Постараймося цей недолік ліквідувати, практикуючи в родинному колі голосне читання цікавих книг, переказування прочитаного. Бажано, щоб дитина розповідала комусь з дорослих вивчені уроки: правила з мови, математики, матеріал з історії, географії та інших навчальних предметів, оповідання та вірші. Коли дитина розповідає, вона одночасно перевіряє саме себе. Переказаний комусь навчальний матеріал краще засвоюється. Наявність труднощів при переказі засвідчує, що урок ще як слід не вивчений, його треба ще раз повторити. Звичайно, що все це робимо не примусом, а наче мимовільно, тому що самим цікаво: «А що ви зараз вивчаєте? Ого, оце цікаво! Розкажи мені, будь ласка».

Буває, що дитина всіляко обминає віршований матеріал з літератури, відкладає вивчення віршів напам'ять. Нам треба негайно виправити цю хибну позицію, розкривши красу змісту поетичної мови. Найкраще це зробити, на мій погляд, через зіставлення одних і тих самих сюжетів, переданих у прозі та поезії. Скажімо, на прикладі української народної казки «Ріпка» у народному варіанті та в переспіві І. Франка, оповідань з історії України М. Аркаса і віршованих її виклад у поемі О. Олеса тощо. У цьому нам допоможуть і доступні для дітей вірші українських майстрів поетичного слова. А знаменитий вірш В. Сосюри «Любіть Україну» пасує нашим дітям знати напам'ять. Якщо ми не прищепимо своїм синам і дочкам любові до поетичного слова і розуміння його змісту, то їм можуть виявитися недоступними такі геніальні шедеври української та світової художньої літератури, як, наприклад, драматичні поеми Лесі Українки «Бояриня», «Лісова пісня», «У катакомбах», Івана Котляревського «Енеїда», античних трагедій «Одіссея» та «Ілліада», О. Грибоєдова «Лихо з розуму», драм В. Шекспіра та багато інших творів, написаних віршованою мовою.

¹ Народні усмішки. — С. 117.

Як бачимо, належна організація допомоги дітям у навчанні, як і родинне виховання в цілому, вимагає від батьків не тільки небайдкого виховного хисту, а й глибоких знань. У їх розширенні та збагаченні велику роль може відіграти педагогічний всеобуч батьків.

5.5. Педагогічний всеобуч батьків

Висвітлення цієї надзвичайно важливої теми розпочнемо першими словами передмови К. Д. Ушинського в його фундаментальній праці з педагогічної антропології «Людина як предмет виховання»: «Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім вона здається справою знайомою й зрозумілою, а декому навіть справою легкою — і тим зрозумілішим і легшим здається воно, чим менше людина з ним обізнана — теоретично чи практично. Майже всі визнають, що виховання вимагає терпіння; дехто вважає, що для цього потрібні вроджена здібність і вміння, тобто навичка, але дуже мало хто прийшов до переконання, що, окрім терпіння, вродженої здібності та навички потрібні ще й спеціальні знання...»¹

У статті «Про користь педагогічної літератури» К. Д. Ушинський, зауваживши, що оскільки батьки завжди є «вихователями своїх дітей і кладуть перші зерна майбутніх успіхів чи не успіхів виховання», резюмує: «Зрозуміло без пояснень, як важливо для них у цьому випадку набути педагогічних знань»². А працю «Про народність у громадському вихованні» він закінчує словами, які закликають до розгортання широкої педагогічної пропаганди серед усієї громадськості: «Пробудження громадської думки в справі виховання є єдино міцною основою всяких поліпшень у цій галузі: де нема громадської думки про виховання, так нема й громадського виховання, хоч може бути багато громадських навчальних закладів»³.

Наведена думка дістала свого дальшого розвитку у працях видатних педагогів наступних поколінь. «У сім'ю організація впливу на дитину повинна пройти через широку педагогічну пропаганду — зазначав А. С. Макаренко, — через приклад кращої сім'ї, через підвищення вимог до сім'ї»⁴. «Батьківська педагогіка — це, на мій

¹ Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — К., 1983. — Т. 1 — С. 192.

² Там же. — С. 21.

³ Там же. — С. 103.

⁴ Макаренко А. С. Розмова з читачем: Твори в 7 т. — К., 1954. — Т. 4. — С. 424.

погляд, педагогічна освіта батьків і матерів, освіта тих, кому завтра бути батьками й матерями»¹, — писав В. О. Сухомлинський.

За висновком В. О. Сухомлинського, в наші дні немає важливішого у сфері виховання завдання, ніж навчити батька та матір виховувати своїх дітей. «Без турбот про педагогічну культуру батьків, — писав він, — неможливо розв'язати жодного завдання, що стосується навчання та виховання. Батьківська педагогіка, тобто елементарне коло знань матері та батька про те, як істота, що народилася від людини, стає людиною — це фундамент, основа всієї педагогічної теорії та практики»². І закликав, звертаючись до вчителів: «Учіть батьків мистецтва виховання як найбагороднішої, найлюдяншої, найвищої творчості, як виконання високого громадського обов'язку»³.

Кожен з названих педагогів, звичайно, дивився на проблеми педагогічного всеобучу з позиції свого часу, водночас спрямовуючи свій погляд у майбутнє, що властиве справжній класиці. А суть головної ідеї, на нашу думку, полягає в тому, що 1) педагогічний всеобуч завжди потрібний; 2) загальна мета педагогічного всеобучу — підвищення педагогічної культури батьків. Не може добре виховати дитину невіглас, той, хто не вміє це робити, хто сам недовихований.

Родинне виховання завжди динамічне. Воно неодмінно зазнає впливу тих процесів, які відбуваються в науці, культурі, виробництві, що зумовлює необхідність внесення коректив у педагогічний всеобуч батьків.

Наш час незвичайний, революційний, переломний. Йде розбудова української самостійної держави. Відбувається складний процес переходу від тоталітарного ладу з його імперським, шовіністичним, командно-адміністративним режимом до гуманного, демократичного суспільства, побудованого на засадах дотримання прав людини. То й зміни в педагогічному всеобучі зробимо кардинальні, спрямувавши його, перш за все, на відродження історичної пам'яті поколінь, духовності, народознавства, традиційної фамілістики, етнопедагогіки, традиційної сім'ї, української школи, національної системи родинно-шкільного виховання, зорієнтувавши батьків на нове педагогічне мислення, гідне епохи революційних змін і перспектив.

¹ Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — К., 1978. — С. 22.

² Сухомлинський В. О. Сто порад учителям: Вибр. тв. в 5 т. — К., 1978. — Т. 2. — С. 535—536.

³ Там же. — С. 537.

Складність життя сучасної людини, нові вимоги до рівня вихованості й освіченості дитини, її готовності до самостійного трудового життя на благо України за умов конкурентного виробництва та ринкової економіки зумовлюють необхідність охоплення педагогічною освітою, усіх без винятку батьків. Таким чином, забезпечення педагогічного всеобучу батьків стало нагальною необхідністю. Успіх виховного впливу української сім'ї на формування свідомого українця вирішальною мірою визначається рівнем загальної та педагогічної культури батьків. Сумніву не підлягає, що українська сім'я, школа й українська національна система родинно-шкільного виховання цілком спроможні мати адекватний їм український національний педагогічний всеобуч батьків. Тут важливо, на нашу думку, успадкувати та далі розвинути наші національні культурно-освітні традиції, критично (в міру доцільності) використовувати досягнення за попередні десятиліття, наповнивши їх новим змістом, винайти засоби, відповідні досягненням сучасної вітчизняної та зарубіжної педагогічної культури.

Виходячи з сказаного, вважаємо доцільним спинитися на висвітленні національного педагогічного досвіду України, в якому виділимо дві провідні ланки: 1) культурно-освітню роботу; 2) педагогічну самоосвіту батьків.

Культурно-освітня ланка поширює педагогічні знання серед народу переважно на основі використання масових (публічних) форм роз'яснювальної навчально-виховної роботи. Традиційно таку функцію виконують школи, різні освітні товариства, що почали активно виникати в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. Особливо помітну роль у цій багородній справі відіграла «Просвіта» — культурно-освітня громадська організація, що виникла в 1868 р. у Львові. Згодом вона мала свої осередки по містах і селах всієї України, а також серед української еміграції в США та Канаді. У Західній Україні та Закарпатті вони діяли до 1939 р.

«Просвіти» організували бібліотеки, читальні, клуби (народні доми), видавали українською мовою шкільні підручники, популярну літературу для батьків і дітей, «Народний календар», літературно-наукові альманахи, поширювали педагогічні та сільськогосподарські знання, проводили серед населення різноманітну культурно-освітню роботу, організували педагогічні курси для вчителів тощо. Всією своєю діяльністю вони сприяли формуванню в українських дітей та молоді національної свідомості, боролися за розвиток української національної школи та педагогіки. Ініціаторами організації роботи «Просвіти» була патріотично настроєна українська інтелігенція, яка дістала широку підтримку народу. В числі її активних діячів були видатні українські культурні діячі, відомі педагоги, зокрема

Б. Грінченко, М. Лисенко, Леся Українка, Софія Русова, М. Коцюбинський, А. Домбровський та ін.

Завдяки старанням «Просвіти» Україна вкрилась густою мережею бібліотек, насичених українськими книгами та літературою зарубіжних авторів, українськими часописами, яких тоді виходило чимало. На підтвердження наведемо деякі назви педагогічних видань «Просвіти», що виходили в Галичині в 20—40-ті роки ХХ ст.: «Віра і наука» (часопис присвячений духовному, культурному й екологічному життю українського народу), «Дзвіночок» (часопис для дітей), «Життя і знання», «Знання», «Ілюстрований календар», «Малі друзі» (ілюстрований журнал для української дівчини), «Методика і шкільна практика», «Неділя» (ілюстрований тижневик), «Письмо з «Просвіти»» (літературно-просвітній тижневик), «Просвіта» (місячник освіти, виховання, культури), «Правда» (часопис для народу), «Рідна мова», «Рідна школа», «Світ дитини», «Світ молоді» (місячник для українських дівчат), «Студентський шлях», «Українська школа», «Українське дошкільня», «Український ілюстрований календар», «Учитель», «Учительське слово», «Шлях молоді», «Шлях навчання і виховання», «Юні друзі» (ілюстрований журнал для дівчини), «Наука і розвага» та ін.¹ Перелічені, як і всі інші часописи наприкінці 1939 р. були закриті й знищені. Лише мізерна їх кількість була «ув'язнена» у закритих спецфондах. Така ж доля спіткала й просвітянські книгозбірні. Ентузіасти зазнали тяжких репресій. Їх спадкоємцями та продовжувачами стало нині нещодавно створене в Україні культурно-освітнє Товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка.

Благородний вплив на культурно-побутову культуру української родини та поширення педагогічних знань серед батьків, поліпшення виховання дітей мало також Товариство наукових викладачів ім. Петра Могили (1907), створене у Львові, Київське фребелівське товариство (1908)², Київське обласне педагогічне товариство (1916) та ін.

На Холмщині в 1920—1923 рр. діяло освітнє товариство «Рідна хата», на Буковині — «Руська бесіда» (1869—1918).

¹Список часописів на моє прохання люб'язно запропонувала ст. науковий працівник Львівської наукової бібліотеки ім. В. С. Стефаніка АН України Л. І. Ільницька.

²Фребель Ф. (1782—1852) — німецький педагог, творець найпоширенішої у другій половині ХХ ст. теорії дошкільного виховання.

У Галичині та Західній Волині до 1939 р. активно функціонувала громадська культурно-освітня організація «Рідна школа». Вона була заснована в 1881 р. у Львові під назвою «Руське товариство педагогічне», згодом — «Рідна школа». Це товариство давало поради батькам про виховання дітей у сім'ї, виступало проти переслідувань української школи з боку панської Польщі, організовувало приватні школи та гімназії, дитячі садки (захоронки), курси для неписьменних, видавали освітню літературу¹.

Педагогічний всеобуч не може повною мірою реалізуватися, якщо не піднести виховну місію матері, котра завжди виступає провідною хранителькою найціннішого скарбу народу — родинного вогнища, мови, пісні, звичаїв і обрядів. Недарма кажуть, що вона в хаті тримає три кути: як дружина, як мати і як господиня. Піднесенню її ролі у родинному вихованні повною мірою сприяло розгортання жіночого руху в Україні, вдало активізованого заснованим у 1884 р. українською письменницею Наталією Кобринською у Станіславі (тепер Івано-Франківськ) «Товариства руських жінок», діяльність якого на поприщі родинної педагогіки була досить плідною і тривала до 1939 р. Нині давній рух українок відродився. У грудні 1991 р. в Києві відбувся Всеукраїнський з'їзд Союзу українок, що започаткував значне зростання національного жіночого руху на всій Україні. Він через свої осередки активно сприяв відродженню гідності України, піднесенню її національної свідомості та відповідальності за виховання молодого покоління в Україні.

У 1960 р. в м. Києві утворено педагогічне товариство України, покликане розробляти актуальні проблеми родинно-шкільного виховання, сприяти педагогізації батьків. Нині воно перебудовує свою роботу в дусі вимог нового часу.

У березні 1990 року ініціативна група освітян, науковців і діячів культури України за участю українського письменника Олесе Бердника закликала до створення Української Духовної Республіки й побудови Храму України-матері, покликаних сприяти відродженню та захисту духовних надбань кожної етнічної групи чи народу, національної неповторності, вільної самореалізації індивіда, підтримки всіх гуманістичних проявів світової культури².

Проведений нами ретроспективний аналіз історії педагогічного всеобучу батьків в Україні показав, що елементи педагогічного

¹Див.: Ясіничук Л. 50 літ «Рідної школи». — Львів, 1931.

²Див.: Конституція Української Духовної Республіки // Молодь України. — 1990. — 12 березня. — С. 3.

просвітництва виникли вже в продавні часи разом з появою родини й родинного виховання і перебувають у нерозривній єдності. Без цього, тобто без передачі уже набутих педагогічних знань і досвіду, батьківська педагогіка була б приречена на повний занепад. Вона деградувала б. І цим могутнім педагогічним просвітником батьків стала народна педагогіка.

Саме вона, українська етнопедагогіка, сумлінно забезпечує педагогічний всеобуч батьків, це перша педагогічна школа для батьків, до того ж наймудріша.

Вона ж, українська етнопедагогіка пильно береже нас як народ, невпинно плекає нашу національну свідомість, пам'ять родоводу, розвиває нашу національну педагогічну культуру. Якщо ми хочемо мати справді народну національну систему педагогічного всеобучу батьків, то в основу її творення покладімо свою рідну етнопедагогіку.

Що ж до освіти батьків через поширення педагогічної науки й споріднених їй галузей наукових знань, то вона виникає значно пізніше, з назвою самої науки, вчителів, власної національної інтелігенції. Якщо педагогічні ідеї, які вона проповідувала, збігалися з інтересами народу, нації, з виховними ідеалами народної педагогіки, то батьки їх сприймали, і педагогічний всеобуч вдавався на славу. Якщо ж такого зв'язку немає, як це було в умовах тоталітарної системи, то всеобуч носить формальний, малорезультативний характер.

Нині педагогічний всеобуч батьків йде по шляху свого духовного національного відродження, на хвилі загальнонародної участі в будівництві Української держави. І в цьому величезна заслуга українських інтелектуалів, насамперед письменників Олеся Гончара, Івана Драча, Дмитра Павличка, Миколи Руденка, Василя Стуса, Володимира Яворівського, літературознавців і публіцистів Івана Дзюби, Василя Мороза, Миколи Осадчого, Вячеслава Чорновола, інших правдоборців.

Як бачимо, культурно-освітня ланка в Україні має свої міцні корені та багаті традиції, відродження і дальший розвиток яких відіграє чималу роль у забезпеченні реалізації національної системи педагогічного всеобучу батьків. Вона має у своєму розпорядженні вироблені та випробувані на практиці такі ефективні форми роботи, як педагогічні університети, малі академії мистецтв, педагогічні лекторії та читання для батьків, школи матері, школи молодих батьків, де з батьками проводяться лекції, бесіди, дискусії, семінари, батьківські конференції, вечори запитань і відповідей, педагогічні консультації, екскурсії, обмін досвідом родинного виховання, організуються виставки педагогічної літератури, демонстрування

кінофільмів і спектаклів на теми виховання тощо. До проведення занять залучаються кращі педагоги, науковці, працівники органів народної освіти, психологи, медичні працівники, юристи, священики, митці, письменники, батьки. Педагогічні університети та лекторії, як правило, функціонують при школах, клубах, будинках культури, підприємствах, установах, кінозалах, бібліотеках. Центральним осередком у цій системі виступають школи, дитячі садки.

Підвищення педагогічної культури батьків тоді дає найкращі результати, коли воно проводиться у педагогічній школі диференційовано, з урахуванням їхньої освіти, життєвого досвіду та вікових особливостей їхніх дітей, на основі перспективного планування по класах. Саме реалізації такого принципу слід домагатися від дирекції своєї школи. Це дає змогу проводити бесіди з батьками по класах з урахуванням вікових і індивідуальних особливостей дітей певного класу, послідовно збагачуючи батьків педагогічними знаннями та вміннями, розкриваючи перспективу дітей і попереджуючи виникнення можливих труднощів у їхньому вихованні та навчанні. При цьому зустрічі батьків певного класу в постійному складі сприяють їхній консолідації та підвищенню відповідальності за справи своїх дітей.

Для батьків дошкільнят організовується дошкільний відділ.

Таким чином, педагогічна школа для батьків включає такі відділи: дошкільний (для батьків учнів підготовчого класу), шкільний (для батьків учнів 1—2-х класів — по кожному класу окремо). У великій школі, де є ряд паралельних класів, для лекційних занять, при згоді батьків, паралельні класи (скажімо, батьків учнів 5-а, 5-б, 5-в, 5-г класів) об'єднують в єдину паралель, проводячи по класах лише педагогічні практикуми — розв'язування педагогічних задач, обговорення педагогічних ситуацій. У малокомплектних школах можна створювати методичні об'єднання батьків учнів I—IV, V—IX, X—XI класів.

Заняття проводимо по одному разу щомісяця (тобто дев'ять занять на рік), у зручний для батьків час (тривалість кожного заняття — 2 акад. год) за програмою, складеною вчителями разом із батьками. В центрі їх уваги ставиться підвищення педагогічної культури батьків та піднесення їхньої ролі у вихованні дітей, забезпечення гармонізації родинно-шкільного виховання. При їх висвітленні неодмінно беруться до уваги умови життя сім'ї та діяльності школи, пункт їхнього проживання (село, місто чи селище), стан родинно-побутової культури, рівень вихованості учнів, освіченість батьків, місцеві національні звичаї та обряди і традиції, свята, особливості організації громадського життя та виробничої діяльності корінних мешканців.

Батькам слід домагатися від дирекції школи, щоб заняття педагогічного всеобучу проводилися не епізодично й не за випадковими темами, а систематично, на основі складеного заздалегідь плану. Перспективне планування лекцій не допускає дублювань і випадковостей. Батьки звикають до того, що кожне наступне заняття в школі істотно збагачує їхні педагогічні знання. Наприклад, для батьків учнів підготовчого класу можна передбачити розгляд такої проблематики:

1. Як підготувати дитину до школи.
2. Психологія розвитку дитини в дошкільному віці.
3. Використання української народної педагогіки у вихованні дошкільнят.
4. Народні казки — підручник життя.
5. Режим харчування та фізичного загартування дитини.
6. Дідусь і бабуся як вихователі своїх онуків.
7. Розвиток потреб і інтересів дошкільнят.
8. Українське народне дитинознавство.
9. Роль сім'ї у розвитку зв'язного мовлення дитини.

Із вступом дитини в 1-й клас відповідно змінюється й тематика лекцій для батьків:

1. Психологічна характеристика дітей-шестиліток (семиліток) у їхніх загальних і індивідуальних виявах.
2. Особливості початкового періоду шкільного життя дитини.
3. Виховання у дітей любові до рідної української мови.
4. Як допомагати першокласникові у навчанні.
5. Праця — провідний фактор виховання.
6. Спілкування в сім'ї.
7. Мудрість народної педагогіки (на прикладі українських прислів'їв і приказок).
8. Діти і телебачення.
9. Роль гри у вихованні дитини.

Необхідність читання лекцій за названими темами диктується практичною необхідністю. Через рік дитина йде до школи. Підготовка до цієї події повинна вестися заздалегідь, тому батькам необхідно дати кваліфіковану допомогу, як це краще зробити.

Із вступом дитини в перший клас виховні функції батьків набирають нового відтінку. Обов'язків стає більше, навантаження зростає. Тут уже слід допомогти дітям, щоб вони добре вчилися. Дехто з батьків у зв'язку з цим звільнює школяра від домашніх обов'язків, забороняє чи обмежує його ігри. Заплановані нами лекції застерігають від цих та інших помилок, оскільки в перегляді з дітьми телепередач теж є своя міра.

Як бачимо, запропонована тематика цілком конкретно спрямовує батьків до розв'язання тих типових проблем, з якими вони зустрічаються тоді, коли їхня дитина навчатиметься у даному класі. Тому користь від такого педагогічного всеобучу очевидна. За цим самим принципом плануємо роботу і для батьків учнів наступних класів. Причому за основу висвітлення питань беремо народну педагогіку сумісно з педагогічною наукою, загальною і педагогічною психологією, фізіологією та гігієною, репрезентуючи разом з цим найкращий виховний досвід певних конкретних родин нашої місцевості. Проповідування української етнопедагогіки проводиться як через присвячені їй спеціальні лекції, так і через принагідне використання при висвітленні всіх інших тем, що неабияк оптимізує реалізацію батьківського всеобучу.

Перспективне планування педагогічного всеобучу батьків по класах не знімає необхідності проведення хоча б двічі-тричі на рік загальношкільних заходів. Вони підносять почуття відповідальності батьків за стан справ всієї школи. Згодом ці заходи доповнюються й конкретизуються на заняттях для батьків учнів відповідних класів.

Теми спільних лекцій добираємо такі, якими цікавляться всі батьки; це «Народний ідеал сім'ї», «Мати й батько — перші вихователі своїх дітей», «Педагогічні погляди українського народу на виховання й навчання», «Українська національна школа: проблеми й перспектива», «Як запобігти дитячим неврозам», «Роль релігії і церкви у вихованні дітей» та ін.

Висвітлена діяльність виступає як прамбула до наступної ланки всеобучу — педагогічної самоосвіти батьків, що передбачає здобуття знань з педагогіки та суміжних з нею наук самотужки, поза педагогічною школою чи університетом, але під їх безпосереднім впливом. До неї включаємо такі два провідних компоненти: 1) комплектування педагогічної домашньої бібліотеки; 2) розумову працю дома, на самоті.

Кожен фахівець прагне мати власну бібліотеку за своєю спеціальністю. Прагнення цілком природне. Але ж, окрім фахової бібліотеки, батькам ще слід мати педагогічну бібліотеку як невід'ємну частину загальної домашньої книгозбірні, а то й фамільної, що, як найкращий масток, передається по родовій та свояцькій лінії від покоління до покоління. Адже у кожного батька є дві професії: поряд з фахом, скажімо, агронома, лікаря, тракториста чи продавця він займає ще одну відповідальну перед своєю сім'єю, Богом і людьми та власною совістю посаду домашнього вихователя власних дітей. Це не меншою мірою стосується і матері.

Домашня педагогічна бібліотека вкрай необхідна, якщо ми справді прагнемо виховувати своїх дітей на сучасному рівні, а не

діяти наосліп. Розвиток науки, освіти, економіки, культури в сучасному цивілізованому світі пішов вперед так далеко, що покладатись лише на власну ініціативу замало. Та й покоління дітей і молоді пішли далеко не ті, що були колись. Отже, щоб виховувати інших, треба знати і вміти це робити. І книга — наш найкращий помічник і порадник.

У своїй праці «Про користь педагогічної літератури» К. Д. Ушинський зауважив, що «при існуванні педагогічної літератури кожен вихователь має змогу не обмежуватись тісним колом своєї плодотворної діяльності». А далі зазначив: «Та не тільки для вихователів потрібна педагогічна література; вона потрібна також і для батьків... Всякий міцний успіх суспільства в справі виховання неминуче спирається на педагогічну літературу»¹.

Не вдаватимось до переліку книг з педагогіки, які варто мати в домашній бібліотеці, оскільки, по-перше, це справа особистого смаку й уподобання та потреби — що, коли і як читати; по-друге, рекомендований список, складений сьогодні, завтра може виявитись завузьким чи цілком застарілим. Орієнтований же список праць, принаймні тих, що ніколи не втрачають своєї цінної вартості, подано нами в кінці даної книги. Безперечно, що для самоосвіти велике значення має читання періодичної преси — газет, журналів, слухання радіо і перегляд телепередач, які нині дають чимало цінної інформації з українознавства, педагогіки та народознавства, батьківської педагогіки.

На жаль, Україна ще не видає спеціального педагогічного журналу для батьків з проблем родинного виховання, хоча такий часопис конче необхідний. Однак ряд змістовних матеріалів для батьків на цю тему останнім часом друкують педагогічні журнали України «Дошкільне виховання», «Початкова школа», «Рідна школа», «Українська мова та література в школі», газети «Освіта», «Наша дитина», «Літературна Україна» та ін. Чималу допомогу батькам у підвищенні знань з родинної педагогіки надають книги, які випускає видавництво «Освіта», брошури серії «Світоч». І все ж таки літератури для батьків надзвичайно мало. Національний аспект виховання зовсім не висвітлений. Тому заслуговують на схвалення ініціативи педагогічного товариства «Просвіти», творчої спілки вчителів України, Союзу українок, органів народної освіти, шкіл, які,

¹Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2 т. — К., 1983. — Т. 1. — С. 20 — 21.

щоб хоч трохи заповнити цю прогалину, друкують методичні рекомендації батькам з українського національного виховання. Взірєць у цьому показала, зокрема, Гнідинська середня українська національна школа Бориспільського району Київської області, вчителі якої спільно з батьками під керівництвом директора школи В. В. Стрілько та при допомозі Творчої спілки вчителів України, Київської організації Спілки письменників України випускають багатотиражку «Жива вода», опублікували окремими брошурами Концепцію Гнідинської середньої української національної школи, розробку В. В. Стрілько «Золотої нитки не губить: Українська національна школа — яка вона?» та інші цінні матеріали як для батьків, так і для вчителів, вихователів. Завдяки активній пошуковій роботі названа школа піднялася до такого високого рівня, що стала науково-практичним центром «Українська національна школа», відомим не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Добру ініціативу виявили освітяни Івано-Франківщини, видаючи свою обласну педагогічну газету «Поліття», розраховану як на вчителів, так і на батьків. Подібних починів нині, в період відродження національної педагогіки, в Україні з'являється все більше, що заслуговує всенародної підтримки.

Наше висвітлення української родинної педагогіки завершується. Здається, можна поставити крапку. Та чи не зарано? Нехай це краще зроблять батьки. Адже в родинному вихованні крапки ставлять саме батьки. Богом і людьми велено, щоб кожний батько і кожна мати в рідній хаті, де навіть стіни помагають, творили свою власну педагогічну поему для щастя своїх дітей, для радості батьківства і материнства, в ім'я світлої долі України. І якщо цей посібник бодай трохи допоможе цій благородній, святій справі, то відчуватиму себе щасливим.

Післямова

Все найкраще, що є на Землі, йде від сім'ї. Без сім'ї, як і без природи, людство обійтись не може, якщо, звичайно, воно не хоче приректи себе на здичавіння і кінцеву загибель. Сім'я, як сонце, як небо, як вода, як повітря і як сама земля-годувальниця! Сім'я дає життя дитині. В ній немовля одержує перші враження й уявлення про світ. Родина виступає як перше соціальне й емоційне мікросередовище, в якому розвивається та виховується людина з моменту її народження. Виховний феномен сім'ї, як і саму сім'ю, нічим замінити не можна.

«Добрий початок — половина справи», — кажуть в народі. Для домашнього виховання цей мудрий вислів має особливо важливе значення. На перші роки життя дитини припадає найбухливіша етнізація та формування особистості, засвоєння рідної (материнської) мови, найактивніше пізнання нею навколишнього світу. Саме на цьому етапі закладаються основи здоров'я, розумового, фізичного, духовно-морального, трудового та естетичного розвитку людини, фундамент її вихованості, національної свідомості та патріотизму. «Якщо ви до п'яти років не виховаєте дитину як треба, — писав А. С. Макаренко, — потім доведеться перевиховувати. Головні основи виховання закладаються до п'яти років. І те, що ви зробили до п'яти років, — це 90% усього виховного процесу». Українці дають сім'ї, родові та родинному вихованню якнайвищу оцінку, оскільки «Без сім'ї і роду — хоч з мосту та в воду».

Українська родина має свою історію, своє самобутнє обличчя. Коріння її сягає вглиб сивої давнини, до ранніх стадій появи людського суспільства. Форми сімейного союзу, за твердженням М. Грушевського, вже досить виразно виступали в Україні ще до утворення держави, в індоєвропейську епоху. А фундамент її закладений в часи Київської Русі. За всю історію нашої Вітчизни українська родина зазнавала певних змін як щодо форми, структури, так і щодо виконання певних функцій. Сім'я групова, парна (при матріархаті та патріархаті), моногамна й нинішня, егалітарна — ось провідні історичні віхи еволюції української родини. Вони тісно пов'язані із змінами самого суспільства, його матеріальних умов.

У надрах української родини сформувалась своя національна система родинного виховання дітей і підлітків, яка зароджувалася й змінювалася разом із розвитком національної культури, духовності українців. Вона склалася на ґрунті давньоруської народної педагогіки, що втілила в собі багатівіковий виховний досвід слов'ян та їх предків — праслов'ян й основним засобом виховання зробила народні звичаї та традиції.

Через систему своїх звичаїв і традицій український народ відтворює себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію в своїх дітях.

Як звичаї, так і традиції служать засобом етнізації особистості. Однак педагогічні механізми в них діють по-різному: у звичаях — шляхом детальних приписів учинків у конкретних ситуаціях, у традиціях — через формування відповідних духовних якостей людини. Значення національних народних звичаїв і традицій полягає в тому,

що вони надійно захищають національну самобутність українців, української родини.

Глибинна суть доброго виховання захована в розумній організації життя родини. Вироблені протягом багатьох віків знання та досвід батьків щодо влаштування міцної, здорової, щасливої сім'ї репрезентуються народною фамілістикою (родинознавством). Її знання і застосування дозволяє поставити національне родинне виховання на оптимальний рівень, формувати національний характер українця, успадкований у його генетичному коді.

Істинні радість і щастя батьків у добре вихованих дітях. Сім'я без дітей нічого не варта. Відсутність їх — велике нещастя для подружжя. Тому кожен з них повинен мати дітей, до того ж багато, принаймні троє. Дітність в українській народній педагогіці стоїть на чільному місці. І необхідність її має економічну, демографічну, а також педагогічну мотивацію. До неї закликають українські народні прислів'я та приказки, весільні пісні, доброзичливі побажання, колядки, щедрівки та вінцівки. Вона щедро одухотворюється багатющою українською родильною обрядовістю.

Дитина — не тільки об'єкт, а й суб'єкт виховання, що вимагає від батьків відмінного знання її як особи. Ці знання сконцентровані в народному дитинознавстві, що виражає ставлення народу до дітей, погляди на дітність сім'ї, сукупність традиційних відомостей про віковий розвиток особистості. Вони об'єднують в собі всебічні та глибокі знання внутрішнього світу дітей: мети, вчинків, мотивів діяльності, потреб та інтересів, змісту й особливостей їхнього духовного та практичного життя. Характерною рисою народного дитинознавства, як і родинної етнопедагогіки в цілому, є те, що знання про дітей подаються досить своєрідно, без прийнятої наукової термінології, але дуже оригінально, з щирою любов'ю й емоційністю, чітко, влучно й точно, нерідко в художній формі, з романтичною піднесеністю і багатю символікою.

Серед символічних виховних засобів особливе місце займають ім'я та прізвище людини. Українські імена, а ще більше прізвища, як і родинна етнопедагогіка в цілому, мають своє національне забарвлення. Власна іменна лексика української народної педагогіки дуже багата. Тож батьки мають можливість вибрати та дати своїй дитині найбільш підходяще, на їх погляд, ім'я. Прізвище ж передається за спадковістю як атрибут родової наступності поколінь. Обов'язок батьків — спрямувати життя дитини на те, щоб не запламувати свого доброго імені, не надщербити честі родини.

Найкраща батьківська спадщина для дітей — це добра вихованість. Її нічим іншим замінити чи надолужити не можна. А найкращих педагогічних успіхів досягають у сім'ї ті батьки, які чітко знають виховну мету своїх дій, кінцевий ідеал, до якого прагнуть довести своїх дітей. Таким провідним ідеалом в українській родинній педагогіці виступає порядна людина, тобто чесна, нездатна на погані, нечесні або аморальні вчинки.

У вихованні дитини бере участь ряд осіб — мати і батько, дідусі й бабусі, старші брати й сестри, няні, родичі, свояки, сусіди, ровесники. Сиріт чи півсиріт виховують мачуха, вітчим, опікуни, названі батьки. Могутній вплив на формування особистості має рідна (материнська) мова. Відречення від рідної мови породжує суржикове мовлення і навіть певну затримку розумового розвитку. Велику роль у вихованні дітей відіграє навколишня природа, побут, держава, церква.

Серед усього, що тією чи іншою мірою формує людину, чільне місце посідають батьки — як найперші та найголовніші вихователі своїх дітей. Батьківська та материнська місія найкраща, найбагродніша, найсвітліша під Сонцем! «Якщо живете не батьками, то помрете не людьми», — кажуть українці. Але й відповідальність їх перед Богом і людьми, перед своїми нащадками і власною совістю, перед Україною, перед усім білим світом надзвичайно висока. То й головною рисою їх має бути любов до дітей, готовність віддати їм своє серце. Свої діти найкращі, наймиліші! Недарма кажуть, що навіть ворона ласкає своє пташенятко словами «Ах, ти мос біленьке!», а їжачиха їжаченя: «Ой, ти мій ніжненький!» У свою чергу дорослі діти зобов'язані піклуватися про своїх батьків у старості. Така об'єктивна закономірність природи. Навіть журавлі, які через старість уже не можуть літати, сидять у гнізді під повною опікою своїх дітей, молодих журавликів, які, по суті, повертають своїм батькам те, що колись у них заборгували. Та й горіти б від сорому тим невдячним синам і дочкам, які залишили самотніми своїх немічних стареньких батьків. Звичайно, добре виховані діти ніколи не опустяться до такого ганебного вчинку.

Процес родинного виховання складний і динамічний. При його організації слід дотримуватися відповідних педагогічних принципів — вихідних положень, якими повинні користуватися батьки з метою найкращої організації домашнього виховання. Система принципів батьківської педагогіки, що склалася в українській родині, включає народність, наступність і спадкоємність поколінь, участь у праці,

природо-, культуровідповідність, самодіяльність (активність та ініціативу), педагогічну компетентність батьків, єдність вимог і виховних напрямів.

Завжди домагаються втішних результатів у вихованні ті батьки, які вміють своєчасно мобілізувати необхідні виховні засоби і вдало дібрати та доречно застосувати відповідні методи. Дотримання батьками відповідних принципів і застосування належних методів ставить дитину в нормальне становище, коли вона росте й розвивається в природному для неї середовищі, в атмосфері культури свого народу, вчиться і виховується рідною мовою, за допомогою культурно-історичних, духовно-національних, родинно-побутових традицій своєї країни.

Українська родинна педагогіка має цілком досконалу систему педагогічних засобів, здатних забезпечити реалізацію всіх провідних напрямів виховання дітей і підлітків в сім'ї — тілесного розвитку й охорони здоров'я, прищеплення високих духовно-моральних якостей і християнських чеснот, вироблення інтелекту. Згадані напрями в народному світогляді сприймаються і в практиці родинного виховання здійснюються як цілісна єдність.

Відчутну роль в етнопедагогічній системі відіграють українські народні та релігійні свята, обряди, ритуали й символи, що виступають як високоемоційні і надзвичайно ефективні засоби трансмісії народних знань і досвіду, надійний спосіб утвердження в дітей і молоді життєвого оптимізму, бажання внести свій посильний вклад у спільну справу для того, аби зробити життя багатшим, кращим і змістовнішим.

Гуманізація родинного виховання немислима без гуманізації взаємин між чоловіком і дружиною, взаємоповаги між батьком і матір'ю в сім'ї. Привчити молодь до елементарного етикету в сім'ї, до культури шлюбно-родинних стосунків, спонукати задуматися про духовно-моральну суть одруження, показати реальні шляхи й можливості налагодження гарних стосунків у сім'ї — одне з провідних завдань батьківської педагогіки. Головним рушієм у цьому виступає насамперед приклад самих батьків.

• Виховання дітей у сім'ї не завжди йде гладко. В ньому нерідкі помилки, що боляче відбиваються не тільки на житті родини, а й на долі дитини. Виховувати дитину нелегко, але перевиховувати ще важче. Отже, батькам треба виховувати своїх дітей правильно, не допускаючи помилок, щоб не довелося потім їх перевиховувати, не пожинати гірких плодів хибного виховання.

Помічниками батьків у вихованні дітей виступають дитячий садок, школа, громадськість, різні позашкільні виховні дитячі заклади, дитячі об'єднання та молодіжні організації. Найкращих результатів у вихованні дітей досягають тоді, коли педагогічні дії батьків і вчителів гармонізовані.

Українці відзначаються особливою схильністю до освіти. Це яскраво виражено у святій пошані українського народу до знань, книги, школи, вчителя. Це чітко простежується також у жагучому прагненні мати свою національну школу, щоб через неї генезувати свій народний національний дух, характер, психологію, традиційну культуру, спосіб життя. І тоді, коли Україна була державою, педагогічна енергія народу справді набирала величезного творчого розмаху, а українське шкільництво досягало особливого злету. Коли ж Україна втрачала державну та політичну незалежність, національна школа руйнувалася і занепадала. Проголошення державної незалежності України, підтвержене всенародним референдумом 1 грудня 1991 р., відкрило простір для відродження українського шкільництва та національної системи родинно-шкільного виховання. Та й успіхи не забарились. Це видно хоча б по тому русі, який нині розгорнувся в Україні серед учителів, батьків учнів і широкої громадськості, за вивчення українознавства та впровадження народознавчих елементів у навчально-виховний процес, по розвиткові наукової концепції національної школи, визначенню оптимальних шляхів її реалізації на практиці. Звичайно, що без допомоги сім'ї, батьків обійтися не можна. Учитель тоді може успішно виконувати покладену на нього нелегку функцію, коли він має постійну підтримку з боку сім'ї. Це виражається, зокрема, у підготовці дитини до школи і у сприянні батьків в тому, щоб вона успішно вчилася, якісно і своєчасно виконувала домашні завдання.

Виховна місія сучасних батьків складна, принаймні значно складніша, ніж була колись, адже саме життя людини ускладнилось. Правда, певна полегкість полягає в тому, що всі тепер люди освічені. Але до освіти загальної та професійної ще конче потрібна чимала обізнаність як з родинною етнопедагогікою, так і з науковою педагогічною теорією та передовою практикою родинного виховання дітей і підлітків в українських родинах, з кращим педагогічним досвідом інших народів, здобутками світової педагогічної думки. Велику допомогу в цьому надає педагогічний всеобуч батьків, що об'єднує в собі як масові форми роботи — педагогічні університети, школи для батьків, батьківські лекторії, так і індивідуальні — самоосвіту

батьків через створення ними власних домашніх педагогічних бібліотек, опрацювання відповідної літератури з батьківської педагогіки, загальної, вікової і педагогічної психології, етнопедагогіки та суміжних їм галузей знань, читання педагогічної преси.

В основі української родинної педагогіки лежить евідемонізм — прагнення зробити наших дітей щасливими. Втілення цієї заповітної мрії в педагогічних діях батьків, у вчинках самих дітей. Доля наших дітей, а водночас і майбутнє України, наше становище у старості вирішальною мірою залежить від того, як ми їх виховаємо. А тому ніколи не скидаймо з п'єдесталу уваги родинне виховання. Пам'ятаймо про велику особисту відповідальність за нього кожного, хто носить горді ймення Батько, Мати.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Декларація про державний суверенітет України // Літ. Україна. — 1990. — 17 липня.
- Державна національна програма «Освіта» ("Україна XXI століття"). — К., 1994. — 61 с.
- Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX—I пол. XIII ст.). — К., 1973. — 126 с.
- Ващенко Г. Виховний ідеал. — Полтава, 1994. — 208 с.
- Воропай О. Звичаї нашого народу. Ч. I—II. — К., 1991. — 902 с.
- Гайдай М. М. Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. — К., 1972. — 182 с.
- Грушевський М. Про українську мову і українську школу. — К., 1991. — 46 с.
- Довженко Г. П. Український дитячий фольклор. — К., 1981. — 172 с.
- Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — 807 с.
- Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. — К., 1989. — 606 с.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966. — 138 с.
- Культура і побут населення України. — К., 1991. — 232 с.
- Легіла сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри. — К., 1990. — 160 с.
- Макаренко А. С. Книга для батьків: Твори в 7 т. — К., 1954. — Т. 4. — С. 11—332.
- Макаренко А. С. Виступи з питань сімейного виховання // Твори в 7 т. — К., 1954. — Т. 4. — С. 421—516.
- Огієнко І. Українська культура. — К., 1991. — 272 с.
- Основи національного виховання. — К., 1994. — 110 с.
- Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — 203 с.
- Пісні родинного життя. — К., 1988. — 359 с.
- Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня. — К., 1991. — 208 с.
- Приступа Е. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. — Львів, 1991. — 102 с.
- Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. — К., 1991. — 381 с.
- Російщення України: Наук.-попул. зб. — К., 1992. — 408 с.
- Семчишин Мирослав. Тисяча років української культури. — К., 1993. — 550 с.
- Січенський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1994. — 93 с.

- Скуратівський В. Берегиня. — К., 1987. — 278 с.
- Ступак Ю. П. Виховне значення українського фольклору. — К., 1960. — 30 с.
- Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. — К., 1986. — 303 с.
- Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1994. — 510 с.
- Сухомлинський В. О. Моральні заповіді дитинства і юності. — К., 1966. — 323 с.
- Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. — К., 1978. — 263 с.
- Сявавко Е. І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. — К., 1974. — 151 с.
- Українознавство: Посібник / Укладачі В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач. — К., 1994. — 398 с.
- Українська душа. — К., 1992. — 127 с.
- Українські прислів'я та приказки. — К., 1984. — 390 с.
- Ушинський К. Д. Про сімейне виховання. — К., 1974. — 151 с.
- Франко І. Я. Педагогічні статті і висловлювання. — К., 1961. — 295 с.
- Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1988. — 780 с.
- Ярний Ю. І. У світі казки. — К., 1974. — 143 с.

Укр. нар. зап. — К., 1963. — с. 274

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Пашо й клад, коли в сім'ї лад	10
1.1. Актуальність питання	10
1.2. Українці про сім'ю, рід і родинне виховання	12
1.3. З історії української родини	18
1.4. Педагогічна суть народних звичаїв і традицій	35
1.5. Українська фамілістика	43
Розділ 2. Дітність української родини	53
2.1. Як діти в дім, то й радість усім	53
2.2. Благословися той, хто народився	63
2.3. Який вік, такий скік	74
2.4. Добре ім'я людини	78
Розділ 3. Хто і що виховує дітей	91
3.1. Провідні завдання родинного виховання	91
3.2. Мати й батько як першовихователі	101
3.3. Могутній вихователю — рідна мова	114
3.4. Дідусі та бабусі як вихователі своїх онуків	119
3.5. Брати й сестри як взаємовихователі	122
3.6. Вітчм, мачуха, опікун, названі батьки	128
3.7. Няні з народу	135
3.8. Родичі, свояки, сусіди, ровесники	139
3.9. Природа, побут	144
3.10. Держава. Церква	147
Розділ 4. Чим і як виховувати	153
4.1. Процес виховання та його принципи	153
4.2. Засоби та методи родинного виховання	168
4.3. Тілесне виховання	174
4.4. Духовно-моральне виховання	182
4.5. Розумове виховання	194
4.6. Свято в рідному домі	200
4.7. Моральна підготовка молоді до подружнього життя	208
4.8. Запобігання хибам у родинному вихованні	218
Розділ 5. Родина, школа, громадськість	223
5.1. Українці про школу, вчителя, громаду	223
5.2. З історії українського шкільництва	228
5.3. Як готувати своїх дітей до школи	247
5.4. Як допомагати дітям добре вчитися	257
5.5. Педагогічний всеобуч батьків	267
Післямова	277
Список літератури	284

Навчальне видання

Стельмахович Мирослав Гнатович

Українська родинна педагогіка

Навчальний посібник

НБ ПНУС

647358

Редактор *С. С. Самойлова*

Підп. до друку 5.2.96. Формат 60x84 1/16. Папір друк. № 3.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 16,74. Ум. фарбо-відб. 16,86 Облік.-вид.арк. 18,0.
Тираж. 5000 Зам. №5-4889.

ІСДО. 252070. Київ-70, вул. Сагайдачного, 37

Фірма «ВІПОЛ». 252151, Київ, вул. Волинська, 60